

คำปรารภ

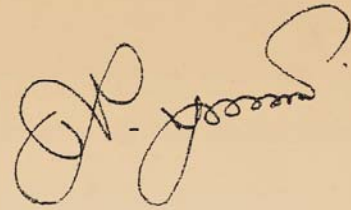
เนื่องในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐ ยังความปลาบปลื้มปิติโสมนัสมาสู่ประชาชนชาวไทยทั้งชาติ เนื่องในโอกาสอันเป็นมหามงคลยิ่งนี้ รัฐบาลและอาณาประชาราษฎร์ต่างสมานฉันท์พร้อมใจกันแสดงความจงรักภักดี จัดงานเฉลิมฉลองเพื่อเทิดพระเกียรติให้เป็นที่ประจักษ์ และเพื่อประกาศพระเกียรติคุณให้แผ่ไพศาลยั่งยืนตลอดกาล

ตลอดระยะเวลาตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจวบจนปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงอุทิศพระองค์ปฏิบัติพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่นานัปการเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุข ยังความร่มเย็นแก่พสกนิกรชาวไทย และเพื่อสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้ารุ่งเรืองแก่ประเทศชาติ สมดังพระปฐมบรมราชโองการและพระราชลัญจกรที่ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” ทรงปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินด้วยทศพิธราชธรรม ทรงพระวิริยะอุตสาหะในการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่างๆ ทั้งด้านส่งเสริมการศึกษา ทำนุบำรุงการศาสนา การสาธารณสุข การสังคมสงเคราะห์ และศิลปวัฒนธรรม ทรงริเริ่มและพระราชทานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริหลากหลายสาขากระจายทั่วทุกภูมิภาคของประเทศมากกว่า ๔,๐๐๐ โครงการ เพื่อส่งเสริมให้ราษฎรมีอาชีพ มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ทั้งยังพระราชทานแนวทางในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมตามแนว “ทฤษฎีใหม่” และพระราชทานวิธีการดำรงชีวิตตามแบบ “เศรษฐกิจพอเพียง” เพื่อให้ประชาชนทุกระดับสามารถดำรงชีพได้ด้วยความผาสุกในทุกสภาวะการณ์ของบ้านเมือง และสามารถพึ่งพาตนเองได้ อันเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน ทั้งเป็นพระมิ่งขวัญและศูนย์รวมแห่งจิตใจของพสกนิกรชาวไทยตลอดมา พระอัจฉริยภาพ พระปรีชาสามารถ พระราชจริยวัตรอันงดงาม และพระราชกรณียกิจอันเป็นคุณูปการทั้งปวง ล้วนเป็นที่ประจักษ์แก่มวลมนุษยชาติ นานาประเทศต่างแซ่ซ้องสดุดีพระเกียรติคุณ ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายปริญญาและรางวัลต่างๆ เป็นจำนวนมาก พสกนิกรชาวไทยทั้งปวงต่างเทิดทูนพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้นี้ไว้เหนือเศียรเกล้าตราบกาลนาน

ในโอกาสอันเป็นมิ่งมงคลนี้ เพื่อให้การจัดงานเฉลิมฉลองยิ่งใหญ่และสมพระเกียรติ รัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ และได้มอบหมายให้คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุพิจารณาคำขอของหน่วยราชการ องค์กรเอกชนที่เสนอขอจัดพิมพ์หนังสือที่มีคุณค่า เป็นประโยชน์ต่อสาธารณชน เพื่อร่วมเฉลิมพระเกียรติและเพื่อเผยแพร่พระอัจฉริยภาพและพระปรีชาสามารถให้ปรากฏแผ่ไพศาล

ในนามของรัฐบาลและประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคล
เฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ขออนุโมทนาในความวิริยะอุตสาหะของหน่วยราชการ
องค์กรเอกชน และคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ตลอดจนคณะทำงานทุกคณะ ที่ได้
ริเริ่มสร้างสรรค์ผลงานทางวิชาการสาขาต่างๆ ที่ทรงคุณค่า อันจะอำนวยคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่มหาชน
น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้สถิตอยู่ในหทัยปวง
ประชาราษฎร์ตลอดกาลนิรันดร์ ขอจงทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน เทอญ

พลเอก



(สุรยุทธ์ จุลานนท์)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา
๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

คำนำ

เนื่องในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐ รัฐบาลและพสกนิกรทั่วหล้าต่างปลื้มปิติชื่นชมโสมนัส ร่วมใจแสดงความจงรักภักดีสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม ที่ได้ทรงมีคุณูปการแก่พสกนิกรและประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง ด้วยเดชพระบารมี ด้วยพระปรีชาญาณอันล้ำเลิศ พระวิริยะอุตสาหะ พระราชจริยวัตรอันงดงาม และพระราชกรณียกิจนานัปการ อาณาประชาราษฎร์จึงร่วมเย็นเป็นสุขสถาพร รัฐบาล หน่วยงาน ทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนพสกนิกรต่างพร้อมใจจัดงานเฉลิมพระเกียรติน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะ ในโอกาสมหามงคลนี้โดยพร้อมเพรียงกัน

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ได้รับมอบหมายให้ดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุเฉลิมพระเกียรติ รวมทั้งพิจารณาถ้อยแถลงของหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน เสนอขอจัดพิมพ์ร่วมเฉลิมพระเกียรติเช่นเดียวกับในวาระสำคัญอื่นๆ ที่ผ่านมา ในโอกาสอันเป็นมิ่งมงคลนี้ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ พิจารณาเห็นชอบให้หน่วยงานภาครัฐหลายหน่วยงาน ได้แก่ สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักงานนายกรัฐมนตรี สำนักพระราชเลขาธิการ กระทรวงวัฒนธรรม และกระทรวงมหาดไทย เลือกสรรและจัดพิมพ์หนังสือที่มีคุณค่าหลากหลายสาขา แสดงถึงภูมิปัญญาของคนไทย โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งด้านพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ และพระราชดำริด้านต่างๆ รวมถึงหนังสือที่จัดพิมพ์ในรูปแบบอักษรเบรลล์ และสื่ออื่นๆ อาทิ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เว็บไซต์ ซีดี ดีวีดี และวีซีดี เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้แผ่ไพศาลยั่งยืนตลอดกาล

นอกจากจัดพิมพ์หนังสือและจัดพิมพ์สื่อต่างๆ ในนามคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุแล้ว คณะกรรมการฯ ยังเปิดโอกาสให้หน่วยงานภาครัฐและเอกชนแสดงเจตจำนงในการขอจัดพิมพ์หนังสือร่วมเฉลิมพระเกียรติอีกหลายรายการ โดยหนังสือหลากหลายรายการที่จัดพิมพ์ในโอกาสนี้ ล้วนทรงคุณค่าทั้งสิ้น ซึ่งจะได้แจกจ่ายไปยังแหล่งความรู้ต่างๆ ทั่วทุกภูมิภาค ยังประโยชน์แก่ประชาชน นักเรียน นิสิต นักศึกษาทุกระดับ การสนองพระมหากรุณาธิคุณด้วยการร่วมมือร่วมใจกันสร้างสรรค์ผลงานที่มีคุณค่า อำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่สาธารณชนเช่นนี้ นอกจากจะแสดงกตัญญูตเวทีตาธรรมแล้ว ยังเป็นการสร้างสิ่งอนุสรณ์ที่เป็นทรัพย์สินทางปัญญาของชาติไว้ในแผ่นดินด้วย

ในโอกาสนี้ ขอขอบคุณหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนที่ได้ระดมกำลังความคิดเพื่อเลือกสรรและผลิตหนังสือที่มีคุณค่าฝากไว้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ และขออนุโมทนาในความพากเพียร ความวิริยะอุตสาหะของท่านทั้งหลายที่ทำให้การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกเฉลิมพระเกียรติประสบความสำเร็จสมดังความมุ่งหมายทุกประการ



(คุณหญิงไขศรี ศรีอรุณ)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม

ประธานคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

คำชี้แจง

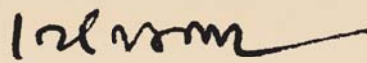
สมุดภาพไตรภูมิ เป็นหนังสือสมุดไทยโบราณ เขียนภาพเล่าเรื่องไตรภูมิประกอบคำบรรยาย ภาพเขียนในหนังสือสมุดไทยเรื่องนี้ เป็นงานจิตรกรรมไทยอันทรงคุณค่าอย่างยิ่ง แสดงถึงความรู้ความสามารถของช่างไทยโบราณ ในการถ่ายทอดเรื่องราววรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่องไตรภูมิิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิไทย กษัตริย์พระองค์ที่ ๕ แห่งอาณาจักรสุโขทัย โดยเขียนภาพลงบนสมุดไทย ซึ่งมีพื้นที่แคบและยาว ช่างจึงได้แยกส่วนของภาพออกไปตามเนื้อหาของเรื่อง โดยจัดเป็นตอนๆ แต่ละตอนจะมีเนื้อหาสาระจบความในตัวเองบ้าง สืบต่อไปหน้าอื่นบ้าง แต่เมื่อคลี่สมุดที่ยาวติดต่อกันออกทั้งหมดแล้ว ภาพเหล่านั้นจะเป็นเรื่องติดต่อกันต่อเนื่องกันตลอดเล่มสมุด พร้อมทั้งมีความงามทางศิลปะอย่างครบถ้วน และช่างยังสามารถเขียนภาพที่ทำให้ผู้เห็นภาพเกิดความรู้สึกทางอารมณ์ เช่น เมื่อเห็นภาพสวรรค์แล้ว จะเกิดความรู้สึกเป็นสุข เห็นภาพนรกแล้วจะเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ กับยังได้รับรู้เรื่องราวชีวิตความเป็นอยู่ของคนในอิริยาบถต่างๆ รวมทั้งลักษณะเครื่องแต่งกายที่แตกต่างกันอีกด้วย ภาพดังกล่าวนี้ ล้วนเขียนขึ้นตามแบบฉบับ และปฏิบัติตามจารีตประเพณีของไทย ซึ่งจะให้คุณค่าทั้งในด้านความหมาย และความงามในทางศิลปะ จึงเป็นที่นิยมและมีการคัดลอกสืบต่อกันมา รวมถึงแพร่หลายไปทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ตลอดจนประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงอีกด้วย

ปัจจุบันสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เก็บรักษาต้นฉบับหนังสือสมุดภาพไตรภูมิหลายฉบับ มีทั้งฉบับที่บันทึกข้อความด้วยอักษรไทย ภาษาไทย และอักษรภาษาอื่นๆ ได้แก่ อักษรธรรมล้านนา ภาษาบาลี - ไทย อักษรขอม ภาษาไทย และอักษรเขมร หรืออักษรขอมเจียง หรืออักษรขอมหัตถ์ ภาษาเขมร หนังสือสมุดภาพไตรภูมิแต่ละฉบับดังกล่าวมา ต่างก็มีลักษณะเฉพาะที่น่าศึกษาค้นคว้า ทั้งด้านรูปอักษร ภาษา และภาพ นับได้ว่ามีคุณค่าทั้งทางด้านอักษรศาสตร์ ภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และศิลปะ ไปพร้อมๆ กัน

เนื่องในโอกาสสมโภชมงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศร รามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม สำนักในพระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้ ที่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงมีคุณูปการแก่พสกนิกรและประเทศชาติไทยอย่างใหญ่หลวง จึงได้จัดพิมพ์หนังสือ**สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา** อักษรขอมภาษาไทย และฉบับเบ็ดเตล็ด เพื่อให้เข้าสู่กับหนังสือสมุดภาพไตรภูมิที่สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ได้จัดพิมพ์แล้ว ๒ ชุด คือ **หนังสือสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เล่ม ๑ - ๒ และสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม** การพิมพ์คราวนี้เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อพุทธศักราช ๒๕๕๒ และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เมื่อพุทธศักราช ๒๕๕๗

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิที่กรมศิลปากรคัดเลือกมาจัดพิมพ์ในครั้งนี้ นอกจากจะเพื่อมีส่วนร่วมแสดงความจงรักภักดีและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับร่วมเฉลิมพระเกียรติในโอกาสอันสำคัญยิ่ง พร้อมกับปวงชนชาวไทยทั่วประเทศแล้ว ยังมุ่งหวังที่จะอนุรักษ์ พื้นฟู สืบทอด มรดกวัฒนธรรมอันทรงคุณค่าของชาติที่บรรพชนไทยได้เพียรพยายามสร้างสรรค์ไว้ให้คงอยู่ต่อไป ในอนาคต และแพร่หลายอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้นยังเป็นการส่งเสริมจริยธรรมและศีลธรรมของปวงชนให้มีจิตใจยึดมั่นในการทำความดี มุ่งสร้างสันติสุขแก่สังคมตามทัศนคติและความเชื่อดั้งเดิมในชนบประเพณีโบราณของไทย ส่งเสริมการศึกษา วิเคราะห์ วิจัย งานจิตรกรรมในสมุดภาพไตรภูมิให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และที่สำคัญก็เพื่อปลูกจิตสำนึกคนในชาติให้รักหวงแหนมรดกภูมิปัญญาของบรรพชน และบังเกิดความภาคภูมิใจในมรดกศิลปวัฒนธรรมของชาติ ยังให้เกิดความรักชาติ รักแผ่นดินเกิดของตนเอง

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้จะอำนวยประโยชน์ให้เกิดความรัก ความเข้าใจ และตระหนักในคุณค่าของศิลปวัฒนธรรมยิ่งขึ้น อันจะส่งผลสำคัญ ก่อให้เกิดทัศนคติในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมของชาติให้มั่นคงถาวรสืบไป



(นายเกรียงไกร สัมปัชชลิต)

อธิบดีกรมศิลปากร

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิฉบับหอสมุดแห่งชาติ

สมุดภาพไตรภูมิ เป็นผลงานจิตรกรรมแบบประเพณีที่บันทึกไว้บนเอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุดไทย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสมุดไทยขาว โดยถ่ายทอดความคิดจากองค์ความรู้และความศรัทธาที่มีต่อวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่องไตรภูมิิกถา หรือ เทภูมิกถา อันเป็นมรดกวรรณกรรมที่เชื่อว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในพระยาสิทธิไทย หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ พระมหากษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง องค์ที่ ๕ แห่งกรุงสุโขทัย เมื่อประมาณพุทธศักราช ๑๔๔๔ โดยมีพระราชประสงค์ ๒ ประการ^๑ คือ **เพื่อเทศนาโปรดพระราชมารดา** ดังปรากฏข้อความใน**ศาลานมัสการ** ตอนหนึ่งว่า

“-----	ราชา สุรานุญชโก
สุโขทัยนรินทสส	ลิทยโย นาม อตรโซ
อภิราโม มหาปัญโญ	ธิตมา จ วิสารโท
ทานสัสลคุณเบโต	มาตาปิตุภโรปัจ”

รวมทั้งยังมีความใน**บานแพนก** กล่าวไว้ว่า “ใส่เพื่อมีอรรถพระอภิธรรมแลใคร่เทศนาแก่พระมารดาท่าน...” และ**เพื่อเป็นธรรมทานแก่บุคคลทั้งหลาย** ปรากฏความใน**ศาลานมัสการ** ว่า “ธมฺมธโร สุกุสโล สพฺพสฺสเถสุ ปากโณ...” ใน**บานแพนก** กล่าวอย่างชัดเจนความว่า “ผู้ใดจักปรารถนาสวรรค์นิพพาน จงสดับฟังไตรภูมิิกถาด้วยทำนุก่อารุง อย่าได้ประมาทสักอันดังนี้ จึงจะได้พบพระศรีอาริย์ไม่ตรีเจ้า...”

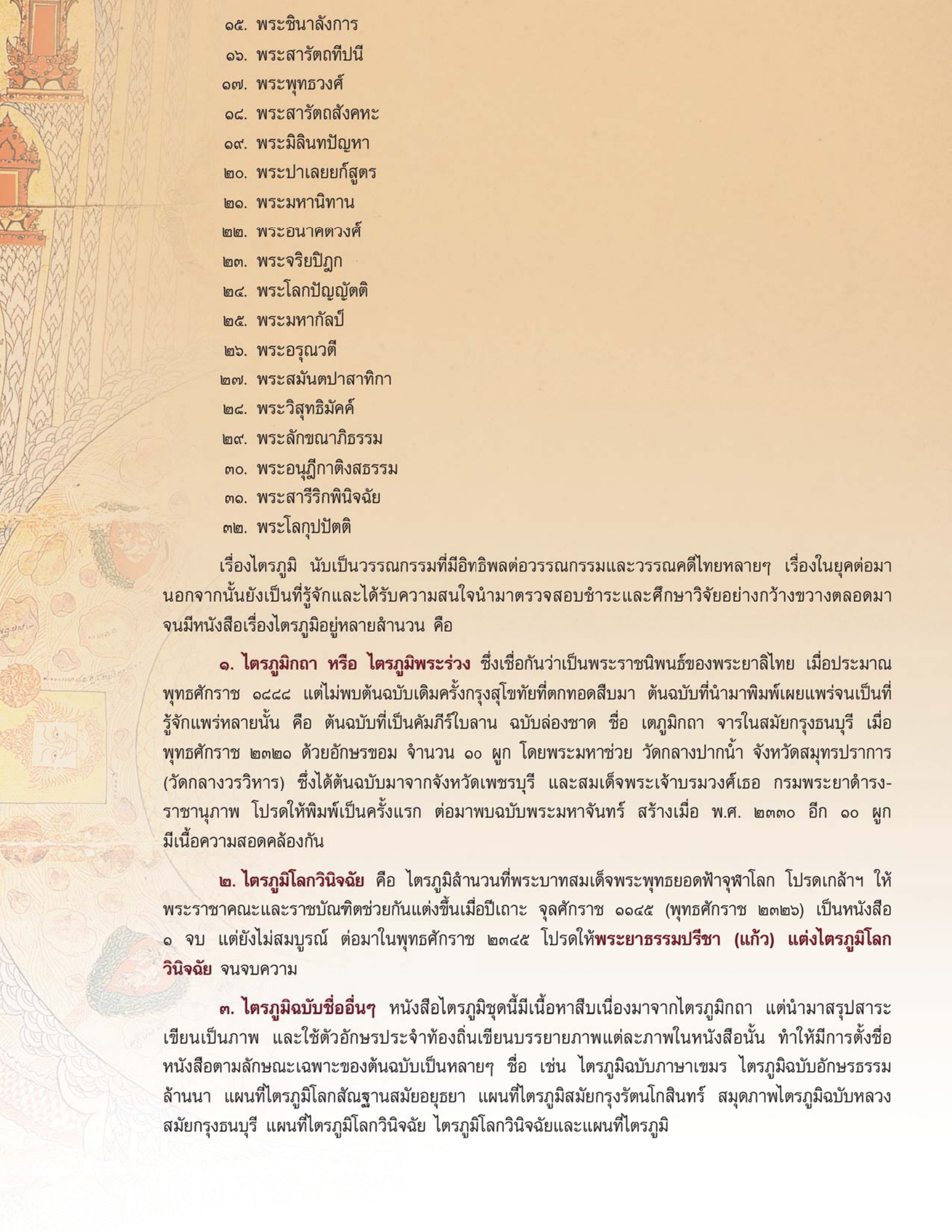
ประวัติความเป็นมาของเรื่องไตรภูมิ

วรรณกรรมเรื่องไตรภูมิิกถา อันเป็นที่มาแห่งสมุดภาพไตรภูมินี้ เป็นผลงานพระราชนิพนธ์ที่เกิดขึ้นจากการศึกษาค้นคว้าข้อธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์ต่างๆ มากกว่า ๓๐ คัมภีร์ ดังมีรายชื่อปรากฏอยู่ทั้งในบานแพนกตอนต้นเรื่อง และตอนท้ายเรื่อง^๒ คือ

๑. พระอรรถกถาจุฑารักขะ
๒. พระอรรถกถาฎีกาอิทธิมวาทาร
๓. พระอภิธรรมสังคหะ
๔. พระสุมังคลวิลาสินี
๕. พระปัญจสุทนี
๖. พระสารัตถปกาสินี
๗. พระมนโรธปุรณี
๘. พระสันตปกาสินี
๙. พระอรรถกถาฎีกาพระวินัย
๑๐. พระธรรมปท
๑๑. พระมหาวัดค์
๑๒. พระธัมมปัทมฐกถา
๑๓. พระมธุรัตถวิลาสินี
๑๔. พระธรรมชาดก

^๑ สรุปผลการสัมมนา เรื่อง ไตรภูมิพระร่วง, กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, ๒๕๒๗, หน้า ๒๔๓.

^๒ พิชุร มลิวัดย์, “คัมภีร์ที่กล่าวอ้างไว้ในไตรภูมิิกถา (ไตรภูมิพระร่วง)”, ไตรภูมิิกถาฉบับถอดความ, กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๔, หน้า ๒๔๗ - ๒๔๙.

- 
๑๕. พระชินาลังการ
 ๑๖. พระสารัตถทีปนี
 ๑๗. พระพุทธรังษี
 ๑๘. พระสารัตถสังคหะ
 ๑๙. พระมิลินทปัญหา
 ๒๐. พระปาเลยยกัสูตร
 ๒๑. พระมหานิทาน
 ๒๒. พระอนาคตวงศ์
 ๒๓. พระจริยปิฎก
 ๒๔. พระโลกปัญญัตติ
 ๒๕. พระมหากัลป์
 ๒๖. พระอรุณวดี
 ๒๗. พระสมันตปาสาทิกา
 ๒๘. พระวิสุทธิมรรค
 ๒๙. พระลักษณะนาภิธรรม
 ๓๐. พระอนุฎีกาติงสธรรม
 ๓๑. พระสารีริกปิณิจฉัย
 ๓๒. พระโลกุปปัตติ

เรื่องไตรภูมิ นับเป็นวรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมและวรรณคดีไทยหลายๆ เรื่องในยุคต่อมา นอกจากนั้นยังเป็นที่รู้จักและได้รับความสนใจนำมาตรวจสอบชำระและศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวางตลอดมา จนมีหนังสือเรื่องไตรภูมิอยู่หลายสำนวน คือ

๑. ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิไทย เมื่อประมาณ พุทธศักราช ๑๘๔๔ แต่ไม่พบต้นฉบับเดิมครั้งกรุงสุโขทัยที่ตกทอดสืบมา ต้นฉบับที่นำมาพิมพ์เผยแพร่จนเป็นที่รู้จักแพร่หลายนั้น คือ ต้นฉบับที่เป็นคัมภีร์ใบลาน ฉบับล่องชาด ชื่อ เถภูมิกถา จารในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อ พุทธศักราช ๒๓๒๑ ด้วยอักษรขอม จำนวน ๑๐ ผูก โดยพระมหาช่วย วัดกลางปากน้ำ จังหวัดสมุทรปราการ (วัดกลางวรวิหาร) ซึ่งได้ต้นฉบับมาจากจังหวัดเพชรบุรี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์เป็นครั้งแรก ต่อมาพบฉบับพระมหาจันทร์ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ อีก ๑๐ ผูก มีเนื้อความสอดคล้องกัน

๒. ไตรภูมิโลกวินิจฉัย คือ ไตรภูมิสำนวนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ พระราชาคณะและราชบัณฑิตช่วยกันแต่งขึ้นเมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๔๕ (พุทธศักราช ๒๓๒๖) เป็นหนังสือ ๑ จบ แต่ยังไม่สมบูรณ์ ต่อมาในพุทธศักราช ๒๓๔๕ โปรดให้**พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งไตรภูมิโลกวินิจฉัย** จนจบความ

๓. ไตรภูมิฉบับชื่ออื่นๆ หนังสือไตรภูมิชุดนี้มีเนื้อหาสืบเนื่องมาจากไตรภูมิภค แต่นำมาสรุปสาระเขียนเป็นภาพ และใช้ตัวอักษรประจำท้องถิ่นเขียนบรรยายภาพแต่ละภาพในหนังสือนั้น ทำให้มีการตั้งชื่อหนังสือตามลักษณะเฉพาะของต้นฉบับเป็นหลายๆ ชื่อ เช่น ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร ไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐานสมัยอยุธยา แผนที่ไตรภูมิสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงสมัยกรุงธนบุรี แผนที่ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ไตรภูมิโลกวินิจฉัยและแผนที่ไตรภูมิ

เรื่องไตรภูมิ นับเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญต่อโครงสร้างของสังคมไทยและชุมชนในประเทศทางซีกโลกที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งลัทธิเถรวาท และมหานิกายอย่างยิ่ง เพราะเป็นเรื่องที่ปลูกฝังคติความเชื่อในทางสร้างสรรค์ คือ สอนให้รู้จักความดี ความชั่ว และผลของการกระทำความดีความชั่ว ตลอดจนเชื่อกรรมและเชื่อผลของกรรมที่จะส่งผลไปในทิศทางที่แตกต่างกัน ๓ ประการ คือ ความสุข ความทุกข์ และความหลุดพ้นจากสุขและทุกข์นั้น ดังปรากฏภาพจิตรกรรมตามแนวคิดเรื่องไตรภูมิของอินเดีย จีน ญี่ปุ่น พม่า และชาติอื่นๆ อีกหลายชาติ^๓

ภาพจิตรกรรมในหนังสือสมุดภาพไตรภูมิเป็นภาพที่เกิดจากการสรุปเนื้อหาสาระในเรื่องไตรภูมิแต่ละตอนมาแสดงออกให้เห็นจริงตามจินตนาการของผู้แต่ง พร้อมกับเขียนข้อความโดยย่อประกอบภาพไว้ด้วย เป็นการเพิ่มคุณค่า ความหมาย และความสำคัญของภาพให้เด่นชัดยิ่งขึ้น หนังสือสมุดภาพไตรภูมิจึงนับเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมของชาติที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาและทัศนคติของบรรพชนไทยในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจจากเรื่องไตรภูมิออกมาเป็นภาพที่มีความงดงามทั้งในเชิงศิลปะ และมีความหมายในทางปรัชญาและคตินิยมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งรายละเอียดอันเป็นองค์ประกอบของภาพยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมและขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติในยุคสมัยที่สร้างสมุดภาพแต่ละเล่มได้เป็นอย่างดี นับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สำคัญอีกสัດหนึ่งด้วย

ลักษณะของสมุดภาพไตรภูมิในหอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติเป็นแหล่งเก็บรวบรวม ดูแลรักษาเอกสารโบราณของประเทศ จึงมีสมุดภาพไตรภูมิในความดูแลรักษามากกว่า ๑๐ เล่ม สมุดภาพไตรภูมิดังกล่าวนั้น ล้วนมีสภาพชำรุดมากทุกเล่ม ขนาดของสมุดภาพไตรภูมิโดยปกติจะมีขนาดใหญ่กว่าสมุดไทยทั่วไป จัดเป็นลักษณะเฉพาะที่ใช้เรียกชื่อสมุดไทยชนิดนี้ว่า **สมุดไตรภูมิ** หมายถึง สร้างไว้สำหรับเขียนภาพไตรภูมิโดยเฉพาะ มีความกว้างตั้งแต่ ๒๐ - ๓๐ เซนติเมตร ยาว ๕๐ - ๖๖ เซนติเมตร ส่วนความหนาของสมุดแต่ละเล่มขึ้นอยู่กับเนื้อหาสาระของเอกสารเล่มนั้นๆ เท่าที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ สมุดหนาระหว่าง ๓ - ๑๒ เซนติเมตร อย่างไรก็ตามบางครั้งก็มีการนำสมุดไทยขาวขนาดปกติมาใช้บันทึกภาพไตรภูมิได้เช่นกัน จึงมีสมุดภาพไตรภูมิที่มีขนาดความกว้าง ๑๒ - ๑๓ เซนติเมตร และยาว ๓๙ - ๔๑.๕ เซนติเมตร จำนวน ๒ เล่ม เท่านั้น

สมุดภาพไตรภูมิเหล่านี้มีอายุอยู่ระหว่างปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หอสมุดแห่งชาติมีเพียง ๒ เล่ม ที่สร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีที่ปรากฏศักราช เป็นจุลศักราช ๑๑๓๔ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๑๙ มีรายชื่ออาลักษณ์ และช่างผู้เขียนภาพในบานแพนกอย่างสมบูรณ์ที่สุด ทำให้การกำหนดอายุของสมุดภาพหลายเล่มต้องพิจารณาจากภาพและลักษณะตัวอักษรที่ปรากฏในเล่มเป็นสำคัญ นอกจากนั้นยังสามารถศึกษาลักษณะทางกายภาพภายนอกเป็นส่วนประกอบได้บางส่วน

ต้นฉบับสมุดภาพไตรภูมิในหอสมุดแห่งชาติที่มีอยู่ในปัจจุบันมีเพียง ๑ เล่ม เท่านั้น ที่มีปกเป็นแผ่นไม้ลงรักปิดทองแบบวัฒนธรรมล้านนาทั้ง ๒ หน้า นอกนั้น หากเป็นฉบับที่แข็งแรงจะมีปกเป็นกระดาษแบบหนังสือสมุดไทยทั่วไป คือ กระดาษที่ทำจากเปลือกข่อย เสริมคิ้ว ๓ - ๕ ชั้น ให้แข็งแรงกว่าปกตีเท่านั้น อย่างไรก็ตามมีพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในหนังสือสาส์นสมเด็จ (ฉบับตีพิมพ์ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๔ เล่ม ๑๐ หน้า ๒๔) ทรงอธิบายว่าสมุดภาพไตรภูมิหากเป็นฉบับหลวงน่าจะมีใบปกประดับมุกแสดงความเป็นฉบับหลวง ดังความต่อไปนี้

^๓ “ระเบียบภาพ : งานศิลปกรรมตามคติในไตรภูมิ”, ศิลปากร, ๒๔, ๒ (พ.ศ. ๒๓), หน้า ๑ - ๔.

“...เมื่อไปถึงเมืองเบอร์ลิน หม่อมฉันให้ถามที่หอสมุดสำหรับเมืองเช่นนั้นอีก พวกเยอรมันก็รับด้วยความยินดีชอบใจ และจัดห้องให้ตรวจเช่นเดียวกับที่เมืองอังกฤษ แต่ตรวจกันวันเดียวก็เสร็จ เพราะหนังสือไตรภูมิที่เจ้าปิยะว่า เยอรมันซื้อไปราคา ๑,๐๐๐ บาท เขาก็เอามาอวด เขายกย่องเป็นยอดสมุดหนังสือไทยที่เขามีแต่ประหลาดใจที่ไม่พบหนังสือเรื่องซึ่งไม่มีฉบับในเมืองไทย แม้หนังสือไตรภูมิที่ว่านั้น ก็เป็นหนังสือฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรี มีบานแพนกแลฝีมือเขียนรูปภาพเหมือนอย่างหนังสือไตรภูมิฉบับที่คุณท้าววรจันทร์ ทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อตั้งหอพุทธศาสนสังคหะหมดทุกอย่าง คือ ฝีมือเดียวกันทั้ง ๒ เล่ม แต่ผิดกันเป็นน่าสังเกตอย่างหนึ่ง ด้วยฉบับที่เยอรมันได้ไป ในปกกระดาษของเดิมยังอยู่บริบูรณ์ แต่ฉบับที่คุณท้าววรจันทร์ถวายนั้น ในปกเป็นรอยลอกชั้นนอกออกทั้ง ๒ ข้าง น่าสันนิษฐานว่าฉบับคุณท้าววรจันทร์ เดิมเห็นจะมีใบปกประดับมุกเป็นตัว “ฉบับหลวง” ฉบับที่เยอรมันได้ไปทำแต่ใบปกกระดาษมาแต่เดิม น่าจะเป็น “ฉบับรองทรง”...”^๔

ลักษณะเฉพาะของสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่ม

สมุดภาพไตรภูมิมีข้อมูลเบื้องต้นที่น่าสนใจเฉพาะเล่ม ดังจะนำเสนอตามลำดับการจัดพิมพ์^๕ ดังนี้

๑. สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ ชื่อ ไตรภูมิโลกัณฐาน สมัยอยุธยา

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ ประวัติของหนังสือบันทึกไว้ว่า เป็นสมบัติเดิมของหอสมุดแห่งชาติ แต่ในหมายเหตุของบัญชีเอกสาร มีสำเนาบันทึกของ นายสมภพ จันทรประภา รองอธิบดีกรมศิลปากร ได้บันทึกแสดงความคิดเห็นเสนอ นายเดโช สวานานนท์ อธิบดีกรมศิลปากร เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ว่า น่าจะเป็นสมุดภาพเล่มที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนราชสีหวิกรมถ่ายลงมาจากจิตรกรรมฝาผนังโบสถ์ของวัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเก่า เมื่อคราวเสด็จไปทอดพระเนตรวัดนี้เมื่อปีชวาลอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๙) โดยอ้างหลักฐานจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ตอนพระราชพิธีในเดือน ๙ ในที่นี้จะยกข้อความมาแสดงให้ชัดเจนดังนี้

“...เมื่อปีชวาลอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกรุงเก่า เป็นเวลากำลังสร้างวัดราชประดิษฐ์ที่กรุงเทพฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวัดราชประดิษฐ์ฐานที่กรุงเก่า ได้ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสวมเครื่องประดับศีรษะต่างๆ ไม่เหมือนรัดเกล้าละคร ดำรัสว่าเป็นการแต่งตัวอย่างที่มีมาในกฎมณเฑียรบาล ด้วยวัดราชประดิษฐ์นั้นคงจะต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชา จึงเป็นที่พระมหาจักรพรรดิ เมื่อยังเป็นพระเทียรราชาออกไปผนวช

^๔ อ้างในคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, “คำนำ”, สมุดภาพไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕, หน้าคำนำที่ ๔.

^๕ สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖, ๘ และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐, ๑๐/ก จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ และฉบับอักษรขอม เลขที่ ๑ จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

^๖ พระบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม ผู้กำกับกรมช่างศิลา และกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ ๔ พระนามเดิม พระองค์เจ้าชายชุมสาย

อยู่ในวัดนั้น เป็นวัดของพระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงสร้าง ในขณะนั้นลายเขียนยังอยู่เกือบจะเต็มผนังทั้งแถบ ได้โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา...”^๗

เบื้องต้นหนังสือเล่มนี้คงจะเก็บรักษาไว้ในหอหลวง ต่อมาภายหลังเมื่อสร้างหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้น จึงพระราชทานหนังสือในหอหลวงทั้งหมดให้หอพระสมุดฯ รวมทั้งสมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ด้วย

สภาพของเอกสาร เป็นหนังสือสมุดไทยขาว มีขนาดโดยประมาณกว้าง ๒๐ เซนติเมตร ยาว ๕๓.๕ เซนติเมตร หนา ๖ เซนติเมตร บันทึกรวบรวมทั้งสองด้าน แต่สภาพของเอกสารชำรุดทรุดโทรมมาก กล่าวคือ กระดาษเปื่อยยุ่ยมาก และรอยพับทุกรอยหลุดขาดจากกันเป็นแผ่นๆ ทำให้ข้อความและภาพไม่สมบูรณ์ชัดเจน บางภาพเหลือเพียงไม่ถึง ๑ ใน ๔ ส่วนของภาพ แต่กระนั้นก็ดี รายละเอียดของภาพก็ยังคงความงดงามมีคุณค่ายิ่ง ทั้งในเชิงศิลปะและประวัติศาสตร์ รวมถึงสีที่ใช้เขียนภาพก็ยังคงชัดเจน สดใสดี เอกสารเล่มนี้ได้รับการดูแลเบื้องต้นเป็นอย่างดี เพื่อเตรียมการซ่อมสงวนรักษาต่อไป

อายุของเอกสาร เนื่องจากเอกสารเล่มนี้ชำรุดมาก ไม่มีบานแพนกบอกที่มาของหนังสือแต่ประการใดๆ ทั้งสิ้น ถ้าดูจากประวัติของเอกสารตามคำสันนิษฐานของ นายสมภพ จันทรประภา ก็สอดคล้องกับการพิจารณารายละเอียดในภาพ กล่าวคือ ลักษณะภาพน่าจะเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยา เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ ที่มีบานแพนกบอกศักราชไว้อย่างชัดเจน ประกอบกับเหตุผลที่ว่า ถ้าเป็นเอกสารที่คัดลอกในรัชกาลที่ ๔ ย่อมจะต้องเก็บรักษาไว้ในหอหลวงเช่นเดียวกัน ดังนั้นสภาพการชำรุดของเอกสารน่าจะน้อยกว่าหรือใกล้เคียงกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ แต่โดยความเป็นจริงสภาพการชำรุดของเอกสาร เลขที่ ๖ นี้ เป็นการชำรุดแบบเปื่อยยุ่ยอย่างมาก เพราะความเสื่อมสภาพตามกาลเวลามากกว่าปัญหาการหยิบใช้ อีกทั้งรูปแบบของตัวอักษรที่ใช้เขียนคำบรรยายในเรื่องก็เป็นอักษรไทยแบบโบราณที่เรียกว่า อักษรไทยย่อ ซึ่งเป็นรูปแบบอักษรไทยที่นิยมใช้อย่างมากในสมัยอยุธยา มีลักษณะเป็นอักษรตัวบรรจงสวยงาม มีการดัดแปลงเส้นอักษร และเมื่อประสมสระก็มักจะเขียนให้ติดต่อกับตัวพยัญชนะ ดังนั้น เอกสารเล่มนี้น่าจะเป็นต้นฉบับฝีมือช่างสมัยอยุธยาที่ตกทอดมา ตามเหตุผลดังกล่าวแล้วข้างต้น

ตัวอักษรและภาษา อักษรที่ใช้บันทึกเนื้อหาสาระในเล่ม เรียกว่า อักษรไทยย่อ ซึ่งเป็นตัวอักษรไทยแบบโบราณ มีการประดิษฐ์ตกแต่งรูปตัวอักษรให้สวยงามและมักเขียนรูปสระบางตัวให้ต่อเนื่องกับตัวอักษร เช่น คำว่า *บ้านขุนวิธ* (ป่าไม้ บ้านขุนวิธ หงษา) เป็นต้น นับเป็นตัวอักษรที่กำเนิดและนิยมใช้ในสมัยอยุธยา ภาษาที่ใช้ในสมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ ส่วนใหญ่เป็นภาษาไทย อาจมีภาษาบาลีแทรกอยู่บ้างในคำที่เป็นศัพท์เฉพาะเท่านั้น

๒. สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๔ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิ (มีภาพระบายสี) ว่าด้วยตอน นิรยกลา เป็นต้น

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ มีประวัติแจ้งว่าเป็นมรดกของพระจักรพรรดิพงษ์ (เจ้ากรมจาด) และนางจิบ ภรรยา พระจักรพรรดิพงษ์ กับ นายจิตรี บุตร ได้ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายหอพระสมุดฯ เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๗ ตรงกับพุทธศักราช ๒๔๕๐

^๗ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. พระนคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๖.), หน้า ๕๓๔.

สภาพของเอกสาร เป็นหนังสือสมุดไทยขาว มีขนาดโดยประมาณ กว้าง ๒๕ เซนติเมตร ยาว ๖๐ เซนติเมตร หนา ๘.๕ เซนติเมตร บันทึกรวบรวมข้อความทั้ง ๒ ด้าน ชำรุดมาก กระดาษเปื่อยยุ่ย เนื้อหาไม่ครบเล่ม ทั้งหน้าต้นและหน้าปลายขาดหายไปหลายหน้า รวมทั้งเนื้อหาในเล่มบางส่วนก็หลุดเปื่อยขาดหายไป ทำให้ข้อความและภาพบางส่วนไม่สมบูรณ์ สมุดภาพเล่มนี้ได้รับการอนุรักษ์แล้วบางส่วน แต่สภาพเอกสารก็ยังไม่แข็งแรงเท่าที่ควร

อายุของเอกสาร แม้เนื้อหาของเอกสารจะขาดหายไปหลายหน้า ทำให้ไม่มีบานแพนกที่จะสามารถตรวจสอบอายุของเอกสารได้ก็ตาม แต่เมื่อศึกษาจากภาพจิตรกรรมและเนื้อหาในเล่มแล้ว ทำให้สันนิษฐานได้ว่าควรจะเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยา

อักษรและภาษา ที่ใช้ในเล่มนี้ มีทั้งอักษรขอมและอักษรไทย ภาษาบาลีและภาษาไทย ซึ่งอักษรไทยที่ใช้เป็นรูปอักษรแบบโบราณ ที่มีการเขียนเส้นตัวอักษรเชื่อมต่อกัน เช่น คำว่า พระ พญ (พระ, พญา) เป็นต้น

๓. สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ ชื่อ ตำราภาพไตรภูมิฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี (มีภาพสีน้ำยา)

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ มีประวัติบันทึกไว้ว่า เป็นสมบัติเดิมของหอสมุดแห่งชาติ

สภาพของเอกสาร มีขนาดโดยประมาณ กว้าง ๓๐ เซนติเมตร ยาว ๕๒ เซนติเมตร หนา ๑๐ เซนติเมตร บันทึกรวบรวมข้อความเพียงด้านเดียว ชำรุดมาก สันทบสมุดเปื่อยยุ่ย ขาดทั้งเล่ม มีหลักฐานการอนุรักษ์แบบโบราณ ทั้งการอนุรักษ์ด้วยการใช้ด้ายและเข็มเย็บผ้าเย็บหน้าสมุดไว้ไม่ให้ขาดจากกัน และการใช้ผ้าทาการปิดตามสันทบสมุดที่ด้านหน้าปลายซึ่งไม่มีข้อความ เพื่อยึดหน้าสมุดที่หลุดขาดจากกันไว้ ดังนั้น ถึงแม้เอกสารเล่มนี้จะมีเนื้อความสมบูรณ์ทั้งเล่มก็ตาม แต่สภาพของเอกสารก็ชำรุดค่อนข้างมาก

อายุของเอกสาร มีข้อความในบานแพนกกล่าวว่า พุทธศักราช ๒๓๑๙ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จออกจากราชการ ณ พระที่นั่งตำหนักแพ กรุงธนบุรี ศรีมหาสมุทร มีพระราชประสงค์จะให้สามัญชน แลเจตุมภพบรรพตวิมีความเข้าใจในภูมิทั้ง ๓ และคติทั้ง ๕ จึงตรัสสั่งเจ้าพระยาศรีธรรมราชผู้เป็นอัครมหาเสนาธิบดี ให้จัดหาพระสมุดเนื้อดีส่งไปให้ช่างเขียน ๔ คน คือ หลวงเพชรกรรม นายนาม นายบุญญา และ นายเรือง เขียนแผนพระไตรภูมิในสำนักสมเด็จพระสังฆราช เพื่อให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวบังคับให้เขียนเรื่องราวตามมีในพระบาลี โดยมีอาลักษณ์ คือ นายบุญจัน นายเชด นายสน และ นายทองคำ เป็นผู้บันทึกข้อความตัวอักษร

อักษรและภาษา ที่ใช้ในเล่มนี้ มีทั้งอักษรขอมและอักษรไทย หากเป็นอักษรขอม จะใช้บันทึกคำศัพท์ภาษาบาลี ส่วนอักษรไทยใช้บันทึกข้อความภาษาไทยทั้งหมด

๔. สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก ชื่อ แผนที่ไตรภูมิ (มีรูปภาพ) ว่าด้วยตอนมนุสสกลา ถึง นิรียกลา และมีแผนที่ชายทะเล

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ มีประวัติว่า เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) มอบให้หอพระสมุดฯ เมื่อปีชวด พุทธศักราช ๒๔๔๓

สภาพของเอกสาร มีขนาดโดยประมาณ กว้าง ๒๓ เซนติเมตร ยาว ๕๒ เซนติเมตร หนา ๑๒ เซนติเมตร บันทึกรวบรวมข้อความทั้ง ๒ ด้าน สภาพของเอกสารนับได้ว่าแข็งแรงกว่าสมุดภาพไตรภูมิเล่มอื่นๆ ภาพในเล่มก็ยังมีสีสันค่อนข้างชัดเจน แม้กระนั้นก็ติดสันทบกระดาษสมุดหลายๆ หน้าก็เปื่อยยุ่ยขาดออกจากกัน จนทำให้บางส่วนของภาพและข้อความไม่สมบูรณ์ เอกสารเล่มนี้ได้รับการอนุรักษ์ส่วนที่ชำรุดเป็นเบื้องต้นแล้ว

อายุของเอกสาร เอกสารเล่มนี้มีบานแพนกบอกพุทธศักราช ๒๓๑๙ เหมือนเลขที่ ๑๐ แต่ไม่จบมีข้อความเพียง ๑ บรรทัดเท่านั้น แล้วเว้นที่ว่างไว้ต่อด้วยเนื้อหาของเรื่อง สันนิษฐานว่าคัดจำลองมาจากเอกสาร เลขที่ ๑๐ แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นผู้จำลอง และจำลองขึ้นในยุคสมัยใดด้วย เมื่อพิจารณาจากประวัติความเป็นมา สภาพของเอกสารและอักษรวิธีที่ปรากฏในเล่มแล้ว เชื่อว่าเอกสารเล่มนี้น่าจะจำลองขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

อักษรและภาษา ที่ใช้ในเล่มนี้ มีทั้งตัวอักษรขอมและตัวอักษรไทย โดยใช้อักษรขอมสำหรับบันทึกคำศัพท์ภาษาบาลี ส่วนอักษรไทยใช้สำหรับบันทึกข้อความภาษาไทยเช่นเดียวกับสมุดภาพไตรภูมิกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐

๕. สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิ (มีภาพระบายสี) อักษรลาว

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ มีประวัติว่า พระอุปาสีคุณูปมาจารย์ (ปาล) มอบให้หอสมุดแห่งชาติ เมื่อปีชวด พุทธศักราช ๒๔๔๓

สภาพของเอกสาร เป็นหนังสือสมุดไทยขาว มีปกเป็นไม้ลงรักปิดทองแบบที่เรียกว่า เครื่องเขิน ทั้ง ๒ ด้าน ขนาดโดยประมาณ กว้าง ๑๙.๕ เซนติเมตร ยาว ๕๑.๕ เซนติเมตร หนา ๕ เซนติเมตร บันทึกข้อความทั้ง ๒ หน้า สภาพของเอกสารชำรุด สันทบทสมุดฉีกขาดบางหน้า ปกเครื่องเขินมีรอยแตกทั้ง ๒ ด้าน กระดาษสมุดส่วนที่ชำรุดได้รับการอนุรักษ์แล้ว

อายุของเอกสาร สมุดภาพเล่มนี้ไม่มีบานแพนกบอกศักราชที่สร้าง จึงใช้การศึกษาจากภาพรูปอักษร และอักษรวิธีที่ปรากฏในเล่ม สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๔

อักษรและภาษา ที่ใช้บันทึกข้อความในเล่ม ประกอบด้วย **อักษรธรรมล้านนา** มี **อักษรขอมและอักษรไทย** เขียนแทรกบางตอน บันทึกข้อความทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย

๖. สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม เลขที่ ๑ ชื่อ ไตรภูมิภาษาเขมร

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้มีประวัติว่า นายเยาว์ ลิมปินันท์ นำมามอบให้หอสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๔๗๙ ประวัติเดิมโดยละเอียดบันทึกว่า เป็นหนังสือไตรภูมิฉบับออกยกราชมนตรี (นพ) ข้าราชการกรงกัมพูชา ต่อมาเป็นมรดกตกทอดถึงนายพิบูล ตรีศักดิ์ศรี ผู้เป็นบุตร เมื่อนายพิบูล ตรีศักดิ์ศรี ถึงแก่กรรม จึงตกเป็นมรดกแก่นางสวง ลิมปินันท์ ผู้เป็นธิดา ต่อมานายเยาว์ ลิมปินันท์ (เปรียญ) สามีของนางสวง ลิมปินันท์ ได้แนะนำให้นางสวง มอบหนังสือไตรภูมิฉบับนี้แก่หอสมุดแห่งชาติ และนางสวง ลิมปินันท์ ได้มอบหนังสือเล่มนี้ให้หอสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๔๗๙

สภาพของเอกสาร เป็นหนังสือสมุดไทยขาว มีขนาดกว้าง ๒๕.๕ เซนติเมตร ยาว ๖๖ เซนติเมตร หนา ๘.๕ เซนติเมตร บันทึกข้อความทั้ง ๒ ด้าน สภาพของเอกสารชำรุดมาก สันทบทสมุดฉีกขาดแทบทุกหน้า และไม่มีปก บางหน้ากระดาษเปื่อยยุ่ย ทำให้ตัวอักษรลบเลือน บางส่วนของภาพและข้อความจึงไม่สมบูรณ์ เอกสารเล่มนี้ได้รับการดูแลเบื้องต้นแล้ว ขณะนี้อยู่ในระหว่างรอการซ่อมสงวนรักษา

อายุของเอกสาร เอกสารเล่มนี้ชำรุดมาก ไม่มีบานแพนกบอกที่มาของหนังสือ จึงสันนิษฐานอายุของเอกสารเล่มนี้จากภาพและตัวอักษรที่ปรากฏในเล่ม สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

อักษรและภาษา ที่ใช้บันทึกข้อความในเล่ม มีทั้งอักษรขอมบรรจงและอักษรขอมหวัด แบบที่เรียกว่า อักษรขอมเขรียง^๔ บันทึกข้อความภาษาเขมร

^๔ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, สารนิเทศจากคัมภีร์ไบเบิลลานสมัยอยุธยา, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕, หน้า ๑๔๔.

๗. สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอม สมัยอยุธยา เลขที่ ๗ ชื่อ ไตรภูมิโลกัณฐาน^๔

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ ตามประวัติบันทึกไว้ว่า พระเชียนบุตรจีนอัม บิดา และนายปุ่น หลาน หลงเกล้าฯ ถวายหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๖ ตรงกับ พุทธศักราช ๒๔๕๐

สภาพของเอกสาร เป็นหนังสือสมุดไทยขาว ปกลงรักสีดำ ขนาดโดยประมาณ กว้าง ๒๑ เซนติเมตร ยาว ๖๓.๔ เซนติเมตร หนา ๔ เซนติเมตร บันทึกข้อความทั้ง ๒ หน้า คือทั้งหน้าต้นและ หน้าปลาย สภาพเอกสารชำรุดเล็กน้อย

อายุของเอกสาร สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ แม้จะมีสภาพแข็งแรงกว่าทุกเล่ม แต่ก็ไม่มีบานแพนกบอก รายละเอียดใดๆ ทั้งสิ้น จึงต้องสันนิษฐานอายุของเอกสารจากภาพและตัวอักษรที่ปรากฏในเล่ม สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยา

อักษรและภาษา ตัวอักษรที่ใช้ในสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ นี้ เป็นตัวอักษรขอมบรรจง และอักษร ขอมหวัด สำหรับบันทึกข้อความภาษาไทยส่วนใหญ่และภาษาบาลีที่เป็นศัพท์เฉพาะบางคำ โดยมีอักษรไทยจด เทรกอยู่เพียง ๕ - ๖ แห่งเท่านั้น ดังนั้นหากจะกล่าวถึงสมุดเล่มนี้ต่อไปในบทอื่นๆ จะเรียกว่า ฉบับขอมไทย

๘. สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๕ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิโลกัณฐาน (มีภาพประกอบ) ว่าด้วย ตอน นิริยะกถา ถึง เทวกถา

สมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ตามประวัติบันทึกว่า พระยานครศรีธรรมราช ถวายหอพระสมุดฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

สภาพของเอกสาร เป็นสมุดเก่า ชำรุดมาก มีรอยต่อสมุดที่ขาดจากกันด้วยการใช้ด้ายเย็บติดกันไว้ หลายแห่ง ไม่ประณีตนัก ทำให้ภาพที่ต่อเนื่องเหลื่อมกัน รวมถึงกรอบสมุดส่วนใหญ่ก็เหลื่อมกันด้วย ต่อมา ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้นำสมุดเล่มนี้ไปอัดพลาสติกไว้ทั้งเล่มโดยไม่ได้แก้ไขขอบกรอบต่างๆ กรอบสมุดจึงยัง เหลื่อมรุ่ม และการลำดับภาพก็สับสนมาก ไม่สามารถแก้ไขได้แม้ว่าสีสันของภาพจะยังคงแจ่มใสสวยงามมาก ก็ตาม สมุดเล่มนี้มีขนาดกว้างโดยประมาณ ๑๒.๕ เซนติเมตร ยาว ๔๒ เซนติเมตร หนารวมทั้งพลาสติก ประมาณ ๗ เซนติเมตร

อายุของเอกสาร เนื่องจากไม่มีบานแพนกหรือศักราชบอกอายุของเอกสาร แต่สันนิษฐานจากภาพ และตัวอักษรที่ใช้ในเล่มแล้ว จัดเป็นสมุดภาพฝีมือช่างสมัยอยุธยา

อักษรและภาษา ตัวอักษรที่ใช้บันทึกข้อความในสมุดภาพไตรภูมิเล่มนี้ มี ๒ ชนิด คือ อักษรขอม ใช้บันทึกเฉพาะศัพท์ภาษาบาลี และอักษรไทยย่อ ใช้บันทึกข้อความบรรยายภาพภาษาไทยทั้งเล่ม

๙. สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๙๑ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิโลกวินิจฉัย (มีรูปภาพประกอบ) ว่าด้วย รูปเขา พระสุเมรุ รูปมหาสระทั้ง ๗ รูปทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และปริศนาผิงทรัพย์

ประวัติของสมุดภาพเล่มนี้ บันทึกว่า หอพระสมุดฯ ซื้อเมื่อวันที่ ๒/๑๐/๑๒๖ ตรงกับวันที่ ๒ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๐

สภาพของเอกสาร เป็นสมุดภาพไตรภูมิขนาดเล็ก กว้าง ๑๒.๕ เซนติเมตร ยาว ๓๔.๕ เซนติเมตร หนา ๓.๕ เซนติเมตร จัดเป็นสมุดไทยขาวที่มีขนาดปกติ บันทึกภาพแผนที่ไตรภูมิเฉพาะหน้าต้น ๕๔ หน้า

^๔ ตั้งแต่ลำดับที่ ๗ ถึง ลำดับที่ ๙ เตรียมจัดพิมพ์เป็นหนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ในเล่มนี้

ส่วนหน้าปลายบันทึกตำราแปรธาตุ นอกจากนั้น ในหน้าต้นที่วาดภาพแผนที่ไตรภูมิไว้แต่มีที่ว่างมากก็นำมาจดตำราแปรธาตุทับลงไปประมาณ ๒ หน้า ต้นฉบับชำรุดมากพอสมควร แต่อนุรักษ์ให้รูปเล่มแข็งแรงสมบูรณ์แล้ว เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๑

อายุของเอกสาร สันนิษฐานจากฝีมือในการเขียนภาพและตัวอักษรแล้วคาดว่า น่าจะเป็นเอกสารที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๔

อักษรและภาษา สมุดภาพเล่มนี้ใช้ตัวอักษร ๒ ชนิด คือ ใช้อักษรขอมบันทึกเฉพาะศัพท์ภาษาบาลีหรือคาถาภาษาบาลี และใช้อักษรไทยบันทึกข้อความบรรยายภาพภาษาไทยและเนื้อหาเรื่องตำราแปรธาตุทั้งหมด

กล่าวโดยสรุป หอสมุดแห่งชาติมีสมุดภาพไตรภูมิตามทะเบียนบัญชีเอกสารโบราณปัจจุบัน จำนวน ๙ เล่ม เป็นสมุดภาพที่มีบานแพนกระบุศักราชสมัยกรุงธนบุรี เพียง ๒ เล่ม เท่านั้น ในจำนวนสมุดภาพไตรภูมิ ๖ เล่ม ที่บันทึกคำบรรยายภาพส่วนใหญ่ด้วยตัวอักษรไทย ๒ รูปแบบ คือ อักษรไทยย่อ และอักษรไทยโบราณ มีเพียงข้อความภาษาบาลีส่วนน้อยที่ใช้ตัวอักษรขอมจดแทรกปนอยู่ นอกจากนั้น ยังมีสมุดภาพไตรภูมิ ๒ เล่ม แม้จะมีขนาดที่แตกต่างกันมาก แต่มีการบันทึกภาพที่ใกล้เคียงกันด้วยเนื้อหาสาระเดียวกัน โดยใช้ตัวอักษรขอมหวัด บันทึกข้อความเป็นภาษาไทยทั้งเล่ม และเป็นภาษาเขมรทั้งเล่ม อีก ๑ เล่ม ทำให้เกิดข้อสงสัยว่าฉบับใดเป็นต้นฉบับและฉบับใดเป็นฉบับคัดลอก ซึ่งจะได้วิเคราะห์รายละเอียดเพื่อตอบข้อสงสัยในบทความต่อไป

เนื้อหาและการถ่ายทอดเนื้อหา

เนื้อหาสาระของหนังสือสมุดภาพไตรภูมิ

ภาพจิตรกรรมไทยประเพณีในสมุดภาพไตรภูมิ เป็นมรดกทางศิลปะและวัฒนธรรมของชาติ ที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของบรรพชนไทยในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจ และแนวคิดในเรื่องไตรภูมิออกมาเป็นภาพแต่ละภาพที่สื่อความเข้าใจในแต่ละภพภูมิ กอปรด้วยความงดงามในเชิงศิลปะ และมีความหมายในทางปรัชญาของพุทธศาสนา โดยสอดแทรกรายละเอียดที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมและขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติในแต่ละยุคสมัย ผลผสมผสานกลมกลืนในเนื้อหาสาระได้เป็นอย่างดี

เนื้อหาของสมุดภาพไตรภูมิส่วนใหญ่ ประกอบด้วย สาระสำคัญ ๒ เรื่อง คือ เรื่องที่ว่าด้วย **ภพภูมิ** **ทั้ง ๓** ในหน้าต้น^{๑๑} และ **แผนที่โบราณ** หรือ แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐานในหน้าปลายคล้ายๆ กัน ตามขนบนิยมในการบันทึกเรื่องไตรภูมิ ซึ่งอาจจะมีความแตกต่างอันเกิดจากความชำรุดหรือการใช้ประโยชน์^{๑๒} ของสมุดแต่ละเล่มเป็นปัจจัยก็ได้

ไตรภูมิ หรือ **เตภูมิกถา** มีเนื้อหาว่าด้วยภพภูมิทั้ง ๓ คือ **กามภูมิ** **รูปภูมิ** และ **อรุณภูมิ** รวมทั้งสิ้น ๓๑ ภูมิ

กามภูมิ คือ **ดินแดนหรือที่อยู่อาศัยของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกามตัณหา** อันมีความปรารถนาในกามคุณ ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส เป็นปัจจัยสำคัญก่อให้เกิดความโลภ โกรธ และหลง เป็นต้น มี ๑๑ ภูมิ

รูปภูมิ คือ **แดนของรูปพรหม ๑๖ ชั้น** ในพรหมโลก เป็นแดนที่มีความสุขสงบ ปราศจากกามตัณหา มี ๑๖ ภูมิ

อรุณภูมิ คือ **แดนของพรหมที่มีแต่จิตไม่มีรูป** มี ๔ ภูมิ

การดำเนินเรื่องในเตภูมิกถา ที่ปรากฏในคัมภีร์โบราณอักษรขอมเส้นจาร แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๑๑ กัณฑ์ มีรายละเอียดแต่ละกัณฑ์ดังนี้ คือ

เริ่มเรื่องด้วยบทปณามคาถา กล่าวบูชาพระรัตนตรัย แล้วพรรณนาถึงกำเนิดของสัตว์ ที่เป็นไปตามผลการกระทำในอดีตบันดาลให้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ๔ อย่าง คือ

๑. อันทยกกำเนิด คือ **เกิดแต่ไข่** หมายถึง สัตว์ที่เกิดในไข่ก่อนแล้วจึงออกมาเป็นตัวยาวหลัง เช่น ไก่ ปลา งู เป็นต้น

๒. ขลามพุกกำเนิด คือ **เกิดในครรภ์** หมายถึง สัตว์ที่เกิดจากครรภ์ มีรกห่อหุ้มตัว เช่น คน ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น

๓. สังเสทยกกำเนิด คือ **เกิดในเถาโคล** หมายถึง สัตว์ที่เกิดจากตะไคร่น้ำ เหงื่อโคล หย้าเน่า เช่น หนอน แมลง ยุง ริน เป็นต้น

^{๑๑} การเรียกหน้าสมุดเช่นนี้ เรียกตามที่ปรากฏในต้นฉบับหนังสือสมุดไทย หน้าต้น หมายถึง ด้านหน้าที่เริ่มต้นใช้บันทึกข้อความ ส่วนหน้าปลาย หมายถึง ด้านหลังของสมุดเล่มเดียวกัน ซึ่งอาจใช้บันทึกข้อความต่อเนื่องเป็นเรื่องเดียวกัน หรือใช้บันทึกเรื่องใหม่อีกเรื่องหนึ่งก็ได้

^{๑๒} สมุดบางเล่มไม่ได้บันทึกภาพไตรภูมิเพียงอย่างเดียว แต่ใช้บันทึกเรื่องต่างๆ ปะปนอยู่ด้วย เช่น สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรธรรมล้านนา เป็นต้น

๔. อุปปาติกกำเนิด คือ **เกิดขึ้นเอง** หมายถึง สัตว์ที่ผุดขึ้นเป็นตัวใหญ่ทันทีในขณะกำเนิดนั้น เช่น พรหม เทวดา และสัตว์นรก เป็นต้น

ต่อจากนั้นเรียงเนื้อหาตามลำดับกัณฑ์ ดังนี้

ปฐมกัณฑ์ ว่าด้วย **นรกภูมิ** บรรยายรูปร่างของสัตว์นรก อันเกิดจากผลแห่งอกุศลจิต กระทำบาปด้วย ประการต่างๆ ทำให้ต้องไปเกิดในนรก ๔ ชุม ตามลำดับกรรมชั่ว คือ สัตว์ชีพนรก หรือ สัตว์ชีวนรก กาฬสุตตนรก สังฆาฏนรก โรรูนรก มหาโรรูนรก ตาปนรก มหาตาปนรก และอเวจีนรก นอกจากนั้นยังมี นรกบ่าวซึ่งเป็นบริวารของมหานรกแต่ละชั้นอีกอย่างละ ๔๐ ชุม เรียกว่า อสุทนรก นอกจากอสุทนรกแล้วยังมียมโลกนรกเป็นบริวารล้อมรอบ ทั้ง ๔ ทิศ ทิศละ ๑๐ ชุม โดยมีโลกันตนรก เป็นนรกชุมสุดท้ายอยู่นอกเขตจักรวาล ผู้ดูแลนรกทั้งหลาย เรียก พระยายมราช หรือ ยมบาล^{๑๒}

ทุติยกัณฑ์ ว่าด้วย **ดิรัจฉานภูมิ** บรรยายถึงที่อยู่ของสัตว์ดิรัจฉาน ตั้งแต่เกิดและชีวิต ความเป็นอยู่ของสัตว์บก เช่น ช้าง ม้า สัตว์น้ำ เช่น ปลา สัตว์ปีก เช่น ครุฑ และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ เช่น นาค เป็นต้น

ตติยกัณฑ์ ว่าด้วย **เปรตภูมิ** กล่าวถึงที่อยู่ของเปรต บรรยายถึงผลกระทบต่างๆ ส่งผลให้เปรต มีรูปลักษณะแตกต่างกัน และรับทุกข์ทรมานตามผลบาปที่ต่างกัน

จตุตถกัณฑ์ ว่าด้วย **อสุรกายภูมิ** บรรยายถึงที่อยู่ของอสุรกายเป็นเมืองใหญ่ ชาวอสูรมีนิสัยดุร้าย หยาบกระด้าง อิจฉาริษยา เป็นต้น

ปัญจกัณฑ์ ว่าด้วย **มนุษย์ภูมิ** บรรยายถึงที่อยู่ของมนุษย์ กล่าวถึงกำเนิดและรูปลักษณะของมนุษย์ ตลอดจนจนถึงคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์พรดิและเศรษฐี

ฉกัณฑ์ ว่าด้วย **ฉกามาพจรภูมิ** กล่าวถึง แดนสวรรค์ชั้นกามาพจร มีสวรรค์แบ่งเป็นชั้น ถึง ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกาสวรรค์ ดาวดึงส์สวรรค์ ยามาสวรรค์ ดุสิตสวรรค์ นิมานรดีสวรรค์ และปรนิมมิตวสวัตดีสวรรค์

สัตตมกัณฑ์ ว่าด้วย **รูปาวจรภูมิ** กล่าวถึง ดินแดนสวรรค์ชั้นพรหมมีรูป ทั้ง ๑๖ ชั้น

อัฏฐมกัณฑ์ ว่าด้วย **อรุปาพจรภูมิ** กล่าวถึง แดนสวรรค์ชั้นพรหม ไม่มีรูป ๔ ชั้น

นวมกัณฑ์ ว่าด้วย **อวินิโศรูป** กล่าวถึง อนิจจลักษณะ คือ ลักษณะที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไป

ทศมกัณฑ์ ว่าด้วย มหาโอกาสมหากาลปัสสูญญา กัลปวินาศ และอุบัติ กล่าวถึง ความพินาศและการอุบัติของสิ่งต่างๆ ในโลก

เอกาทศมกัณฑ์ ว่าด้วย **นิพพานกถา** กล่าวถึง การนิพพาน คือ การหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆ และวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงพระนิพพาน

กล่าวโดยสรุป เนื้อหาของไตรภูมิทั้ง ๑๑ กัณฑ์นี้ ตั้งแต่กัณฑ์ที่ ๑ - ๖ บรรยายเรื่องราวของกามภูมิ กัณฑ์ที่ ๗ บรรยายเรื่องราวของรูปภูมิ ส่วนกัณฑ์ที่ ๘ - ๑๑ บรรยายเรื่องราวของอรุภูมิ

สมุทภาพไตรภูมินอกจากจะบันทึกเนื้อหาเรื่องไตรภูมิทั้ง ๑๑ กัณฑ์ ในหน้าต้นแล้ว ฉบับกรุงศรีอยุธยา และฉบับกรุงธนบุรี ที่มีหน้าสมุดเหลือก็มักจะวาดภาพพุทธประวัติและทศชาติชาดกต่อท้ายไว้ด้วยทุกเล่ม ยกเว้นฉบับที่เป็นอักษรขอมภาษาเขมร และฉบับอักษรขอมภาษาไทย แม้สภาพต้นฉบับแข็งแรงสมบูรณ์ดี แต่ก็

^{๑๒} ใช้ตามต้นฉบับสมุทภาพไตรภูมิ เลขที่ ๖ เขียนคำบรรยายด้วยอักษรไทยย่อ ว่า ยมภาน และยมบาล เลขที่ ๗ เขียนคำบรรยายด้วยอักษรขอม ภาษาไทย ว่า ยมบาล

ไม่มีหลักฐานการบันทึกภาพพุทธประวัติต่อท้ายไว้เลย ดังนั้น ภาพพุทธประวัติในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา และกรุงธนบุรี แต่ละเล่มจึงมีจำนวนไม่เท่ากัน

เนื้อหาของสมุดภาพไตรภูมิด้านหน้าปลาย ส่วนใหญ่แสดงภาพแผนที่ไตรภูมิโลกสันฐาน โดยมักแสดงภาพแผนที่ชายทะเลใกล้เมืองหลวงของไทยก่อนแล้วจึงห่างออกไปเรื่อยๆ ตามลำดับภาพ จนถึงแผนที่บ้านเมืองต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าในประเทศอินเดียและศรีลังกา โดยใช้แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐาน ตามความในเนื้อหาของเรื่องไตรภูมิกัณฑ์ที่ว่าด้วยมนุสสภูมิ เป็นตัวเชื่อมภาพอดีตกับปัจจุบันให้ต่อเนื่องกัน เช่น แสดงภาพเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นแกนกลางของจักรวาลให้ดูเหมือนมีภาพภูมิของอสูร นาค ป่าหิมพานต์ และสัตว์ในป่าหิมพานต์ ตลอดจนสระอโนดาตที่เชื่อมต่อถึงกันได้ จนถึงบ้านเมืองในอดีตอันเป็นที่มาของชาดกเรื่องต่างๆ ตามพุทธวัจนะของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงแสดงอดีตชาติของพระองค์ หลากๆ พระชาติที่ผ่านมา จนถึงมหาเวสสันดรชาดก เนื้อหาหน้าปลายจึงจบสมบูรณ์

อย่างไรก็ตาม ยังมีสมุดภาพไตรภูมิบางฉบับที่มีภาพหน้าปลายแตกต่างออกไปบ้าง คือ ฉบับเลขที่ ๑ ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร และเลขที่ ๗ ไตรภูมิโลกสันฐาน ฉบับอักษรขอม ภาษาไทย บันทึกภาพแผนที่โบราณบนเกาะต่างๆ เช่น เกาะสิงหล และเกาะลังกาก่อน แล้วจึงบันทึกภาพเข้ามาในแผ่นดิน แสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป เป็นลำดับมาถึงบ้านเมืองในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านอื่นๆ ซึ่งค่อนข้างสับสนไม่เป็นลำดับนัก พร้อมกับได้สอดแทรกภาพอดีตชาติของพระพุทธเจ้าในบ้านเมืองต่างๆ ทั้งที่เกิดเป็นมนุษย์และสัตว์ต่างๆ เรียกว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ โดยแสดงสภาพบ้านเมืองและความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ต่างๆ ในป่าหิมพานต์ จนถึงพื้นที่รอบสระอโนดาต อันมีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติและสัตว์ต่างๆ ตามความเชื่อในไตรภูมิ มีภาพภูมิประเทศของเขาพระสุเมรุ ภาพเล่าเรื่องนกอินทรีในอุตุรกาโรทวีปคาบคนตายไปทิ้งยังมหาสมุทร และจบด้วยภาพภูเขากำพลนาคราชมีเปรตอยู่ในช่องเขา

นอกจากนี้ ยังมีสมุดภาพไตรภูมิอีก ๒ เล่ม ที่มีชื่อแตกต่างจากฉบับที่กล่าวมาแล้ว คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ หน้าปลายไม่ได้บันทึกภาพ และเลขที่ ๙ แผนที่ไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา มีการบันทึกภาพเรื่องไตรภูมิต่อเนื่องกับแผนที่ไตรภูมิ โดยเริ่มต้นเรื่องด้วยภาพลีลาโบราณตามพระวินัยมาก่อน ๑๙ ภาพ แล้วจึงเริ่มเรื่องไตรภูมิและแผนที่ไตรภูมิ ต่อด้วยเรื่องไวยากรณ์ภาษาบาลี แผนผังกลบทในรูปยันต์คาถา จบด้วยภาพแสดงถึงส่วนที่เป็นท้องฟ้า แสดงเส้นทางโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ซึ่งเดินรอบโลก ร่วมกับ ดาวพระเคราะห์อื่นๆ แสดงกาลจักร จักรราศีและกลุ่มดาวนักษัตร อาจกล่าวได้ว่าแผนที่ไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนานี้มีลักษณะเป็นสมุดภาพบันทึกส่วนตัวที่ใช้บันทึกเนื้อหาสาระหลายๆ เรื่องที่น่าสนใจไว้ในเล่มเดียวกัน ซึ่งมีข้อความที่เขียนด้วยอักษรขอมและอักษรไทยปะปนอยู่ด้วยในด้านหน้าปลายหน้าที่ ๗๑ มีข้อความว่า “ตำราเหล่านี้ เจ้าเมืองหงษา พระนามว่า สมิงทอวยได้ตกแต่งไว้แต่ครั้งยังบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา ครั้นสึกออกมาได้เสวยราชในเมืองกะโคหงษา มีพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าสมิงทอวยรวร ได้ลูกสาวเจ้าเชียงใหม่ด้วย”^{๑๑}

การใช้เนื้อที่ในการเขียนภาพ

ถึงแม้ว่าหนังสือสมุดภาพไตรภูมิส่วนใหญ่จะมีขนาดใหญ่กว่าหนังสือสมุดไทยทั่วไป ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการบันทึกภาพให้ได้ขนาดและจำนวนตามประสงค์ แต่ก็ยังคงมีพื้นที่ค่อนข้างจำกัดสำหรับการเขียนภาพให้บรรจूसาระรายละเอียดของเรื่องได้ครบถ้วน ดังนั้นช่างเขียนภาพจึงต้องใช้ภูมิปัญญาและความสามารถ

^{๑๑} สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๗, หน้า ๙๒.

เฉพาะตัวประมวลเรื่องไตรภูมิแต่ละตอนมาถ่ายทอดเป็นภาพเล่าเรื่องให้สามารถสื่อความหมายได้อย่างชัดเจน ใน ๑ ภาพ ดังนั้น ช่างเขียนจึงมักบันทึกภาพแต่ละภาพลงในสมุดภาพให้อยู่ใน ๑ หน้าคู่ของหนังสือสมุดไทยเท่านั้น

หน้าต้น ของสมุดภาพไตรภูมิ ช่างเขียนนิยมเขียนภาพภพภูมิต่างๆ ในเรื่องไตรภูมิและภาพพุทธประวัติ โดยวางรูปแบบการเขียนตามแนวนอน ให้เปิดหน้าสมุดจากด้านใกล้ตัว ออกไปไกลตัว หรือจากขวาไปซ้าย ซึ่งเป็นระเบียบวิธีการใช้หนังสือสมุดไทยแบบปกติทั่วไป การดูภาพจึงต้องเรียงภาพจากด้านบนลงสู่ด้านล่าง หรือจากซ้ายไปขวา

หน้าปลาย นิยมเขียนภาพไตรภูมิโลกสันฐานภาพป่าหิมพานต์ และภาพชาดก แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ซึ่งช่างเขียนมักจะเปลี่ยนรูปแบบการเขียนภาพในสมุดจากแนวนอนที่เขียนอยู่ในหน้าต้น เป็นแนวตั้งของเล่มสมุด ซึ่งต้องเปิดหน้าสมุดจากด้านขวามือมาทางซ้ายมือ เพื่อให้ได้พื้นที่มากขึ้นสำหรับใช้เก็บรายละเอียดต่างๆ ของภาพ ประกอบกับภาพส่วนใหญ่เป็นภาพต่อเนื่อง ซึ่งจะได้ใช้เนื้อที่ในหน้าถัดไปเขียนภาพติดต่อกันไปได้จนจบเนื้อหาของภาพ ดังนั้น ภาพในด้านหน้าปลายส่วนใหญ่จึงมักมีเส้นแบ่งภาพให้รู้ว่าจบเรื่องหรือจบตอนแล้ว แต่บางครั้งส่วนประกอบปลีกย่อยในภาพ เช่น ต้นไม้ ภูเขา สายน้ำ ช่างได้เขียนให้เชื่อมต่อหรือเชื่อมต่อเข้าไปในอีกภาพหนึ่งก็มี ทั้งนี้ก็เพื่อเชื่อมโยงองค์ประกอบของภาพแต่ละตอนเข้าด้วยกัน^{๑๔} การดูภาพจึงต้องเรียงภาพจากซ้ายไปขวา

นอกจากนั้น ช่างเขียนอาจแบ่งเนื้อที่ของหน้าสมุดเป็นสองส่วน คือ ส่วนบนและส่วนล่าง แล้วเขียนภาพลำดับเรื่องสลับกันไปหรือแยกเป็นคนละส่วนก็มี แล้วแต่ความเหมาะสมของเรื่อง รูปทรงของภาพ เนื้อที่หรือแล้วแต่ความพอใจของช่างเขียน แต่ก็มักมีระเบียบแบบแผนที่เหมือนกันทั้งเล่ม สามารถพิจารณาแนวทางในการเขียนภาพได้ง่ายๆ ไม่สับสนยุ่งยาก และมีข้อสังเกตว่า ภาพชาดกน่าจะต้องอ่านจากภาพที่อยู่ใกล้ตัวออกไปหาภาพที่อยู่ไกลตัวเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม แม้เนื้อหาของภาพแต่ละตอนจะจบในตัวเอง หรือสืบต่อไปหน้าอื่นอีกก็ตาม แต่เมื่อคลี่สมุดให้ยาวออกหมดทั้งเล่มแล้วก็จะเห็นว่าภาพมีเนื้อหาติดต่อกันไปตลอดทั้งเล่ม

การลำดับภาพในสมุดภาพไตรภูมิ

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิทุกเล่ม ยกเว้นฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ จะมีการเรียงลำดับภาพหน้าต้นเหมือนๆ กัน คือ เริ่มภาพแรกด้วยภาพมหานครนิพพาน ซึ่งเป็นภพภูมิสูงสุดในเทวภูมิบุคคลผู้ประพฤติธรรมจนบรรลอรหัตตผลจะมาจุติในวิมานทิพย์แห่งมหานครนิพพานนี้ และเป็นความปรารถนาสูงสุดในอุดมคติของมนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนา ภาพต่อไปจะเป็นลำดับชั้นที่ลดหลั่นลงไปของกรรมดี เป็นภาพพระอริยบุคคล ทั้ง ๔ ซึ่งบรรลุธรรมระดับต่างๆ ต่อไป จึงแสดงภาพของอรูปพรหม รูปพรหม สวรรค์ชั้นต่างๆ เขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยภูเขา มหาสมุทร และทวีปทั้ง ๔ ต่อด้วยภาพอบายภูมิ อันได้แก่ วิมานของยมบาลลงไปจนถึงนรกขุมต่างๆ อสุรกาย และเปรตหมู่ต่างๆ เห็นได้ชัดเจนว่า มีการเรียงลำดับภาพตรงกันข้ามกับข้อความที่บรรยายไว้ในคัมภีร์ไบลานอย่างสิ้นเชิง สันนิษฐานว่า หากวาดภาพตามลำดับในคัมภีร์ไบลาน เมื่อเปิดหน้าสมุดขึ้นก็จะเห็นภาพสัตว์ในนรกก่อน ซึ่งเป็นอบายภูมิ ย่อมไม่เป็นที่พึงประสงค์และไม่สามารถสร้างความสนใจแก่บุคคลทั่วไปได้แน่ ดังนั้น จิตรกรจึงเลือกภาพภพภูมิที่เป็นความปรารถนาสูงสุดของมนุษย์มาเป็นเบื้องต้น เพื่อให้เกิดสิริมงคล และเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่ผู้อ่านและผู้วาดไปพร้อมๆ กัน

^{๑๔} ปราณี นิ่มเสมอ, “จิตรกรรมสมัยอยุธยาในสมุดข่อย,” ศิลปากร, ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๖ (ม.ค. ๒๕๒๔), หน้า ๑๙.

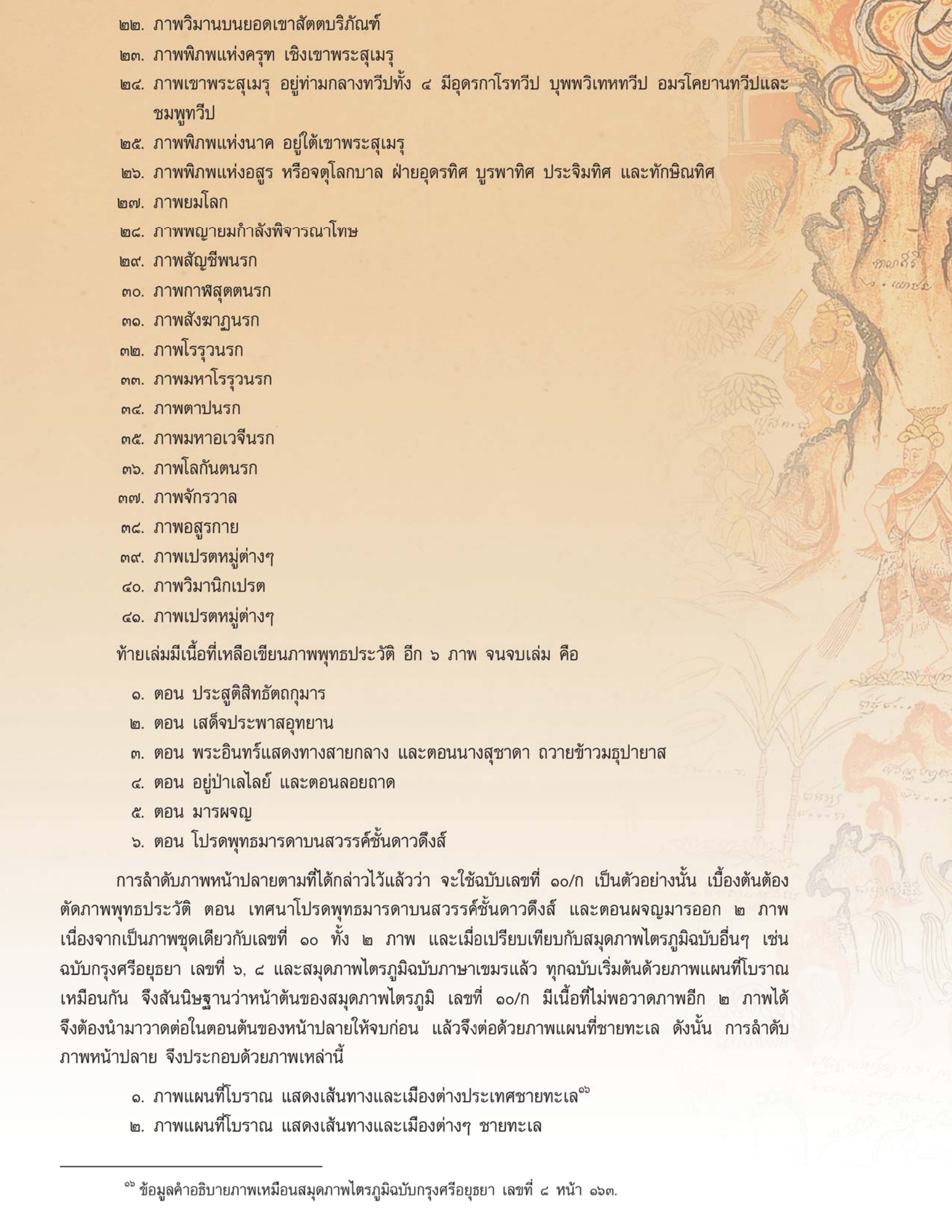
สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี

ตามที่ได้กล่าวแล้วว่า สมุดภาพไตรภูมิส่วนใหญ่เรียงลำดับภาพเหมือนกัน ความแตกต่างที่เกิดขึ้นอาจเกิดจากความชำรุดเสื่อมสภาพของกระดาษสมุด และการสรุปสาระจากเรื่องออกมาเขียนเป็นภาพที่แตกต่างกันได้ ดังนั้นหากจะยกตัวอย่างการเรียงลำดับภาพของสมุดภาพไตรภูมิก็น่าจะคัดเลือกฉบับที่สภาพต้นฉบับแข็งแรงสมบูรณ์ ในที่นี้จึงขอยกตัวอย่างการเรียงลำดับภาพหน้าต้น จากฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ เพราะนอกจากจะแข็งแรงแล้ว ยังมีบานแพนกบอกศักราชอย่างชัดเจน ทั้งพุทธศักราช ๒๓๑๙ และจุลศักราช ๑๑๓๔ อีกทั้งยังมีรายละเอียดในบานแพนกบอกพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า “...มีพระราชประสงค์จะใคร่ให้สามัญชนและจัตุภพบรรพสัตว์เข้าใจในภูมิทั้ง ๓ และคติทั้ง ๕... จึงตรัสสั่งเจ้าพญาศรีธรรมมาราช ผู้เป็นอรรคมหาเสนาบดี ให้จัดพระสมุด เนื้อดีแล้วให้ส่งไปแก่งข้างเขียนให้เขียนไตรภูมิ ให้ไปเขียนในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ให้สมเด็จพระสังฆราช บอกกล่าวบังคับให้เขียนตามเรื่องราวมีในพระบาท...”^{๑๔} ดังนั้น เนื้อหาของพระสมุดเล่มนี้ย่อมมีความถูกต้องสมบูรณ์น่าเชื่อถือได้มากที่สุด ส่วนหน้าปลายเลือกจากสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี ฉบับเลขที่ ๑๐/ก เพราะมีความแข็งแรงสมบูรณ์ นอกจากนั้นยังมีข้อความบานแพนกในหน้าต้น แม้จะไม่สมบูรณ์นักกว่า คัดลอกมาจากฉบับเลขที่ ๑๐ จึงน่าจะเป็นเล่มที่ควรเชื่อถือได้ เพื่อเป็นตัวแทนของสมุดภาพไตรภูมิส่วนใหญ่ของหอสมุดแห่งชาติ

การลำดับภาพในหน้าต้น ตามเนื้อหาในไตรภูมิ จำนวน ๔๑ ภาพ มีรายละเอียดตามลำดับดังนี้

๑. ภาพมหานครนิพพาน
๒. ภาพพระอริยบุคคล ๔ จำพวก
๓. ภาพอัมชะดากาศ
๔. ภาพอรุณพรหม ๔
๕. ภาพพระทุสสเจตีย์ อกนิฐพรหม
๖. ภาพสุทธาวาสพรหมคัมภีร์ ๔ สุทิสสิพรหม และคัมภีร์ ๓ สุทิสสาพรหม
๗. ภาพสุทธาวาสพรหมคัมภีร์ ๒ อตัมปาพรหม และคัมภีร์ปถม อวิหาพรหม
๘. ภาพพรหมผู้จำเริญจุดตณมาน คือ อสัณญีพรหมและเวทปผลาพรหม
๙. ภาพพรหมผู้จำเริญตติยณมาน คือ สุกกีนหาพรหม อัมปมาณสุภาพพรหม และปริตตาสภาพพรหม
๑๐. ภาพพรหมผู้ได้ทุติยณมาน คือ อาภัสสราพรหม อัมปมาณาภาพพรหม และปริตตภาพพรหม
๑๑. ภาพไฟประลัยกัลป์
๑๒. ภาพพรหมผู้ได้ปถมณมาน คือ มหาพรหม ปโรหิตาพรหม และปาริสาชชาพรหม
๑๓. ภาพสวรรณค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี
๑๔. ภาพสวรรณค์ชั้นนิมมานรดี
๑๕. ภาพสวรรณค์ชั้นดุสิต
๑๖. ภาพสวรรณค์ชั้นยามา
๑๗. ภาพสวรรณค์ชั้นดาวดึงส์
๑๘. ภาพจิตรลดาวันอุทยาน
๑๙. ภาพเขากำแพงจักรวาล
๒๐. ภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ และพระราหู
๒๑. ภาพสวรรณค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

^{๑๔} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๒, หน้า ๑๒.

- 
๒๒. ภาพวิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์
 ๒๓. ภาพพิภพแห่งครุฑ เชิงเขาพระสุเมรุ
 ๒๔. ภาพเขาพระสุเมรุ อยู่ท่ามกลางทวีปทั้ง ๔ มีอุตรกาโรทวีป นุพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีปและ
ชมพูทวีป
 ๒๕. ภาพพิภพแห่งนาค อยู่ใต้เขาพระสุเมรุ
 ๒๖. ภาพพิภพแห่งอสูร หรือจตุโลกบาล ฝ่ายอุดรทิศ บูรพาทิศ ประจิมทิศ และทักษิณทิศ
 ๒๗. ภาพยมโลก
 ๒๘. ภาพพญายมกำลังพิจารณาโทษ
 ๒๙. ภาพลัญชีพนรก
 ๓๐. ภาพกาฬสูตตนรก
 ๓๑. ภาพสังฆาฏนรก
 ๓๒. ภาพโรรูนรก
 ๓๓. ภาพมหาโรรูนรก
 ๓๔. ภาพดาปนรก
 ๓๕. ภาพมหาเวจिनรก
 ๓๖. ภาพโลกันตนรก
 ๓๗. ภาพจักรวาล
 ๓๘. ภาพอสูรกาย
 ๓๙. ภาพเปรตหมู่ต่างๆ
 ๔๐. ภาพวิมานิกเปรต
 ๔๑. ภาพเปรตหมู่ต่างๆ

ท้ายเล่มมีเนื้อที่เหลือเขียนภาพพุทธประวัติ อีก ๖ ภาพ จนจบเล่ม คือ

๑. ตอน ประสูติลลิตถ์ดกุมาร
๒. ตอน เสด็จประพาสอุทยาน
๓. ตอน พระอินทร์แสดงทางสายกลาง และตอนนางสุชาดา ถวายข้าวมธุปายาส
๔. ตอน อยู่ป่าเลไลย์ และตอนลอยถาด
๕. ตอน มารพจญ
๖. ตอน โปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

การลำดับภาพหน้าปลายตามที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า จะใช้ฉบับเลขที่ ๑๐/ก เป็นตัวอย่างนั้น เบื้องต้นต้องตัดภาพพุทธประวัติ ตอน เทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และตอนพญามารออก ๒ ภาพ เนื่องจากเป็นภาพชุดเดียวกับเลขที่ ๑๐ ทั้ง ๒ ภาพ และเมื่อเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่นๆ เช่น ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖, ๘ และสมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมรแล้ว ทุกฉบับเริ่มต้นด้วยภาพแผนที่โบราณเหมือนกัน จึงสันนิษฐานว่าหน้าต้นของสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๑๐/ก มีเนื้อที่ไม่พอวาดภาพอีก ๒ ภาพได้ จึงต้องนำมาวาดต่อในตอนต้นของหน้าปลายให้จบก่อน แล้วจึงต่อด้วยภาพแผนที่ชายทะเล ดังนั้น การลำดับภาพหน้าปลาย จึงประกอบด้วยภาพเหล่านี้

๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างประเทศชายทะเล^{๑๖}
๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างๆ ชายทะเล

^{๑๖} ข้อมูลคำอธิบายภาพเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๘ หน้า ๑๖๓.

- 
๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างๆ ชายทะเล^{๑๗}
 ๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างๆ ชายทะเลภาคใต้ของไทย^{๑๘}
 ๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างๆ ชายทะเลประเทศพม่า^{๑๙}
 ๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเส้นทางและเมืองต่างๆ ประเทศชายทะเล^{๒๐}
 ๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพอสุรินทราหู เหาะขึ้นมาจากอสุรภาพ เพื่อมาจับพระอาทิตย์ พระจันทร์ ด้วยใจริษยา ทำให้เกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคา^{๒๑}
 ๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพเขาพระสุเมรุ มีแม่น้ำสี่พันนครคั่นเขาสัตตบริภัณฑ์ ภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ เส้นทางโคจร พิภพอสุรและทวีปทั้ง ๔
 ๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภพภูมิในอดีตของพระพุทธเจ้าในปัญจนิบาตชาดก เรื่อง กากาติชาดก และทุกนิบาตชาดก เรื่อง ทิวาหนชาดก
 ๑๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพในป่าหิมพานต์มีต้นไม้ห้าและเขาต่างๆ ในป่าหิมพานต์
 ๑๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภพภูมิในอดีตของพระพุทธเจ้าในทุกนิบาตชาดก เรื่อง ทิวาหนชาดก และตึงสนิบาตชาดก เรื่อง กิงฉันทชาดก
 ๑๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงต้นนารีผล และชาดก เรื่อง นางทำชั่ว
 ๑๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพหมู่บ้าน ๖ บ้าน ในป่า ๖ ป่า คือ บ้านกุเพ บ้านโกเพ บ้านมหาพิเท บ้านอุดรมณฑล บ้านแม่ใส บ้านไชยยศ
 ๑๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงป่าหิมพานต์ เป็นที่อาศัยของราชสีห์ ๔ หมู่
 ๑๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงที่อยู่แห่งช้างตระกูลต่างๆ ในป่าหิมพานต์
 ๑๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงวิมานของพระนารายณ์บนเขาไกรลาส มีโคอุศุภราช ภาพพระสุธน ตามหานางมโนราห์ และม้าตระกูลพลาก
 ๑๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสระอนินดาต บนยอดเขาสุทศนะกฏ มีน้ำไหลออกจากปากสัตว์ ทั้ง ๔ ทิศ ทิศตะวันออกปากกราชสีห์ ทิศใต้ปากโค^{๒๒} ทิศตะวันตกปากม้า ทิศเหนือปากช้าง
 ๑๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพเทวดาผู้หญิง ผู้ชาย วิทยาธร และคนธรรพ์ มาเที่ยวเล่นในป่าหิมพานต์
 ๑๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงช้างตระกูลต่างๆ และกาลสระกับมันทากินิสระ
 ๒๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงชาดก เรื่อง พระสุธนชาดก และเหตุการณ์ครั้งปฐมกัลป์ เมื่อสัตว์ จตุบาท เลือกสีหราชเป็นพญา
 ๒๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเขาอากาศคงคา มีลมตามฤดูกาลอุ้มน้ำมาตกเป็นฝน ลูกเห็บ น้ำค้าง และภพภูมิในอดีตของพระพุทธเจ้าในวิสตินิบาตชาดก เรื่อง ภัลลาคชาดก
 ๒๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเรื่อง เมฆลารามสูตร นิยายครั้งปฐมกัลป์ นาคชาดน้ำ จึงมาขอน้ำจาก พญากบ แต่มนตรีกบไม่ยอมให้

^{๑๗} ข้อมูลคำอธิบายภาพเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ หน้า ๒๑ เลขที่ ๔ หน้า ๑๖๔.

^{๑๘} ข้อมูลคำอธิบายภาพบางส่วนเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๔ หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

^{๑๙} ข้อมูลคำอธิบายภาพบางส่วนเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๔ หน้า ๑๖๕.

^{๒๐} ข้อมูลคำอธิบายภาพบางส่วนเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๔ หน้า ๑๖๕.

^{๒๑} ตั้งแต่ภาพที่ ๗ - ภาพที่ ๒๔, ๒๖ - ๕๐ แนวคิดในการเขียนภาพและคำอธิบายใกล้เคียงสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๔.

^{๒๒} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๔ แสดงเรื่องในภาพที่ ๒๒ - ๒๓ อยู่ในภาพเดียวกัน ยกเว้นปัญจนิบาต เรื่อง ลทุกกชาดก ช้างเหยียบลูกนกไข่ ยกมาแสดงรวมไว้กับภาพปัญจนิบาต

๒๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเรื่องจากชาดก ติกนิบาต เรื่องอุลุกชาดก กาฬกเวรกับนกเค้า
ปัญจนิบาต เรื่อง ลทุกิกชาดก ช้างเหยียบลูกนกไล่จนช้างถูกฆ่าด้วยแมลงวันหัวเขียว เตรสกนิบาต
เรื่อง ผันทนชาดก หมิฎกเวรกับไม้สะคร้อ^{๒๓}
๒๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงปัญจมหานที คือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรพ และมหิมหานที
๒๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพสัตว์ชนิดต่างๆ และคนป่าในป่าหิมพานต์^{๒๔}
๒๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร มัทรี
และมหาราช
๒๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ลักกักรรพ
๒๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ฉกษัตริย์
ภาพตอนล่างมีสระมุจลินท์^{๒๕} และเขานาลิพรพต
๒๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์
มีภาพกระบวนช้างของพระชาติ พระกัณหา
๓๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์
มีภาพกระบวนช้างทรงของพระเวสสันดรกับพระนางมัทรี ตอนล่าง แสดงกัณฑ์มหาพน
๓๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์
มีภาพกระบวนช้างทรงของพระเจ้ากรุงสมุทัย กับพระนางผุสดี^{๒๖} ตอนล่างแสดงกัณฑ์จุลพน
๓๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์^{๒๗}
ตอนล่างแสดงกัณฑ์ชูชก และวนประเวศน์
๓๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์หิมพานต์
และทานกัณฑ์
๓๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองในสมัยพุทธกาลและมหาวิหารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ
เช่น นิโครธารามมหาวิหาร บ้านทุนณวิต เมืองพาราณสี เมืองสิพีราชปุรี เป็นต้น
๓๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสถานที่เมืองสมัยพุทธกาล และพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหา-
ภิเนษกรรม
๓๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสถานที่สำคัญเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติและพุทธประวัติตอนเสด็จออก
มหาภิเนษกรรม^{๒๘}
๓๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสถานที่สำคัญเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติครั้งพุทธกาล เมืองตักกสิลา
บ้านนางสุชาดา ชื่อ เสนานิคม ร่มไม้ไทรที่นางสุชาดาถวายข้าวมัทธูปายาส
๓๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสถานที่สำคัญและเมืองในสมัยพุทธกาล
๓๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองต่างๆ ในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านที่มีรอยพระพุทธบาท
และพระธาตุสำคัญ^{๒๙}

^{๒๓} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๘ แสดงเรื่องในภาพที่ ๒๒ - ๒๓ อยู่ในภาพเดียวกัน ยกเว้น
ปัญจนิบาต เรื่อง ลทุกิกชาดก ช้างเหยียบลูกนกไล่ ยกมาแสดงรวมไว้กับภาพปัญจมหานที

^{๒๔} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๘ ไม่มีภาพนี้

^{๒๕} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๘ บรรยายว่า สระโบกขรณี

^{๒๖} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี ไม่มีคำบรรยายภาพแต่ละคร แต่ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ บอกชื่อว่า พระศรี-
สนไชย ท้าวผุสดี พระเวสสันดร ท้าวมัทรี เจ้าชาพี นางกัณหา เลขที่ ๘ ก็มีคำบรรยายแต่ชำรุดบางส่วน

^{๒๗} ฉบับกรุงธนบุรี แสดงภาพประตูเมืองและพระมหาราชวัง ส่วนฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และเลขที่ ๘ แสดง
ภาพการเล่นรื่นเริงตอนรับการเสด็จกลับเข้าเมือง

^{๒๘} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี มักขยายภาพจากกรุงศรีอยุธยาออกมาอีก ๑ หน้าสมุดเป็นส่วนใหญ่

^{๒๙} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี ไม่ได้บอกชื่อแม่น้ำครบทุกสาย

- 
๔๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสถานที่และเมืองสำคัญในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านที่มีรอย พระพุทธรูปและพระเจดีย์สำคัญ พระประทม พระประโทน
๔๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองชายทะเล พร้อมบอกระยะทางและเกาะต่างๆ
๔๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพมหาสมุทร มีเกาะต่างๆ และใช้ลำเภเป็นพาหนะเดินทางในทะเล
๔๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภาพมหาสมุทร มีเกาะต่างๆ และการใช้ลำเภเป็นพาหนะเดินทาง ใน ทะเล^{๓๐}
๔๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองและสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาในประเทศลังกา
๔๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเกาะนาควารีนในมหาสมุทรและเรื่องปลาในปฐุมกัลป์เลือกปลาอันนที เป็นพญา
๔๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเรื่อง จตุทวารชาดก จากทสกนิบาต
๔๗. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง เตมียชาดก
๔๘. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง มหาชนกชาดก
๔๙. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง สุวรรณสามชาดก
๕๐. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง เนมิราชชาดก และมิโสถชาดก
๕๑. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง ภูริทัตตชาดก^{๓๑}
๕๒. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง จันทกุมาร^{๓๒}
๕๓. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง นารทชาดก
๕๔. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง วิรุฬห์ชาดก^{๓๓}
๕๕. ภาพทลชาติชาดก เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิของหอสมุดแห่งชาติที่เรียงลำดับภาพตามข้อมูลดังกล่าวข้างต้น กล่าวได้ว่า มีจำนวนมากที่สุดถึง ๕ เล่ม คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๕ เลขที่ ๖ เลขที่ ๘ และฉบับ กรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ และเลขที่ ๑๐/ก ซึ่งมีข้อควรชี้แจงทำความเข้าใจเกี่ยวกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุง ศรีอยุธยา เลขที่ ๕ กล่าวคือ สมุดภาพเล่มนี้เป็นสมุดภาพที่มีภาพและสิ่งดงามมาก แต่กระดาษสมุดก็มีความ ขรุขระเสื่อมสภาพมากที่สุด ขาดเป็นแผ่นๆ และเรียงหน้าไว้สับสน ถึงแม้ว่าจะได้มีการอนุรักษ์เบื้องต้นด้วยวิธี อัดพลาสติก แต่คุณสมบัติของพลาสติกไม่ช่วยให้สภาพของสมุดภาพไตรภูมิดีขึ้น อย่างไรก็ตามผู้บริหารที่ดูแล เรื่องนี้ก็ได้แสดงความเสียใจไว้ในคำบรรยายความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๖ ความว่า

“...ผมเคยตั้งใจจะรักษาดั้งฉบับไตรภูมิที่อยู่ในห้องสมุดให้ไปทำปกพลาสติก ด้วยความเขลานึกว่า พลาสติกจะรักษาเอกสารไว้ได้ดี เข้าใจว่ามาภายหลังนี้มารู้สึกว่าคงจะไม่ดี เพราะว่าพลาสติกที่หุ้มหนังสือนี้ พออยู่ไปนานๆ มันหดได้ ทำให้เสียรูปเล่ม...”^{๓๔} ดังนั้น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๕ จึงมีการ เรียงลำดับภาพที่สับสนอยู่มากถึงแม้จะจัดเป็นสมุดภาพในกลุ่มเดียวกันก็ตาม

^{๓๐} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๘ เขียนภาพมหาสมุทรจบใน ๑ หน้าคู่เท่านั้น แต่เลขที่ ๑๐/ก เขียน ๒ หน้าคู่

^{๓๑} สมุดภาพฉบับกรุงธนบุรี ใช้ ๓ หน้าสมุด แต่ฉบับกรุงศรีอยุธยา ใช้ ๒ หน้าสมุด

^{๓๒} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เขียนภาพ ๒ ส่วน ส่วนบนเขียนภาพ เรื่อง นารทชาดก ส่วนล่างเขียนพระ- จันทกุมารชาดก และเลขที่ ๖ หมดหน้าสมุด

^{๓๓} ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๘ เขียนบน ๒ หน้าสมุด และจบหน้าสมุด แต่ฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก เขียนภาพ ๓ หน้าสมุด

^{๓๔} ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง โดย นายธนิธ อยู่โพธิ์, เอกสารถอดแบบบันทึกเสียงการสัมภาษณ์ไตรภูมิ พระร่วง วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ - ๑ มีนาคม ๒๕๒๖ ณ หอวิชาการสุสานุสรณ์, หน้า ๗. (เอกสารอัดสำเนา)

สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร และฉบับขอมไทย

สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมรและฉบับขอมไทย สมุดภาพทั้ง ๒ เล่มนี้ มีแนวคิดในการแสดงภาพทั้งหน้าต้นและหน้าปลายคล้ายกันมาก นอกจากนั้น ยังบันทึกข้อความด้วยตัวอักษรขอมเหมือนกันทั้ง ๒ เล่ม คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ ๑ บันทึกด้วยอักษรขอม ภาษาเขมร และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๗ บันทึกด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี และภาษาไทย ซึ่งเรียกกันเป็นสามมัญว่า อักษรขอมไทย หรืออักษรขอมเขียนไทย^{๓๕}

ลักษณะการลำดับภาพของสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมทั้ง ๒ เล่ม นี้ จะยกตัวอย่างจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับที่พิมพ์เผยแพร่แล้วถึง ๒ ครั้ง คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ ๑ หากทั้ง ๒ เล่มนี้ มีการลำดับภาพที่แตกต่างกันก็จะทำเชิงอรรถอธิบายไว้โดยละเอียด ดังต่อไปนี้

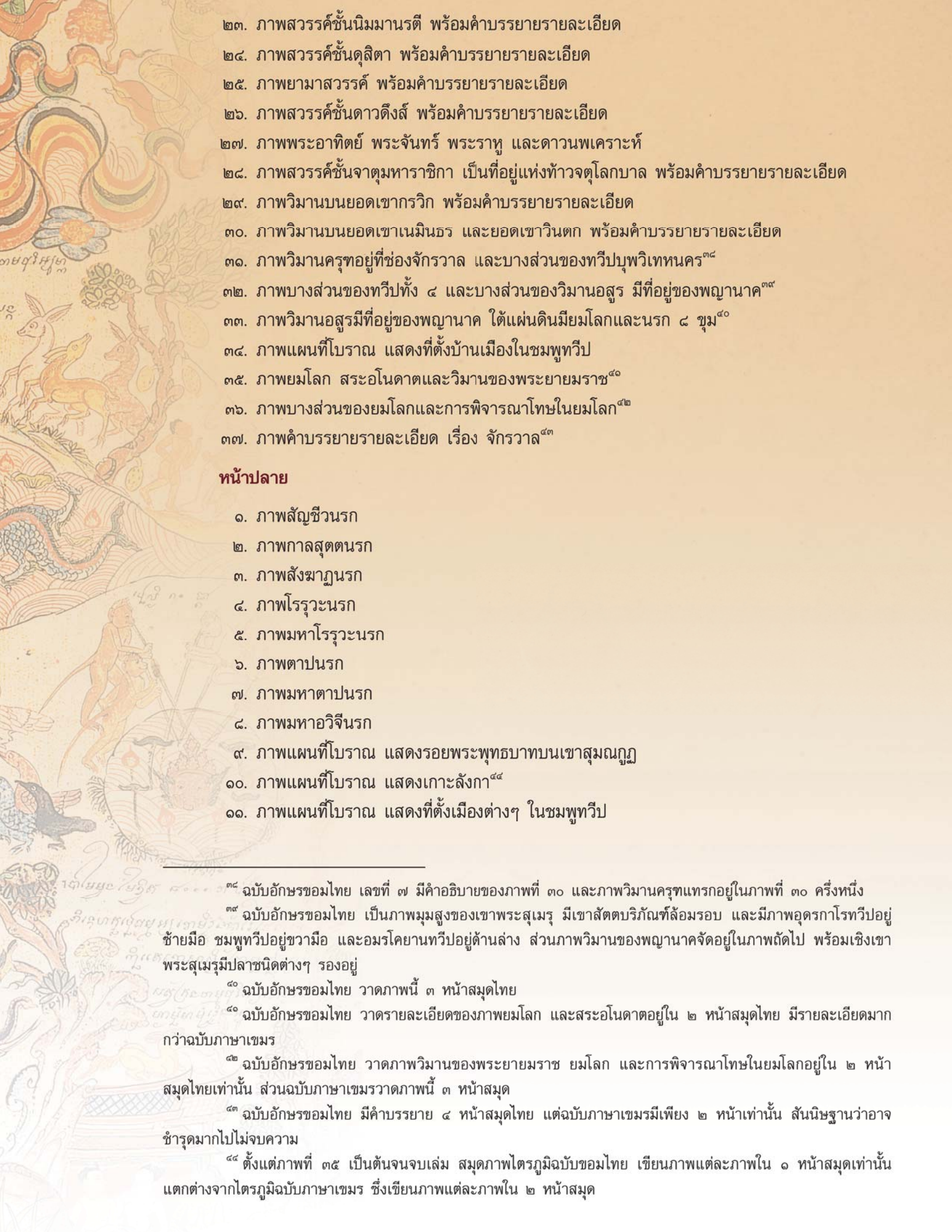
หน้าต้น

๑. ภาพมหานครนิพพาน
๒. ภาพพระอริยบุคคล ๔ จำพวก^{๓๖}
๓. ภาพอรุณพรหม ๔
๔. ภาพพระพุทธรูปเจดีย์ ในอกนิชฐพรหม
๕. ภาพสุทนต์พรหม สุทนต์สาพรหม
๖. ภาพอติปาพรหม อวิหาพรหม
๗. ภาพอสนัญญพรหม เวทปผลาพรหม
๘. ภาพสุกทินหาพรหม อัมปมาณสุภาพรหม ปริตตาสภาพรหม
๙. ภาพอัมปมาณภาพรหม ปริตตภาพรหม อาภัสสรพรหม
๑๐. ภาพอรุณพรหม คัมภีร์ ๔ ชื่อ เนวสัญญานาสัญญาตนะ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด^{๓๗}
๑๑. ภาพอรุณพรหมคัมภีร์ ๓ ชื่อ อภิภูญญาตนะ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๑๒. ภาพอรุณพรหม คัมภีร์ ๒ ชื่อ วิญญานัญญาตนะ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๑๓. ภาพอรุณพรหม คัมภีร์ ๑ ชื่อ อากาสานัญญาตนะ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๑๔. ภาพสุททาวาส ชั้นอกนิชฐาพรหม และคำบรรยายรายละเอียด
๑๕. ภาพสุททาวาส ชั้นสุทนต์พรหม และคำบรรยายรายละเอียด
๑๖. ภาพสุททาวาส ชั้นสุทนต์สาพรหมและอติปาพรหม พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๑๗. ภาพสุททาวาส ชั้นอวิหาพรหมและคำบรรยายรายละเอียด
๑๘. ภาพอสนัญญพรหม และเวทปผลาพรหม พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๑๙. ภาพปริตตาสภาพรหม อัมปมาณพรหม และสุกทินหาพรหม พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๐. ภาพปริตตภาพรหม อัมปมาณภาพรหม และอาภัสสรพรหม พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๑. ภาพพรหมปารีสัชชา พรหมบุโรหิตา มหาพรหม พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๒. ภาพสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี พร้อมคำบรรยายรายละเอียด

^{๓๕} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, สารนิเทศจากคัมภีร์โบลานสมัยอยุธยา, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕, หน้า ๑๒๒.

^{๓๖} ตั้งแต่ภาพที่ ๒ ถึงภาพที่ ๙ เป็นภาพที่เขียนเพิ่มขึ้นโดยไม่มีข้อความบรรยายอธิบายความหมาย และสมุดภาพไตรภูมิฉบับขอมไทย เลขที่ ๗ ก็ไม่มีภาพเหล่านี้ สันนิษฐานว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมรน่าจะคัดลอกมาจากฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ เพราะมีองค์ประกอบและรายละเอียดหลายอย่างใกล้เคียงกัน ประกอบกับเนื้อหาภายในเล่มของไตรภูมิฉบับภาษาเขมรและฉบับขอมไทยก็มีภาพและคำอธิบายตอนนี้อยู่แล้ว

^{๓๗} ไตรภูมิฉบับภาษาเขมรและฉบับขอมไทยวาดภาพวิมานมีดวงจิตกลางวิมานทั้ง ๕ วิมาน เหมือนกัน แต่ฉบับขอมไทยเขียนภาพวิมานมี ๓ ห้อง

- 
๒๓. ภาพสวรรค์ชั้นนิมมานรดี พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๔. ภาพสวรรค์ชั้นดุสิตา พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๕. ภาพยามาสวรรค์ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๖. ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๗. ภาพพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระราหู และดาวนพเคราะห์
๒๘. ภาพสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นที่อยู่แห่งท้าวจุลโลกบาล พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๒๙. ภาพวิมานบนยอดเขากรวิก พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๓๐. ภาพวิมานบนยอดเขาเนมินทร และยอดเขาวิมุตตก พร้อมคำบรรยายรายละเอียด
๓๑. ภาพวิมานครุฑอยู่ที่ช่องจักรวาล และบางส่วนของทวีปบุพพิเทนคร^{๓๔}
๓๒. ภาพบางส่วนของทวีปทั้ง ๔ และบางส่วนของวิมานอสูร มีที่อยู่ของพญานาค^{๓๕}
๓๓. ภาพวิมานอสูรมีที่อยู่ของพญานาค ได้แผ่นดินมียมโลกและนรก ๔ ชุม^{๓๖}
๓๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงที่ตั้งบ้านเมืองในชมพูทวีป
๓๕. ภาพยมโลก สระอโนดาตและวิมานของพระยายมราช^{๓๗}
๓๖. ภาพบางส่วนของยมโลกและการพิจารณาโทษในยมโลก^{๓๘}
๓๗. ภาพคำบรรยายรายละเอียด เรื่อง จักรวาล^{๓๙}

หน้าปลาย

๑. ภาพลัญชีนรก
๒. ภาพกาลสุตตนรก
๓. ภาพสังฆานรก
๔. ภาพโรรวะนรก
๕. ภาพมหาโรรวะนรก
๖. ภาพตปนรก
๗. ภาพมหาตปนรก
๘. ภาพมหาอวิจินรก
๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุเมธภูมิ
๑๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเกาะลังกา^{๔๐}
๑๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป

^{๓๔} ฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗ มีคำอธิบายของภาพที่ ๓๐ และภาพวิมานครุฑแทรกอยู่ในภาพที่ ๓๐ ครึ่งหนึ่ง

^{๓๕} ฉบับอักษรขอมไทย เป็นภาพมุมสูงของเขาสุเมธภูมิ มีเขาสดตบริกัณฑ์ล้อมรอบ และมีภาพอุตรกาโรทวีปอยู่ซ้ายมือ ชมพูทวีปอยู่ขวามือ และอมรโคยานทวีปอยู่ด้านล่าง ส่วนภาพวิมานของพญานาคจัดอยู่ในภาพถัดไป พร้อมเชิงเขาพระสุเมธภูมิปลานชนิดต่างๆ รองอยู่

^{๓๖} ฉบับอักษรขอมไทย วาดภาพนี้ ๓ หน้าสมุดไทย

^{๓๗} ฉบับอักษรขอมไทย วาดรายละเอียดของภาพยมโลก และสระอโนดาตอยู่ใน ๒ หน้าสมุดไทย มีรายละเอียดมากกว่าฉบับภาษาเขมร

^{๓๘} ฉบับอักษรขอมไทย วาดภาพวิมานของพระยายมราช ยมโลก และการพิจารณาโทษในยมโลกอยู่ใน ๒ หน้าสมุดไทยเท่านั้น ส่วนฉบับภาษาเขมรวาดภาพนี้ ๓ หน้าสมุด

^{๓๙} ฉบับอักษรขอมไทย มีคำบรรยาย ๔ หน้าสมุดไทย แต่ฉบับภาษาเขมรมีเพียง ๒ หน้าเท่านั้น สันนิษฐานว่าอาจชำรุดมากไปไม่จบความ

^{๔๐} ตั้งแต่ภาพที่ ๓๕ เป็นต้นจนจบเล่ม สมุดภาพไตรภูมิฉบับขอมไทย เขียนภาพแต่ละภาพใน ๑ หน้าสมุดเท่านั้น แตกต่างจากไตรภูมิฉบับภาษาเขมร ซึ่งเขียนภาพแต่ละภาพใน ๒ หน้าสมุด

- 
๑๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองในประเทศไทยและประเทศอื่นๆ
 ๑๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองในประเทศไทยและประเทศอื่นๆ
 ๑๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองในชมพูทวีปและอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๑๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองในชมพูทวีปและอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๑๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองต่างๆ และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๑๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองต่างๆ และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๑๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงที่อยู่และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๑๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงที่อยู่และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าและอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสระอโนดาตและภูมิประเทศในป่าหิมพานต์
 ๒๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๒๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๓๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศรอบเขาพระสุเมรุและอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
 ๓๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศรอบเขาพระสุเมรุและป่าหิมพานต์
 ๓๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์
 ๓๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์
 ๓๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์และมหาสมุทร มีภาพเล่าเรื่อง นกอินทรีคาบศพมนุษย์ชาวอูรุกรโรทวิปไปถึง
 ๓๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงภูมิประเทศในป่าหิมพานต์ มีภาพเล่าเรื่องนกอินทรีต่อ
 ๓๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเขากำพลนาคราช

จะเห็นได้ว่า การลำดับภาพในกลุ่มที่ ๒ นี้ มักใช้คำบรรยายแทนการแสดงภาพในหน้าต้น ส่วนหน้าปลายภาพแผนที่โบราณมักแสดงอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อเสวยพระชาติเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ มากกว่า

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ แม้จะบันทึกเรื่องราวหลายเรื่องปะปนกัน และเรียงลำดับภาพค่อนข้างสับสนมิได้มีระเบียบแบบแผนเหมือนสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา ฉบับกรุงธนบุรี และฉบับอักษรขอมก็ตาม แต่ก็มีเนื้อหาเรื่องไตรภูมิและไตรภูมิโลกสันฐานอยู่จำนวนมาก สมควรนำมาแสดงรายละเอียดให้ทราบ ดังนี้

หน้าต้น

- ๑ - ๑๙. ภาพแสดงขอบเขตและสีมาแบบต่างๆ ตามพระวินัย
๒๐. ภาพแสดงแผนผังภพภูมิต่างๆ ตั้งแต่รูปพรหม ๔ ชั้น ขึ้นไปถึงอัสซดาภาค
๒๑. ภาพพระพุทธรูปเจดีย์
๒๒. ภาพแผนผังภพภูมิต่างๆ ตั้งแต่อวิหารูปพรหมขึ้นไปถึงสุทิสสิรูปพรหม

- 
๒๓. ภาพแผนผังภพภูมิต่างๆ ตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ขึ้นไปถึงเวทูปผลาพรหมและ
อัสณัฎฐิพรหม
๒๔. ภาพแผนผังภพภูมิต่างๆ ตั้งแต่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ถึงสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี
๒๕. ภาพพระจุฬามณีเจดีย์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
๒๖. ภาพสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่ประทับของท้าวจตุโลกบาล
๒๗. ภาพเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ และพระอาทิตย์ พระจันทร์
๒๘. ภาพแผนผังที่ตั้งเขาพระสุเมรุ เมืองอสุร อุทกปฐพี
๒๙. ภาพทวีปทั้ง ๔ อยู่รอบเขาพระสุเมรุ
๓๐. ภาพต้นไม้หว่าประจำชมพูทวีป
๓๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงป่าหิมพานต์
๓๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสระอโนดาต
๓๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสระสี่ประเทศ และกุนดาโลสระ
๓๔. ภาพแผนที่โบราณ แสดงสระตึงยมหาโบกขรณี
๓๕. ภาพแผนที่โบราณ แสดงปัญจมหานทีและเมืองโบราณสมัยพุทธกาล
๓๖. ภาพแผนที่โบราณ แสดงปัญจมหานที และเมืองสมัยพุทธกาล
๓๗. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองสมัยพุทธกาลและที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป ณ เขาสุมนัญญ
๓๘. ภาพแผนที่โบราณ แสดงแผนผังเกาะลังกา
๓๙. ภาพแผนที่โบราณ แสดงเมืองสมัยพุทธกาล เขาวงกต และภาพพระนางมัทรี
๔๐. ภาพแผนที่โบราณ แสดงอาศรมอจุตฤาษีในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
๔๑. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองในสมัยพุทธกาล มีภาพอจุตฤาษี
๔๒. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองสมัยพุทธกาล
๔๓. ภาพแผนที่โบราณ แสดงบ้านเมืองในสมัยพุทธกาล

หน้าปลาย

๑. ภาพแผนผังสิเนรุบรรพต มีนาควิถี อัชชวิถีและโคณวิถี
๒. ภาพแผนผังเมืองโบราณสมัยพุทธกาล
๓. ภาพแผนผังเมืองโบราณสมัยพุทธกาลแบบใหม่
๔. ภาพแผนผังสัตตมหาสถาน และโสฬสมหาสถาน
๕. ภาพแผนผัง สัตตขันธที่พระอานนท์ทำ
๖. ภาพแผนผังปัญจขันธที่พระอานนท์ทำถวาย พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ใช้
๗. ภาพกระบวนแห่ ฝ่ายหญิงเชิญดอกไม้ ผู้ชายบรรเลงดนตรี
๘. ภาพพุทธประวัติ ตอนประสูติพระพุทธเจ้า
- ๙ - ๑๑. คำอธิบายบาลีไวยากรณ์
- ๑๒ - ๑๔. คำอธิบายบาลีไวยากรณ์ วิภัติอาขยาต
- ๑๕ - ๓๙. แผนผังกลบท
- ๔๐ - ๔๑. แผนผังจักรราศีและดาวนักษัตร
๔๒. ภาพสัญลักษณ์ดาวนักษัตร

การวางคำอธิบายบรรยายภาพ

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เนื้อหาของเรื่องไตรภูมิแต่ละกัณฑ์มีความยาว มีสาระมาก อาจนำมาแสดงเป็นภาพไม่ได้ทั้งหมด ช่างเขียนจึงต้องใช้ความรู้ความสามารถในการวิเคราะห์เนื้อหา และนำมาเฉพาะตอนที่มีสาระสำคัญ เป็นที่รู้จักและเป็นภาพที่มีการเขียนซ้ำๆ กันในงานจิตรกรรมทุกแห่ง ซึ่งแม้จะไม่มีคำอธิบายใต้ภาพ ก็หายถูกว่าเป็นเรื่องอะไร แม้กระนั้นก็ตามภาพแต่ละภาพก็ไม่สามารถเก็บสาระของเรื่องแต่ละตอนได้หมด จึงต้องนำคำบรรยายมาช่วยเพิ่มสาระของแต่ละตอนให้ครบถ้วน โดยอาจเขียนคำอธิบายบรรยายภาพไว้บริเวณที่ว่างใต้ภาพ เหนือภาพ หรือด้านข้างซ้ายขวาของภาพนั้นๆ ก็ได้ บางภาพเป็นภาพที่มีสาระของเรื่องมาก จึงอาจมีคำอธิบายรายละเอียดภาพละ ๑ - ๔ หน้าสมุดไทยก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านนอกจากจะเห็นภาพตามจินตนาการแล้ว ยังจะได้รับข้อมูลที่เป็นสาระของตอนนั้นอย่างครบถ้วน

การเขียนคำอธิบายบรรยายภาพของสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่ม มีรายละเอียดที่น่าสนใจดังนี้

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๘ มีรายละเอียดการวางคำอธิบายภาพ โดยสรุปดังนี้

๑. เลือกวางคำบรรยายภาพไว้บริเวณที่ว่างเหนือภาพ ใต้ภาพที่ว่างด้านซ้ายหรือขวาของภาพอย่างเป็นระบบไม่สับสน

๒. ภาพอรุณพรหม ๔ แบ่งเนื้อหาของหน้าสมุดตามแนวนอนเป็น ๓ ตอน เพื่อใช้เนื้อที่ด้านซ้ายและขวาเขียนคำบรรยาย ส่วนตรงกลางเขียนภาพวิมาน แล้วขีดเส้นแบ่งคำบรรยายรายละเอียดตามชั้นของอรุณพรหม ๔

๓. ภาพพรหมชั้นต่างๆ เรียงลำดับจากฐานชั้นสูงสุดไล่ลงมา มักเขียนเลขที่ชั้นของพรหมไว้ในวงกลมกำกับภาพแต่ละภาพ รวมทั้งภาพพระอริยบุคคล ตลอดจนภาพชาดกในหน้าปลาย นอกจากจะบอกชื่อเรื่องแล้วยังบอกเลขลำดับเรื่อง หรือกัณฑ์อยู่ในวงกลม และเมืองโสฬสมหานครสมัยพุทธกาลก็มักใส่เลขกำกับชื่อเมืองไว้ด้วยเช่นกัน

๔. ภาพนรกและอบายภูมิ มักเว้นที่ว่างด้านบนไว้เขียนคำบรรยายภาพของนรกแต่ละนรก ภาพละ ๓ - ๔ บรรทัด และบางภาพข้างจะตีกรอบเหนือภาพพื้นหลังที่เป็นพื้นน้ำของนรกหรือใต้บาดาล เพื่อให้เขียนคำบรรยายรายละเอียด ๔ - ๖ บรรทัด

๕. ภาพแผนที่โบราณ มักเขียนชื่อเมืองหรือชื่อตอน ชื่อกัณฑ์ไว้ในกรอบสี่เหลี่ยมบริเวณที่ว่าง ในภาพบางภาพจะมีคำอธิบายรายละเอียด ๓ - ๖ บรรทัด อยู่ภายในกรอบสี่เหลี่ยมบริเวณใกล้เคียงภาพ หรือที่ว่างเหนือภาพ

๖. มีการใช้เส้นโยง^{๔๔} แบบเส้นทึบและเส้นประ โยงคำอธิบายไปหาภาพหลายแห่งทั้งหน้าต้นและหน้าปลาย แต่สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๘ ใช้เส้นทึบเพียงอย่างเดียว

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ และ ๑๐/ก มีรายละเอียดในการวางคำอธิบายภาพ โดยสรุปดังนี้

๑. มีข้อความบานแพนง และคำบรรยายว่าด้วยพระธรรมเทศนา เรื่อง พระมหานครนิพพาน ๔ หน้าสมุดไทย ก่อนเขียนภาพมหานครนิพพาน

^{๔๔} เส้นโยงเรียกชื่อเส้นนี้ตามข้อมูลที่ปรากฏในพระไอยการบานแพนงลักพา ต้นฉบับกฎหมายตราสามดวง เลขที่ ๕๓

๒. ภาพอรุณพรหม ๔ แบ่งพื้นที่ของหน้าสมุดไทยตามแนวนอน เป็น ๓ ส่วน เพื่อเขียนคำอธิบายบรรยายภาพด้านซ้ายและขวา แล้วใช้บริเวณตรงกลางเขียนภาพ แต่ไม่ได้ขีดเส้นแบ่งชั้นเหมือนฉบับอยุธยา

๓. คำบรรยายภาพส่วนใหญ่จะเขียนไว้ใกล้ๆ ภาพที่ต้องการ จะอธิบายรายละเอียดบริเวณที่ว่างอาจเป็นส่วนบน ส่วนล่าง หรือบริเวณด้านซ้ายหรือขวาของภาพก็ได้ หากพื้นที่หลังของภาพเป็นมหาสมุทร มักติดรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้าไว้ให้เขียนข้อความ

๔. ก่อนจะแสดงภาพนรก มีข้อความบรรยายลักษณะของนรก ๒ หน้าสมุดไทย นอกจากนั้น ยังเว้นที่ว่างเหนือภาพนรกแต่ละนรกไว้เขียนคำอธิบายบรรยายภาพ ตั้งแต่ ๔ บรรทัด ถึง ๑ หน้าสมุดไทย รวมถึงอธิบายภูมิที่ว่างคำอธิบายภาพเช่นเดียวกัน

๕. มีการใช้เส้นโยงแบบประ โยงคำอธิบายไปยังภาพเปรตบางตัว ส่วนหน้าปลาย เลขที่ ๑๐/ก ใช้เส้นโยงแบบทึบ

๖. ภาพแผนที่ไตรภูมิ มักเขียนชื่อเมืองในกรอบสี่เหลี่ยม นอกจากนั้น หากมีคำบรรยายยาวๆ มักติดรอบหรือเขียนไว้บริเวณที่ว่างใกล้ๆ ภาพ จำนวนบรรทัดจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับพื้นที่ว่างของแต่ละภาพ

๗. ภาพชาดกนอกจากจะบอกชื่อแล้ว ยังบอกลำดับกัณฑ์เป็นตัวเลขไว้ท้ายชื่อเรื่องด้วย

สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ ๑ มีรายละเอียดการวางคำอธิบายโดยสรุปดังนี้

๑. สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมรไม่ได้เขียนภาพพรหมแต่ละชั้นโดยละเอียด มักวาดภาพปราสาทหรือวิมานเป็นสัญลักษณ์เท่าจำนวนลำดับพรหมแล้ว จึงเขียนคำอธิบาย ๑ - ๒ หน้าสมุดต่อจากหน้าภาพ นอกจากนั้น บางภาพยังเขียนชื่อลำดับของพระอิริยาวัตรระหว่างวิมาน ๑ - ๒ บรรทัดสั้นๆ

๒. ภาพที่มีรายละเอียดมากๆ มักเขียนคำอธิบายไว้บริเวณที่ว่างใต้ภาพหรือใกล้ๆ ภาพ

๓. แผนที่เมือง เขียนชื่อเมืองในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า

๔. ภาพนรก เขียนบอกชื่อนรก บริเวณที่ว่างของภาพมุมบนซ้าย

๕. ภาพแผนที่โบราณ เขียนคำบรรยายบริเวณที่ว่างใกล้ภาพ หรือบริเวณที่ว่างตอนบนของหน้าสมุดเหนือกรอบภาพ ๕ - ๖ บรรทัด

บางภาพวาดเมืองต่างๆ เป็นเกาะอยู่ในท้องทะเล มีประตูเมืองเป็นสัญลักษณ์ แล้วเขียนชื่อเมืองลงบนที่ว่างในกรอบเกาะของแต่ละเมือง

หากเป็นภาพเมืองบนพื้นแผ่นดิน จะเขียนชื่อเมืองบนกำแพงเมือง ใต้ฐานหรือบริเวณที่ว่าง ใกล้ๆ ภาพ

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗ มีรายละเอียดการวางคำบรรยายรายละเอียดใกล้เคียงกับไตรภูมิภาษาเขมร เลขที่ ๑ ดังนี้

๑. เขียนภาพพรหมชั้นต่างๆ เป็นสัญลักษณ์ด้วยภาพวิมาน หรือปราสาท ดังนั้น จึงต้องใช้คำอธิบายบรรยายรายละเอียดค่อนข้างมาก ๑ - ๒ หน้า ทุกภาพ และอาจบอกชื่อลำดับพระอิริยาวัตรระหว่างวิมานสั้นๆ ๑ - ๒ บรรทัด

๒. เขียนชื่อโสฬสมหานครสมัยพุทธกาลไว้ในกรอบสี่เหลี่ยม

๓. ภาพยมโลก เขียนคำอธิบายบรรยายรายละเอียดการพิจารณาโทษในยมโลก ๔ หน้าสมุด

๔. ภาพนรก เลือกที่ว่างมุมซ้ายบนของภาพเขียนเฉพาะชื่อนรกแต่ละนรก เช่น กาลสูตร โรรูป เป็นต้น นอกจากนั้น นรกใหญ่ที่มีนรกบ่าวเขียนชื่อนรกบ่าวกำกับไว้ใกล้ๆ ภาพสัญลักษณ์นั้นบริเวณที่ว่างใต้ภาพ ๓ ชุม และเหนือภาพ ๑ ชุม

๕. แผนที่ เขียนคำอธิบายรายละเอียดบริเวณที่ว่างตอนบนของหน้าสมุด หรือเขียนคำอธิบายใกล้ๆ ภาพแต่ละภาพ

บางภาพวาดเมืองต่างๆ เป็นเกาะอยู่ในทะเล มีประตูเมืองเป็นสัญลักษณ์ แล้วเขียนชื่อเมืองนั้นๆ ลงบนที่ว่างในกรอบเกาะของแต่ละเมือง

หากเป็นภาพเมืองที่อยู่บนพื้นแผ่นดินในป่า มักเขียนชื่อเมืองบนกำแพงเมืองหรือใกล้ๆ ภาพเมืองนั้นๆ

๖. คำอธิบายรายละเอียดของภาพใดๆ ภาพหนึ่งที่มีขนาดยาว มักตีเป็นกรอบสี่เหลี่ยมเพื่อเขียนคำอธิบาย

๗. ด้วยเหตุที่สมุดภาพเล่มนี้วาดภาพแผนที่โบราณในหน้าปลายแต่ละภาพให้จบใน ๑ หน้าสมุด ดังนั้นภาพแต่ละภาพจึงดูแน่นอัดมาก บางครั้งแทบหาที่ว่างเขียนคำอธิบายภาพไม่ได้ ต้องไปใช้พื้นที่ว่างของหน้าถัดไป หรือใช้พื้นที่ว่างที่ไกลจากภาพ จึงต้องใช้เส้นโยงแบบประ โยงคำอธิบายมายังภาพที่ต้องการอธิบาย

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ มีการวางคำอธิบายรายละเอียดดังนี้

๑. เขียนคำบรรยายรายละเอียดของภาพแต่ละภาพบริเวณที่ว่างใต้ภาพแต่ละภาพ

๒. สมุดภาพเล่มนี้มักวาดแผนผังเป็นสัญลักษณ์มากกว่า และใช้คำอธิบายบรรยายรายละเอียดในช่องว่างแต่ละชั้นของแผนผัง หรือที่ว่างใกล้ๆ ภาพ ใต้ภาพ หรือเหนือภาพ

๓. นอกจากมีคำอธิบายบรรยายภาพด้วยอักษรธรรมล้านนาแล้ว ยังมีการเขียนอักษรขอมภาษาไทยอธิบายภาพข้อความเดียวกับอักษรธรรมล้านนาควบคู่ไปด้วย บางภาพก็ใช้อักษรไทยแก้ไขหรืออธิบายข้อบกพร่องด้วย

เครื่องหมายประกอบคำอธิบายภาพ

บรรพชนไทยมีระเบียบแบบแผนในการเลือกใช้เครื่องหมายบอกวรรคตอน เพื่อแสดงสัญลักษณ์ในการบันทึกข้อความเรื่องต่างๆ ทั้งขนาดสั้นและขนาดยาว เรื่องเดียวกันหรือต่างเรื่องกัน ลงในสมุดเล่มเดียวกันให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจในสถานภาพของข้อความแต่ละข้อความได้อย่างถูกต้องชัดเจน ไม่สับสนปะปนกันมาช้านานแล้ว โดยเฉพาะในสมุดภาพไตรภูมิแม้ส่วนใหญ่จะแสดงภาพ แต่ก็ยังเขียนคำอธิบายบรรยายภาพแต่ละตอนไว้ ทั้งแบบข้อความสั้นๆ และแบบข้อความยาวๆ อีกหลายตอน โดยมักจะเขียนคำอธิบายไว้ใกล้ๆ ภาพที่ต้องการอธิบาย หากในหน้าสมุดนั้นมีภาพที่น่าสนใจหลายภาพก็ไม่มีปัญหา ดังจะแสดงรายละเอียดการใช้เครื่องหมายต่างๆ ดังนี้

๑. เครื่องหมายเริ่มต้นข้อความ ส่วนใหญ่มักใช้เครื่องหมายที่เรียกว่า **ฟองมัน ตาไก่ หรือ ตาวัว** มีลักษณะเป็นรูปวงกลมขนาดเล็กหรือใหญ่ หรือซ้อน ๒ ชั้นก็ได้ และสมุดภาพแต่ละเล่มอาจใช้หลายๆ ขนาดหลายๆ รูปแบบที่ใกล้เคียงกัน รวมถึงอาจมีการประดับตกแต่งให้สวยงามยิ่งขึ้นด้วย เช่น

- สมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และ ๘ ใช้รูปลักษณะนี้



- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ และ ๑๐/ก ใช้รูปดังนี้



นอกจากใช้เครื่องหมายฟองมันแล้ว ยังมีเครื่องหมายอื่นๆ ที่ใช้เริ่มต้นข้อความได้อีก เช่น

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร ใช้ ๗ รูปแบบ ดังนี้

๐ , 4p , 4p , ๖ , ๐๓ ,  , ๑๐|๓

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทย ใช้ ๗ รูปแบบ ดังนี้

|| , ๑| , ๑|๑| , |๕ , || || , ๑| || , 4 ๑|

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา ใช้รูปแบบเดียว คือ รูปนี้ ||

๒. เครื่องหมายจบข้อความ ส่วนใหญ่ใช้เครื่องหมายที่เรียกว่า โคมูตร (๐๓) มีลักษณะ หัวกลมๆ ต่อด้วยเส้นหยัก ๒ - ๓ ครั้ง แล้วลากตรง อาจใช้หัวคว่ำหรือหัวหงายก็ได้ ประกอบกับเครื่องหมายอังคั่นคู่ (๔๓) หรือลูกน้ำ (๑๑) ก็ได้ ซึ่งบางฉบับก็เขียนอย่างสวยงาม บางฉบับก็ไม่งามเหมือนเขียนหวัด รวมถึงอาจประกอบประดับตกแต่งให้สวยงามด้วย เช่น

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา

เลขที่ ๖ ใช้ ๑๓ รูปแบบ ดังนี้

๐ ๑
๑ ๐ ๑ ๑ ๑
|| ๑
๑
๑ ๑
๑
๑ ๑ ๑
๑
|| ๑
๑ ๑
๑ ๑
๑ ๑
๑ ๑

เลขที่ ๔ ใช้ ๔ รูปแบบ ดังนี้

๐ ๑
๑ ๑
๑ ๑ ๑
๑

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี

เลขที่ ๑๐ ใช้ ๔ รูปแบบ คือ

๗๕ ๐๓

๗๕

๗๕๖

๗ ๗๕๖

เลขที่ ๑๐/ก ใช้ ๑๓ รูปแบบ คือ

๗๕ ๐๓

๗ ๐๓

๗ ๔

๗

๗๕

๗:

๐๓

๗

๗:๐ ๗ ๐๓

๗: ☼ ๗: ๐๓.

๗: ๐ ๗: ๐๓

๗: ☼ ๗: ๐๓

๗

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ ๑ ใช้ ๖ รูปแบบ คือ

๗

๗ ๐๓

๗) ๐๓

๗ ๐ ๗ ๐๓

๗ ๐ ๐๓

๗ ๐ ๗

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับขอมไทย เลขที่ ๗ ใช้ ๑๑ รูปแบบ คือ

๑

๑๕

๑๖

๑๗

๑๘

๑๙

๑๙

๑๙ ๑๙

๑๙

๑๙

๑๙

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา ใช้ ๑๑ รูปแบบ คือ

๑

๑๕

๑๖

๑๗

๑๘

๑๙

๑๙

๑๙

๑๙

๑๙

๑๙

๓. เครื่องหมายจัดกรอบข้อความด้านหลัง ให้อยู่ในระดับเดียวกัน ใช้เครื่องหมายละจุด (๕)
ปรากฏใช้ในต้นฉบับเพียง ๓ เล่ม คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐, ๑๐/ก และสมุดภาพไตรภูมิ
ฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗

๔. เครื่องหมายคั่นแยกข้อความบางตอน ใช้เครื่องหมายอังคั่น (๗๒, ๗๔, ๗๖) แยกข้อความ
ยาวๆ ออกจากข้อความที่ต่อเนื่อง หรือแยกข้อความเฉพาะ เช่น ๗๖ จบบริบูรณ์ ๗๖

กล่าวได้ว่า แม้เนื้อหาของเรื่องไตรภูมิจะมีสาระมากมายก็ตาม แต่ช่างเขียนภาพก็ได้ใช้ภูมิปัญญาใน
การบันทึกเรื่องราวของสมุดภาพไตรภูมิให้สามารถเก็บความตามเนื้อหาได้อย่างดียิ่ง กล่าวคือ สามารถจัดสรร
หน้าสมุดให้สามารถใช้บันทึกงานได้ดังประสงค์ นอกจากนั้น ยังสอดแทรกคำอธิบายขยายความภาพเหล่านั้นให้
เข้าใจได้ดียิ่งขึ้น โดยการเลือกใช้เครื่องหมายวรรคตอนอย่างมีระบบ ทำให้ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจใน
เนื้อหาความ พร้อมอ่านภาพได้อย่างชัดเจน

ลักษณะตัวอักษร

ตามที่ได้กล่าวแล้วว่า สมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ ใช้ตัวอักษรขอมสำหรับบันทึกข้อความตลอดเล่ม ซึ่งอักษรขอมที่ใช้นั้นสามารถจำแนกรูปลักษณะของตัวอักษรได้ถึง ๓ รูปแบบ คือ

๑. อักษรแบบตัวบรรจง เป็นการเขียนเพื่อรักษาแบบฉบับของรูปตัวอักษร พบเฉพาะหน้าต้นประมาณ ๒๐ หน้าสมุด

๒. อักษรตัวย่อ หรือตัวประดิษฐ์ เป็นลักษณะที่เขียนแบบตกแต่งตัวอักษรให้สวยงาม เป็นลวดลายเพื่ออวดฝีมือ พบเฉพาะในหน้าต้น จำนวนประมาณ ๖ - ๗ หน้าสมุดเท่านั้น

๓. อักษรแบบตัวหวัด เป็นการเขียนเพื่อทำให้สามารถเขียนได้รวดเร็ว ใช้ในต้นฉบับเล่มนี้ทั้งหน้าต้นและหน้าปลาย จำนวนประมาณ ๖๐ หน้าสมุด

การใช้อักษรขอมบันทึกข้อความภาษาไทย ปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยสุโขทัยใน **ศิลาจารึกวัดป่าแดง** (เลขที่ สท.๖) จารึกเมื่อพุทธศักราช ๑๙๔๙^{๖๖} และใช้สืบต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ นอกจากนั้น รูปลักษณะตัวอักษรขอมที่ใช้ในสมัยสุโขทัยก็ให้อิทธิพลแก่อักษรขอมสมัยอยุธยาสืบมาด้วย รวมทั้งยังมีหลักฐานจากจารึกที่ใช้เป็นแบบเรียนอักษรและภาษาทั้งในสมัยสุโขทัยและอยุธยา^{๖๗} คือ จารึกวัดตระพังนาค จังหวัดสุโขทัย สร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และจารึกแม่อักษรขอมชุดปรอท จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศไชยเชษฐสุริยวงศ์ สร้างขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๒๒๙๐ จารึกทั้ง ๒ หลักนี้ บันทึกไว้ด้วยอักษรขอม ส่วนรูปสระที่บันทึกไว้เมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้วเห็นว่า จำนวนสระมีมากเป็นแบบสระในภาษาไทย **อาจารย์ก่อแก้ว วีระประจักษ์** จึงยืนยันว่า ทั้งจารึกวัดตระพังนาค และจารึกแม่อักษรขอมชุดปรอท ล้วนเป็นจารึกแบบอักษรขอมที่ใช้เรียนภาษาไทยเช่นเดียวกัน^{๖๘}

ความนิยมใช้อักษรขอมสำหรับบันทึกข้อความทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยอาจเกิดจากคติความเชื่อที่ว่า อักษรขอมเป็นอักษรศักดิ์สิทธิ์ควรใช้บันทึกเรื่องราวเฉพาะทางธรรม อันได้แก่ หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ จึงกำหนดให้เป็นอักษรของพระหรือของพระพุทธศาสนา ส่วนอักษรไทยนั้นใช้บันทึกเรื่องอื่นๆ ในทางโลก จึงไม่สมควรนำไปใช้กับเรื่องในทางธรรม^{๖๙} เหมือนในภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศไทย เช่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีแนวโน้มในการใช้อักษรธรรมบันทึกเรื่องทางศาสนาเท่านั้น ไม่ใช่สำหรับบันทึกเรื่องประโลมโลกย์ เป็นต้น ด้วยเหตุผลดังกล่าวสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ จึงใช้อักษรขอมบันทึกเนื้อความเรื่องไตรภูมิ ซึ่งเป็นข้อธรรมทางพระพุทธศาสนาที่แปลเป็นภาษาไทย อันเป็นเหตุปัจจัยให้อักษรวิธีของอักษรขอมที่บันทึกภาษาไทย มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากอักษรวิธีของอักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาบาลีค่อนข้างมาก แต่อย่างไรก็ตาม รูปลักษณะพยัญชนะอักษรขอมที่นำมาถ่ายทอดเนื้อความก็เป็นตัวอักษรชุดเดียวกันทั้งสอง

^{๖๖} สุรณี แก้วกลม, **อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗, หน้า ๑.

^{๖๗} ก่อแก้ว วีระประจักษ์, **สารนิเทศจากคัมภีร์ไบลานสมัยอยุธยา**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๔๕, หน้า ๑๑๓.

^{๖๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๔.

^{๖๙} คงเดช ประพัฒน์ทอง, **การวิจัยเอกสารโบราณเบื้องต้น**, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๑๐, หน้า ๑๗.

รูปแบบ คือ ทั้งพยัญชนะตัวเต็มและตัวเชิง^{๕๐} ซึ่งอาจมีข้อแตกต่างบางประการ อันเกิดจากตัวอักษร เพื่อให้สามารถเลือกใช้บันทึกภาษาไทยได้ครบถ้วนสมบูรณ์

อักษรขอมที่ใช้เขียนภาษาบาลี ประกอบด้วย อักขระ ๔๑ ตัว^{๕๑} แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ สระ ๔ ตัว และพยัญชนะ ๓๓ ตัว ดังนี้

สระ แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ สระลอย และสระจม

สระลอย เป็นสระที่มีเสียงพยัญชนะผสมอยู่ในตัวเอง ใช้สำหรับเขียนนำหน้าคำ มี ๘ ตัว คือ

อะ	อา	อิ	อี	อุ	อุ	เอ	โอ
អ	អា	ឺ	ឺ	ឺ	ឺ	េ	ឺ

สระจม เป็นสระที่ใช้เขียนประกอบพยัญชนะต่างๆ ไป มี ๗ รูป เท่านั้น เพราะ สระอะ ไม่ปรากฏรูป แต่จะต้องออกเสียงประกอบตัวอักษรทุกตัวอยู่แล้ว คือ

- ា	- ិ	- ឹ	- ុ	- ួ	- េ	- ោ
- ា	- ិ	- ឹ	- ុ	- ួ	- េ	- ោ

นอกจากสระ ๘ ตัวนี้ ยังมีสระผสมอีก ๒ ตัว คือ

្ក	្ខ	ออกเสียง	อิง
្គ	្ឃ	ออกเสียง	อุ่ง

พยัญชนะ แบ่งเป็นพยัญชนะวรรค และพยัญชนะอวรรค

พยัญชนะวรรค มี ๒๕ ตัว คือ

วรรค ก	ก	ข	ค	ฌ	ง
	ក	ខ	ក	ជ	ន
วรรค จ	จ	ฉ	ช	ณ	ญ
	ច	ឆ	ច	ណ	ញ
วรรค ฎ	ฎ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ
	ដ	ត	ត	ម	ណ

^{๕๐} ตัวเชิง คือ พยัญชนะซ้อนที่มักนำมาใช้กับภาษาบาลีในกรณีที่ต้องเขียนตัวสะกด ตัวตาม ตามพยัญชนะวรรค

^{๕๑} แบบเรียนหนังสือภาษาโบราณ, พิมพ์ครั้งที่ ๒ แก้ไขเพิ่มเติม, กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร,

วรรณด ต ด ถ ท ธ น

ธ ถ ท ธ น

วรรณด ป ป พ พ ภ ม

พ พ ภ ม

พยัญชนะวรรณด หรือเศษวรรณด มี ๔ ตัว คือ

วรรณด ย ร ล ว ส

ย ร ล ว ส

ท พ ๐

ท พ ๐

อักษรขอมที่ใช้เขียนภาษาไทย เป็นการนำรูปอักษรขอมมาใช้บันทึกคำในภาษาไทย วิธีการโดยทั่วไปจึงใกล้เคียงกับการเขียนคำไทยด้วยรูปอักษรไทย แต่รูปอักษรขอมจะมีการใช้อักษรตัวเชิงปรากฏให้เห็นชัดเจน อักษรขอมไทยแบ่งออกได้ ๓ ชนิด คือ สระ พยัญชนะ และวรรณด

๑. **สระ** แบ่งได้เป็น ๒ จำพวก คือ สระลอย และสระจม

- **สระลอย** มี ๑๒ ตัว โดยเพิ่มจากสระที่ใช้เขียนภาษาบาลีอีก ๔ ตัว คือ

โอ เอ อ ถ

- **สระจม** มี ๒๒ ตัว โดยเพิ่มจากสระจมในภาษาบาลีอีก ๑๔ ตัว และเปลี่ยนรูปสระ โอ จาก
เ - ๑ ในภาษาบาลี เป็นรูปสระโอ ในภาษาไทย ดังนี้

เ -	เ -	แ - ะ	แ -	เ -
เ -	เ -	เ - ะ	เ -	เ - ะ
- อ	- ะ	เ - ย	เ - อ	เ - ๑
เ -	เ -	เ - , เ -	เ - , เ -	เ - , เ -

ำ ำ ำ ำ ำ
ำ ำ ำ ำ ำ

๒. พยัญชนะ มี ๓๕ ตัว แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ พยัญชนะวรรค ๒๕ ตัว และพยัญชนะเศษวรรค ๑๐ ตัว

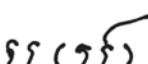
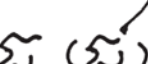
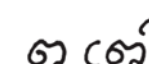
พยัญชนะเศษวรรคของอักษรขอมสำหรับเขียนภาษาไทยมีมากกว่าขอมเขียนภาษาบาลี ๒ ตัว คือ ศ  และ ษ  ส่วนนิคหิตในอักษรขอมบาลี เปลี่ยนรูปเป็น ตัว อ. ดังนี้ 

๓. วรรณยุกต์ อักษรขอมเขียนไทย มักปรากฏรูปวรรณยุกต์ ๒ รูป คือ วรรณยุกต์ เอก และ วรรณยุกต์ โท นอกจากนั้น อ่านโดยพิจารณาจากบริบทของคำ หรือพิจารณาจากข้อความข้างเคียง

ลักษณะตัวอักษรขอมที่ปรากฏในต้นฉบับสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ อาจมีการนำมาใช้บันทึกข้อความ ไม่ครบจำนวนตามทฤษฎีข้างต้นได้ ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถในการเขียนแบบไทยๆ ที่ไม่มีพจนานุกรมเป็น เกณฑ์ แต่สามารถเขียนให้ออกเสียงเพื่อสื่อความหมายได้ ดังนั้น การเขียนอักษรขอมภาษาไทยที่ปรากฏใน ต้นฉบับสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ จึงมีรูปอักษร ดังนี้

๑. พยัญชนะ

๑.๑ พยัญชนะตัวเต็ม มี ๓๓ ตัว ดังนี้

วรรค ก	ก	ข	ฃ	ค	ง
					
วรรค จ	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
					
วรรค ฎ	ฎ	ฏ	ท	ฒ	ณ
				-	
วรรค ต	ต	ถ	ท	ธ	น
					
วรรค ป	บ (ป)	ผ (ฝ)	พ (ฟ)	ภ	ม
					

เศษวรรค

ย

ร

ล

ว

ศ

ย

ร

ล

ว

ศ

ษ

ส

ห

ฬ

อ

ษ

ส

ห

ฬ

อ

๑.๒ พยัญชนะตัวเชิง ปรากฏรูปดังนี้

วรรค ก

ก

ข

ค

ฌ

ง

ก

ข

ค

ฌ

ง

วรรค จ

จ

ฉ

ช

ฌ

ญ

จ

ฉ

ช

ฌ

ญ

วรรค ฎ

ฎ

ฏ

ท

ฒ

ณ

ฎ

ฏ

ท

ฒ

ณ

วรรค ด

ด

ถ

ท

ธ

น

ด

ถ

ท

ธ

น

วรรค ป

ป

ผ

พ

ภ

ม

ป

ผ

พ

ภ

ม

เศษวรรค

ย

ร

ล

ว

ศ

ย

ร

ล

ว

ศ

ษ

ส

ห

ฬ

อ

ษ

ส

ห

ฬ

อ

นอกจากการใช้พยัญชนะเดี่ยวแล้ว ยังมีการนำพยัญชนะ ๒ ตัว มาเขียนรวมกันเพื่อเป็นอักษรควบกล้ำ และอักษรนำ นับเป็นลักษณะวิธีการเขียนแบบพิเศษอย่างหนึ่งของอักษรขอม เพราะพยัญชนะตัวที่สองของอักษรนำและอักษรควบกล้ำจะต้องเขียนด้วยพยัญชนะตัวเชิงเสมอ มี ๒๒ ตัว ดังนี้

อักษรควบกล้ำ	อักษรนำ
กร	ทว
กุล	พย
กว	สม
คร	สว
คว	ทน
ตร	ทม
ปร	ทล
ปล	ทว
พร	ทญ
ร	อ
ว	
สร	

๒. สระ มีการใช้ทั้งสระลอยและสระจม ดังนี้

๒.๑ สระลอย มี ๖ ตัว ดังนี้

อะ อา

อิ อุ

เอ โอ

๒.๒ สระจม มี ๑๔ ตัว ดังนี้

สระ-า ๑ สระ-โ ๑-๑

๑-๑ ๑-๑

๓. เครื่องหมาย ยมก^{๕๒} ใช้เลข ๒ ของยุคสมัยนั้น ซึ่งมีหางยาวลงมา โดยอาจวัดวัดปลายหางมาข้างหน้า ดังนี้ ๗ เขียนไว้หลังคำหรือข้อความที่ต้องการให้อ่านซ้ำอีก ๑ ครั้ง เครื่องหมายนี้ใช้สืบมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่การเขียนตัวเลขไทยมีการพัฒนารูปแบบไปจากเดิมมาก ทำให้มีความแตกต่างจนไม่ทราบที่มาของเครื่องหมายนี้อีกแล้ว

อักษรวิธีพิเศษอักษรขอมไทยของสมุดภาพไตรภูมิเลขที่ ๗

การนำรูปอักษรขอมมาเขียนคำภาษาไทยโดยทั่วไป มีวิธีการประสมอักษรใกล้เคียงกับการเขียนคำไทยด้วยรูปอักษรไทย กล่าวคือ พยัญชนะ สระ และวรรณยุกต์ จะปรากฏในตำแหน่งเดียวกัน แต่มีข้อแตกต่างที่เป็นลักษณะเฉพาะเห็นได้เด่นชัด คือ การใช้เชิงตัวอักษร นอกจากนั้น ยังมีอักษรวิธีที่น่าสนใจอีกหลายประการ คือ

๑. มีการแปลงรูปตัวอักษรขอมเดิมมาใช้บันทึกภาษาไทยให้เห็นความแตกต่างอย่างสม่ำเสมอ คือ

๑.๑ นำอักษร ป ขอม “ 𑀧 ” มาเขียนคำไทยที่เป็นพยัญชนะ บ ส่วนคำไทยที่เขียนด้วย

พยัญชนะ ป เพิ่มหางให้รูปอักษร ป ขอม เป็น 𑀧, 𑀧, 𑀧 ดังตัวอย่าง

𑀧, 𑀧, 𑀧 - เป็น
𑀧, 𑀧 - ไป
𑀧, 𑀧 - ปี

๑.๒ คำไทยที่เขียนด้วยพยัญชนะ ฟ และ ผ อักษรขอมไทยใช้รูปพยัญชนะ ฟ “ 𑀧 ”

เป็นส่วนใหญ่ บางครั้งใช้รูป ผ 𑀧 เช่น

𑀧	(ไฟ)	-	ไฟ
𑀧, 𑀧	(พน)	-	พน
𑀧 𑀧	(ฟุ้งคน)	-	ฟุ้งคน

๒ คำไทยที่เขียนด้วยรูปพยัญชนะ ตัว ด อักษรขอมไทยสามารถใช้พยัญชนะ ท “ 𑀧 ”

หรือ ต “ 𑀧 ” เขียนแทนได้ เช่น

𑀧, 𑀧	(ไท, ไต)	-	ได้
𑀧 𑀧	(เตาไม)	-	ดอกไม้

^{๕๒} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑, หน้า ๖๖๒.

ดฺจฺเตยฺว	(ดูจเตยัว)	-	ดูจเตยว
ดฺจฺ	(ต้ง)	-	ดั่ง
ดฺย	(ดวย)	-	ด้วย
ดฺยฺ	(แถง)	-	แดง
ดฺจํ	(ท่า)	-	ดำ
ดฺจฺดี	(ส่วศตี)	-	ส่วสดี

๓. สามารถใช้สระลอย เขียนเป็นพยางค์หนึ่งของคำ หรือประสมกับพยัญชนะเพื่อประกอบคำได้ เช่น

ดฺะดฺยฺว	(พระ อี สวร)	-	พระอิศวร
ดฺยฺ	(นุกอินทรี)	-	นุกอินทรี
ดฺย	(เอาก)	-	ออก
ดฺยฺว	(อุสกราช)	-	อุสกราช
ดฺยฺ	(อุตุตม)	-	อุตุตม
ดฺยฺ	(อิสินธร)	-	อิสินธร
ดฺย	(เอง)	-	เอง
ดฺยฺ	(เตางอู)	-	ตองอู
ดฺย	(อฺยา)	-	อฺยา
ดฺย	(เอ็ด)	-	เอ็ด

๔. อักษรวิเศษ หรือการเขียนที่มีลักษณะเฉพาะของการประสมรูปคำ ปรากฏใช้สืบๆ กันมาในการเขียนอักษรขอมภาษาไทย ในฉบับนี้มีหลายคำ เช่น

กฺ , กฺ	(กฺฐา)	-	กระทำ
---------	--------	---	-------

กฏ	(กฏี)	-	ก็ตี
บิ, บั	(บมิ, บมี)	-	บ่มิ

๕. คำที่ออกเสียง สระออ ในภาษาไทย มีวิธีการเขียนได้หลายแบบ ดังนี้

๕.๑ เขียนโดยใช้ สระออ แบบสระลอย หากมีตัวสะกด มักใช้ตัวเชิงสะกด เช่น

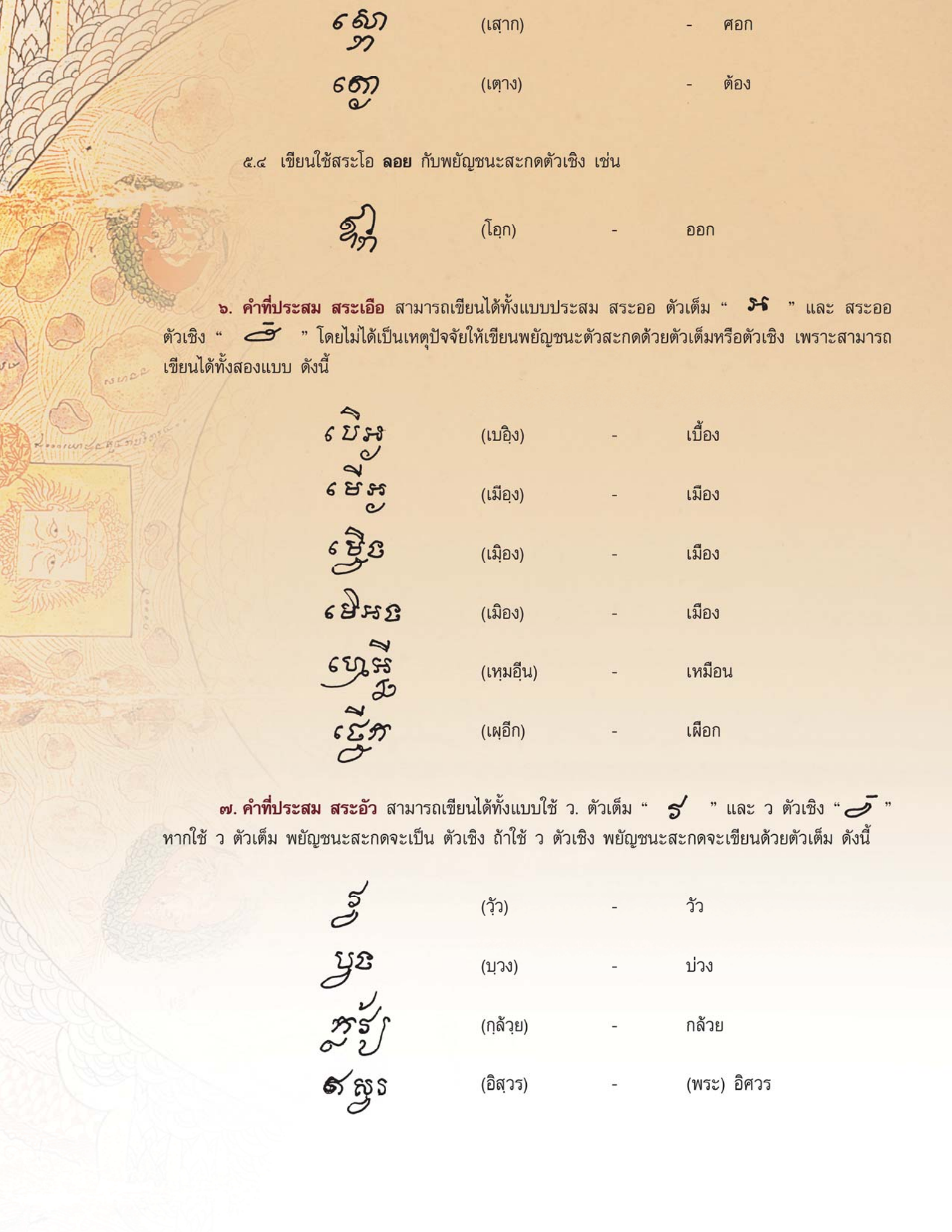
รหญ	(รอย)	-	ร้อย
หญ	(อัย)	-	อ้อย
หญ	(หุมอ)	-	หุมอ

๕.๒ เขียนโดยใช้ สระออ ที่เป็นสระจม และเขียนพยัญชนะสะกดด้วยตัวเต็ม เช่น

หญ	(ออย)	-	อ้อย
หญ	(สอน)	-	สอน

๕.๓ เขียนโดยใช้ สระเอ + อา แล้วเขียนพยัญชนะตัวสะกดด้วยตัวเชิง เช่น

หญ, หญ	(เราย, เร้าย)	-	ร้อย
หญ, หญ	(เยวม)	-	ย่อม
หญ	(เนาย)	-	น้อย
หญ, หญ	(เจวม)	-	จอม
หญ	(เลวม)	-	ล้อม
หญ	(เนา)	-	นอก
หญ	(เกลง)	-	กลอง
หญ	(เขาง)	-	ของ



๔๗

(เสาก)

- คอก

๔๘

(เต่าง)

- ต้อง

๕.๔ เขียนใช้สระโอ ลอย กับพยัญชนะสะกดตัวเชิง เช่น

ออก

(โอก)

-

ออก

๖. คำที่ประสม สระเอือ สามารถเขียนได้ทั้งแบบประสม สระออ ตัวเต็ม “ **ฮ** ” และ สระออ ตัวเชิง “ **อ** ” โดยไม่ได้เป็นเหตุปัจจัยให้เขียนพยัญชนะตัวสะกดด้วยตัวเต็มหรือตัวเชิง เพราะสามารถเขียนได้ทั้งสองแบบ ดังนี้

เบือ

(เบือ)

-

เบือ

เมือ

(เมือ)

-

เมือ

เขือ

(เขือ)

-

เขือ

เยือ

(เยือ)

-

เยือ

เบือ

(เหมอื่น)

-

เหมือน

เือ

(เพือก)

-

เพือก

๗. คำที่ประสม สระอัว สามารถเขียนได้ทั้งแบบใช้ ว. ตัวเต็ม “ **ว** ” และ ว ตัวเชิง “ **อ** ” หากใช้ ว ตัวเต็ม พยัญชนะสะกดจะเป็น ตัวเชิง ถ้าใช้ ว ตัวเชิง พยัญชนะสะกดจะเขียนด้วยตัวเต็ม ดังนี้

ว

(วัว)

-

วัว

บว

(บว)

-

บ่วง

กว

(กั่ว)

-

กล้วย

อิศวร

(อิศวร)

-

(พระ) อิศวร

๘. มีการใช้ นฤคิต “ ๐ ” ประสมคำ มีความหมายเท่ากับใช้ “ม, ง” หรือ “ ํ ” สะกดในภาษาไทย เช่น

จุม	(จุมภาว)	-	จุมภาว
มุง	(มุง)	-	มุง
สูงสูมาร	(สูงสูมาร)	-	สูงสูมาร
ปึงสุ	(ปึงสุ)	-	ปึงสุ

๙. มีการเขียนสระ ๒ ชุด รอบพยัญชนะ เพื่อให้ใช้พยัญชนะร่วมกันแต่ออกเสียงได้ ๒ คำ เช่น

แล็ก , แล็ก	(แล็ก, แล็ก)	-	แลล็ก
-------------	--------------	---	-------

๑๐. คำสองพยางค์ที่คำหน้าเป็นเสียง สระอำ มักเขียนโดยใช้ ไม้หันอากาศ กับตัว ม แล้วเขียนพยัญชนะต้นของพยางค์ที่สองด้วยตัวเชิง เช่น

บัมเพง	(บัมเพง)	-	บ่าเพ็ง
กัมแพง	(กัมแพง)	-	กำแพง
จัมภาวก	(จัมภาวก)	-	จำพวก
จัมภาวก	(จัมภาวก)	-	จำพวก
จัมบาก	(จัมบาก)	-	จัมบาก

๑๑. คำตั้งแต่สองพยางค์ขึ้นไป มักเขียนพยัญชนะต้นของพยางค์หลังด้วยตัวเชิงซ้อนอยู่ใต้ตัวสะกดของพยางค์หน้า เช่น

หฺมากขามป้อม	(หฺมากขามป้อม)	-	หฺมากขามป้อม
หฺมากขวิด	(หฺมากขวิด)	-	หฺมากขวิด
หฺล้งคิล	(หฺล้งคิล)	-	หฺล้งคิล
สูงขึ้นแต่	(สูงขึ้นแต่)	-	สูงขึ้นแต่
กล่าวว	(กล่าวว)	-	กล่าวว

๑๒. มีการใช้คำ “วระ” แทนคำว่า พระ เช่น

พระโอรส

(วระโอรส)

-

พระโอรส

พระองค

(วระองค)

-

พระองค

๑๓. มีการใช้เครื่องหมาย ฝนทอง “ ˊ ” ในภาษาไทยกำกับการออกเสียง สระโอะที่มีตัวสะกด สระออ สระอะ ครึ่งเสียง และแทนไม้ไต่คู้ เช่น

จุม

(จุม)

-

จุม

กัตตาย

(กัตตาย)

-

กัตตาย

กัมมิ

(กัมมิ)

-

กัมมิ

กัซซิม

(กัซซิม)

-

กัซซิม

สมอ

(สมอ)

-

สมอ

นก

(นก)

-

นก

เปรตวิมาร

(เปรตวิมาร)

-

เปรตวิมาน

๑๔. ใช้เครื่องหมาย ฟันหนู “ ˊ ” ในภาษาไทยกำกับการออกเสียง สระออ สระโอะ มีตัวสะกด เช่น

สมอ

(สมอ)

-

สมอ

กบ

(กบ)

-

กบ

หมอ

(หมอ)

-

หมอ

พ่อ

(พ่อ)

-

พ่อ

๑๕. เขียนคำว่า “ชาติ” ได้ ๒ แบบ ปะปนกัน คือ เขียนแบบใช้ตัว ต เเชิง และแบบที่ใช้ ตัว
ต เต็ม มีสระอิ มีข้อสังเกตว่า นิยมใช้แบบ ตัว ต เเชิง สะกดมากกว่า เช่น

ชา	(ชาติ)	-	ชาติ
ชาติ	(ชาติ)	-	ชาติ

๑๖. คำที่เป็นศัพท์ภาษาบาลี นิยมเขียนตามแบบการเขียนพยัญชนะสังโยคของภาษาบาลีและ
สันสกฤตพยัญชนะที่สังโยคนั้นต้องเขียนด้วยพยัญชนะตัวเชิง เพื่อแสดงว่าพยัญชนะที่เขียนบนพยัญชนะตัวเชิง
นั้น คือ ตัวสะกด การเขียนมักเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของการสังโยคในภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต เช่น

ปัจฉิม	(ปัจฉิม)	-	ปัจฉิม
อุทฺทจฺจ	(อุทฺทจจ)	-	อุทฺทจจะ
อุเบกฺขา	(อุเบกขา)	-	อุเบกขา
ดุจ	(ดุจจ)	-	ดุจ
จิตฺ	(จิตต)	-	จิต
สุข	(สุขข)	-	สุข
ทิพฺ	(ทิพฺพย)	-	ทิพย์
จกฺขวิญญาน	(จกฺขวิญญาน)	-	จักขวิญญาน

๑๗. การใช้วรรณยุกต์ แม้จะมีเพียง ๒ รูปเท่านั้น แต่ก็ไม่สม่ำเสมอ สามารถอธิบายได้เป็น ๓
ลักษณะ คือ

๑๗.๑ ไม่ใส่รูปวรรณยุกต์ แต่ให้ผู้อ่านหาเสียงวรรณยุกต์มาใช้เองด้วยการพิจารณาจากข้อความ
ข้างเคียง เช่น

เตหฺวฺงเซฺนฺทงฺเสฺงไต	(เตหฺวฺงเซฺนฺทงฺเสฺงไต)	-	แต่หว่างแซนทังเสงไต
สูงพนฺน้ำ	(สูงพนฺน้ำ)	-	สูงพ่นน้ำ
เตชฺมือแลชฺ	(เตชฺมือแลชฺ)	-	แต่ชือมือแลชือ

เตหฺมฺเฐวฺ

(เดือดเนื้อร้อนใจ)

- เดือดเนื้อร้อนใจ

ตฺมฺนฺญํ

(คนหมั่นอยู่ปากทำ)

- คนหมั่นอยู่ปากถ้ำ

๑๗.๒ ปรากฏรูปวรรณยุกต์ในคำ แต่รูปวรรณยุกต์ที่ปรากฏนั้นไม่ตรงกับอักขรวิธีที่ใช้ในคำไทยปัจจุบัน ดังนั้นผู้อ่านจึงต้องพิจารณาข้อความข้างเคียงประกอบจึงจะอ่านได้เข้าใจถูกต้อง เช่น

หฺมฺกัฏฺสฺ

(หมีกับต้นสครู)

- หมีกับต้นสะคร้อ

นาคราชฺหฺนฺ

(นาคราชสอนใหญ่ว่ายนน้ำ)

- นาคราชสอนให้ลูกว่ายนน้ำ

นกลฺสฺ

(นกไล่ฆ่าข้างสาร)

- นกไล่ฆ่าข้างสาร

พฺนฺ

(พ่นน้ำ)

- พ่นน้ำ

๑๗.๓ ปรากฏรูปวรรณยุกต์ในคำตรงกับการเขียนคำไทยปัจจุบัน เช่น

ปากฺลฺ

(ปากล้วย)

- ปากล้วย

ปากฺอฺ

(ปากอ้อย)

- ปากอ้อย

ปากฺชาลฺ

(ปากเข้าสาลิษา)

- ปากเข้าสาลิษา

ปาก ๔

(ปาก ๔ ขาด)

- ปาก ๔ ขาด

เสียงฟาลฺ

(เสียงฟาล)

- เสียงฟาล

อย่างไรก็ตาม แม้จะสามารถอธิบายวิธีการใช้วรรณยุกต์ได้ ๓ ลักษณะดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่โดยทั่วไปการปรากฏรูปวรรณยุกต์ในคำก็ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัวในคำคำเดียวกัน อาจปรากฏรูปวรรณยุกต์หรือไม่ปรากฏก็ได้ หรืออาจมีการใช้รูปวรรณยุกต์ต่างกันก็ได้ แต่ส่วนใหญ่ยังไม่ปรากฏการใช้รูปวรรณยุกต์ ดังนั้น ผู้อ่านจึงต้องอ่านพิจารณาคำแต่ละคำจากคำข้างเคียง หรือบริบทของแต่ละประโยคเป็นสำคัญ

๑๘. การเขียนคำที่ใช้ไม้หันอากาศ ในภาษาไทยปัจจุบันสามารถเขียนได้ ๒ รูปแบบ คือ

๑๔.๑ เขียนโดยไม่ปรากฏรูปไม้หันอากาศ การอ่านต้องพิจารณาข้อความข้างเคียง เช่น

โปรด	(โปรดบดวย)	- ประดับด้วย
เบญจอุสุภราช	(เบญจอุสุภราช)	- เป็นวัจอุสุภราช
รเบญ	(รเบญ)	- อันเป็นเอง
ชั้นนี้	(ชั้นนี้)	- ชั้นนี้ชื่อ

๑๔.๒ เขียนโดยปรากฏรูปไม้หันอากาศบนพยัญชนะต้น ในขณะที่พยัญชนะสะกดเขียนด้วยพยัญชนะตัวเชิงได้พยัญชนะต้น เช่น

เสมอกัน	(เสมอกัน)	- เสมอกัน
ทั้งหลาย	(ทั้งหลาย)	- ทั้งหลาย
วันหนึ่ง	(วันหนึ่ง)	- วันหนึ่ง
ฝั่งสมุทร	(ฝั่งสมุทร)	- ฝั่งสมุทร
ถัดนั้น	(ถัดนั้น)	- ถัดนั้น

๑๕. การเขียนคำที่ประกอบด้วย สระอิ อี อี อี ในภาษาไทยปัจจุบัน อักษรขอมไทยอาจใช้ปะปนกันได้ตามพอใจไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ดังนั้นการอ่านจึงต้องพิจารณาข้อความข้างเคียงประกอบ เช่น

อายุยืน	(อายุยืน)	- อายุยืน
ถึงเบญจ	(ถึงเบญจ)	- ถึง (ถึง) เบื้องใต้
เปลี่ยนแต่	(เปลี่ยนแต่)	- เปลี่ยนแต่
ตายสิ้นได้ขึ้นไป	(ตายสิ้นได้ขึ้นไป)	- ตายสิ้นได้ขึ้นไป

เมื่อสิ้น

(เมื่อสิ้นกัน)

- เมื่อสิ้นกลับ

ดูจเดี่ยว

(ดูจเดี่ยว)

- ดูจเดี่ยว

จึงได้

(จึงได้)

- จึงได้

๒๐. มีการนำตัวอักษรไทยมาเขียนแทรกปนอยู่ในกลุ่มรูปอักษรขอม เป็นการแสดงความสามารถอย่างยิ่งของผู้บันทึกที่มีความรู้ความเข้าใจ จนสามารถนำรูปอักษร ๒ แบบ มาใช้ร่วมกันในลักษณะที่กลมกลืนทั้งรูปอักษรและอักษรวิธี เช่น

เปเรตวิมาร

(เปเรตวิมาร)

-

เปเรตวิมาน

พระเจาเรา

(พระเจ้าเรา)

-

พระเจ้าเรา

๒๑. มีการนำตัวอักษรไทยมาเขียนคำบรรยายอธิบายภาพปะปนอยู่เล็กน้อยประมาณ ๕ แห่ง ทั้งนี้มีจำนวนบรรทัดมากที่สุดเพียง ๓ บรรทัด นอกนั้นเขียนแทรกเล็กๆ ในภาพและในคำอธิบายเนื้อหาบางแห่งดังนี้

๑. หน้าต้นที่ ๓๔ เขียนคำบรรยายบริเวณใต้ช่องเขาพระสุเมร ว่า

ใต้แผ่นดิน ๑๐๐๐๐ โยชน ชื่อมโลก

ใต้ยมโลก ๑๐๐๐๐ โยชน มีนรก ๔

ชุมมอวิจิเป็นที่สุดกับบริวาร

ใต้แผ่นดิน ๑๐๐๐๐ โยชน ชื่อมโลก

ใต้ยมโลก ๑๐๐๐๐ โยชน มีนรก ๔

ชุมมอวิจิเป็นที่สุดกับบริวาร

๒. หน้าต้นที่ ๔๑ ในภาพที่เป็นสมุดในพานเขียนคำว่า

นี้ทำบุญ

- นี่ทำบุญ

๓. หน้าปลายที่ ๑๕ - ๑๖ เขียนคำอธิบายนรกบ่าวทั้ง ๔ ของมหาอวิจิ นรก ว่า

โลหะกุมภ

- โลหะกุมภ

๔. หน้าปลายที่ ๑๖ ภาพขุนนรตรงกลาง มีคำอธิบายบุคคลในภาพว่า

พทก๑

- พระเทวทัต

๕. หน้าปลายที่ ๓๖ เขียนคำบรรยายภาพเปรตตอนล่างของหน้าสมุดไทย ว่า

เปรต ๑๒ ชาติ

- เปรต ๑๒ จำพวก

สรุปลักษณะอักษรวิธีของอักษรขอมไทยในสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ นี้ มีลักษณะการเขียนคำต่างจากแบบอักษรไทยสมัยโบราณมาก กล่าวคือ มีวิธีการประสมคำตามเสียงอ่าน ไม่ให้ความสำคัญแก่การวางรูปอักษรเพื่อการสะกดคำมากนัก บางครั้งการใช้สระและวรรณยุกต์ก็ไม่มีกฎที่แน่นอนตายตัว มีวิธีการเขียนได้หลายๆ แบบ นอกจากนั้น ยังนำเครื่องหมายกำกับการออกเสียงของอักษรวิธีไทยมาใช้กำกับคำอักษรขอมเพื่อให้สามารถออกเสียงแบบไทยได้ด้วย อย่างไรก็ตาม สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับอักษรขอมไทยเล่มนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงอัจฉริยภาพของบรรพชนคนไทยที่บันทึกข้อมูลคำบรรยายภาพไว้ด้วยความรู้ความสามารถทั้งอักษรและอักษรวิธีของอักษรขอมและอักษรไทยอย่างยิ่ง จึงสามารถนำลักษณะพิเศษทั้งของอักษรขอมและอักษรไทยมาใช้ร่วมกันได้อย่างกลมกลืน

ศึกษาวิเคราะห์สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยกับอักษรขอมภาษาเขมร

ตามที่ได้กล่าวแล้วว่า สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทย เลขที่ ๗ และอักษรขอมภาษาเขมร เลขที่ ๑ มีการแสดงภาพที่เหมือนกันแทบทุกประการ ยกเว้นแต่การสื่อสารของเรื่องเท่านั้น ที่มีความแตกต่างกัน เพราะฉบับเลขที่ ๗ ใช้อักษรขอมบรรจงและขอมหวัด ถ่ายทอดข้อความภาษาไทย ส่วนฉบับเลขที่ ๑ ใช้ทั้งอักษรขอมบรรจงและอักษรขอมหวัด ซึ่งเป็นตัวอักษรขอมที่ได้รับอิทธิพลจากอักษรขอมหวัดของไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์^{๔๓} ไปถ่ายทอดข้อความภาษาเขมร ซึ่งมีทั้งคำศัพท์และสำนวนเป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง แต่อย่างไรก็ตาม สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ ฉบับนี้ ก็สามารถใช้ตรวจสอบข้อมูลเนื้อหาซึ่งกันและกันได้เป็นอย่างดี หากมีข้อขัดข้องหรือปัญหาเกี่ยวกับความหมายของคำที่อ่านไม่ชัดเจน

เมื่อศึกษาวิเคราะห์สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ เล่มนี้ โดยละเอียดแล้ว พบว่า สมุดภาพทั้ง ๒ เล่มนี้ มีความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจน ๒ ประการ คือ ความแตกต่างด้านรูปลักษณะภายนอก และความแตกต่างด้านการบันทึกเนื้อหาสาระ ดังนี้

๑. ความแตกต่างด้านรูปลักษณะภายนอก สามารถมองเห็นได้ชัดเจนด้วยตาเปล่า ๒ ประการ คือ

๑.๑ ขนาด สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมเขมรภาษาเขมร เลขที่ ๑ มีขนาดใหญ่กว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗ มาก คือ สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๑ มีหน้าสมุดกว้าง ๒๕.๕ เซนติเมตร ยาว ๖๖ เซนติเมตร หนา ๘.๕ เซนติเมตร ส่วนสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ มีหน้าสมุดกว้างเพียง ๒๑ เซนติเมตร ยาว ๖๓.๔ เซนติเมตร และหนาเพียง ๔ เซนติเมตร เท่านั้น ดังนั้น จึงพออนุมานจากขนาดได้ว่า สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๑ มีเนื้อที่มากกว่าเลขที่ ๗ ถึง ๒ เท่า

๑.๒ การใช้เนื้อที่บันทึกภาพแต่ละภาพ ของสมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ เล่มนี้ ก็สามารถมองเห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนได้ตั้งแต่หน้าต้น กล่าวคือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ ใช้เนื้อที่เพียง ๑ หน้า สมุดไทยทั้งวาดภาพและเขียนคำบรรยายสวรรค์แต่ละชั้นเป็นส่วนใหญ่ แต่สมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๑ ใช้เนื้อที่ตั้งแต่ ๒ หน้าขึ้นไป เพื่อแสดงภาพและข้อมูลของสวรรค์แต่ละชั้น โดยใช้เนื้อที่ ๑ หน้าสมุด เพื่อแสดงภาพเพียงอย่างเดียวก่อน แล้วจึงใช้เนื้อที่หน้าถัดไปบันทึกคำบรรยายรายละเอียด

ส่วนหน้าปลาย เมื่อเปิดเล่มสมุดเป็นภาพนรก ๔ ภาพ สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ เล่มนี้ ใช้เนื้อที่วาดภาพทั้ง ๔ ภาพเท่ากัน คือ ใช้เนื้อที่ของหน้าสมุดไทย ๒ หน้า (๑ หน้าคู่) วาดภาพนรกแต่ละนรกเพื่อให้ได้รายละเอียดเท่าที่ต้องการสื่อสารได้อย่างเต็มที่ จึงใช้พื้นที่เท่ากัน

ภาพต่อจากนรก เป็นภาพแผนที่โบราณ สมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ ใช้เนื้อที่สมุดภาพไตรภูมิเพียง ๑ หน้าสมุดเท่านั้น เพื่อวาดภาพแต่ละภาพพร้อมใส่คำอธิบายรายละเอียดในที่ว่างแต่ละหน้า จำนวน ๒๔ ภาพ ส่วนสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๑ ใช้เนื้อที่ของหน้าสมุดไทย จำนวน ๒ หน้าสมุด หรือ ๑ หน้าคู่ เขียนภาพแต่ละภาพ จำนวน ๒๗ ภาพ ยกเว้นภาพแผนที่โบราณภาพแรก สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๑ ใช้เนื้อที่เพียง ๑ หน้าสมุดเท่านั้น วาดภาพนี้ ทำให้ภาพแผนที่โบราณของสมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ ดูแน่นอัด นอกจากนั้นบางภาพอาจไม่มีพื้นที่ว่างสำหรับเขียนคำอธิบายรายละเอียด จึงต้องนำคำบรรยายภาพนั้นไปเขียนฝากไว้ในหน้าว่างถัดไป แล้วใช้เส้นโยงข้อความนั้นมายังภาพที่ต้องการอธิบาย ดังมีรายละเอียดกล่าวไว้ในหัวข้อเนื้อหาและการถ่ายทอดเนื้อหาแล้ว

^{๔๓} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, สารนิเทศจากคัมภีร์ไบลานสมัยอยุธยา, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๕, หน้า ๑๔๔.

การบำรุงรักษาไว้”^{๕๗} จะเห็นได้ว่าความหมายของทั้งสองฉบับแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เมื่อตรวจสอบกับต้นฉบับ ไตรภูมิภค หรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พญาลีไทยที่เป็นเนื้อความในฉบับคัมภีร์โบราณแล้ว ความตอน นี้กล่าวว่า “มีทรายจามจุรียู่มากนัก ฝูงคนที่อยู่เขานั้นเขาเที่ยวร่อม (เอา) หางจามจุรีมามุงเรือนอยู่แล”^{๕๘}

๒.๒.๒ ข้อมูลคำบรรยายภาพเรื่องคนหมั่น ในแผนที่โบราณภาพที่ ๑๗ ของสมุดภาพ ไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ มีความว่า “คนหมั่นอยู่ปากถ้ำสูง ๖๐ โยชน์”^{๕๙} ส่วนสมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ ๑ บรรยายข้อความตอนนี้อย่างนี้^{๖๐} ว่า “คนกะเทยอยู่ปากถ้ำสูง ๖๐ โยชน์”^{๖๑} ความตรงนี้แม้จะใช้ศัพท์คนละคำ แต่สามารถอธิบายในความเดียวกันได้ เพราะในภาษาไทยยังใช้คำทั้ง ๒ คำนี้อยู่ โดยมีความหมายเดียวกัน คือ หมั่น หมายถึง ไม่มีลูก ส่วนคำว่า กะเทย ในบางความหมาย หมายถึง ผลไม้เม็ดลีบ หรือต้นไม้ที่ไม่มีผล รวมทั้งหมายถึงคนที่มีจิตใจและกิริยาอาการตรงข้ามกับเพศของตนเอง^{๖๒} ด้วย

๒.๒.๓ ข้อมูลคำบรรยายที่บอกขนาดความสูงและความยาว ของสมุดภาพไตรภูมิฉบับ อักษรขอมภาษาไทย เลขที่ ๗ และฉบับอักษรขอมเขมรภาษาเขมร เลขที่ ๑ มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ สมุดภาพไตรภูมิ เลขที่ ๗ กล่าวถึงพระพุทธรศรัศากยมุนีโคตม ซึ่งเป็นพระพุทธรเจ้าในกลียุค มีพระองค์สูง ๑๒ ศอก ๖ นิ้ว แต่ฉบับอักษรขอมเขมรบันทึกว่า สูง ๑๒ ศอก เท่านั้น เนื่องจากฉบับอักษรขอมไทย บันทึกข้อความตอนนี้อย่างนี้แบบวิธีไทย คือ เรียงลำดับมาตราส่วนจากบนลงล่างแล้ว อาจใช้เครื่องหมายปีกกากำกับ หรือไม่ใช้ก็ได้ ดังนี้ ‘**สูง ๑๒ ๑๒ ๑๒**’ (สูงวรรค ๑๒ ๑๒) ซึ่งต้องอ่านว่า สูงวรรค ๑๒ ศอก ๖ นิ้ว และข้อมูลวัดระยะทางในหน้าเดียวกันนี้ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยให้รายละเอียดว่า “เกาะลังกา ๕๐ โยชน์ ด้วยลิเนรุ” ส่วนฉบับอักษรขอมเขมร บันทึกว่า “เกาะลังกาไกลจากภูเข พระสุเมรุ ๕ โยชน์”^{๖๓} เท่านั้น แสดงว่าน่าจะมีการคัดลอกข้อมูลผิดพลาดหรือตกหล่นเลข ๐ ไป ทำให้ข้อมูลนี้ ไม่เท่ากัน

จะเห็นได้ว่า ความแตกต่างที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ เล่มนี้ ทำให้สามารถ อนุมานได้ว่า สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗ จะต้องเป็นต้นแบบให้สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษร ขอมเขมรภาษาเขมร เลขที่ ๑ นำไปคัดลอกแน่นอน เนื่องจากหากศึกษาเปรียบเทียบความเหมือนของภาพ และความใกล้เคียงของเนื้อหา รวมถึงการแสดงภาพหากเปรียบเทียบกันสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา กับ ฉบับกรุงธนบุรีแล้วพบว่า สมุดภาพฉบับกรุงศรีอยุธยามักเขียนภาพจบใน ๑ หน้าคู่ แต่ฉบับกรุงธนบุรีมักยัด ภาพออกไปอีก ๑ หน้าสมุด หรือมากกว่านั้น สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร ก็ใช้เนื้อที่ในการเขียน แสดงภาพแต่ละภาพมากกว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยทุกภาพอยู่แล้ว

^{๕๗} ศาสตราจารย์นายแพทย์สุรเกียรติ์ เสถียรกิจ (กาลนาจุรียีนะสลาบเหียนทวยเนาะอัฐก)

^{๕๘} ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พญาลีไทยฉบับตรวจสอบชำระใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๒, สำนักงาน สลากกินแบ่งรัฐบาลพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทอดผ้ากฐิน ณ วัดทับสะแก อำเภอบึงสามพัน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ วันที่ ๒๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕, หน้า ๑๓๔.

^{๕๙} “ไตรภูมิโลกสันฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้า), พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๓๓.

^{๖๐} “ไตรภูมิภาษาเขมร”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาเขมร, เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้า), ม.ป.ป. เลขที่ ๑, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๔๔.

^{๖๑} **สูง ๑๒ ๑๒ ๑๒** (มุนุสเหตียนุมาตโคห้า ๖๐ โยช)

^{๖๒} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑, หน้า ๗๓.

^{๖๓} “ไตรภูมิโลกสันฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้า), พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๑๐.

^{๖๔} “ไตรภูมิภาษาเขมร”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอมเขมร, ภาษาเขมร, เส้นรงค์ (หมึก, นํ้ายาลิ), ม.ป.ป. เลขที่ ๑, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๑๔.

นอกจากนั้น ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์ข้างต้นก็ยังเป็นข้อบ่งชี้ที่ชัดเจน โดยเฉพาะเรื่องการแสดงภาพ สามารถทำให้กำหนดอายุของสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมรได้ว่า น่าจะเขียนขึ้นประมาณปลายรัชกาลที่ ๒ ถึงต้นรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่สังคมไทยกำลังนิยมสร้างอาคารตลอดจนวัดวาอารามต่างๆ ตามอิทธิพลของสถาปัตยกรรมแบบจีนเป็นส่วนใหญ่ ประกอบกับข้อสันนิษฐานเรื่องอักษรขอม ซึ่งเป็นตัวอักษรที่ได้รับอิทธิพลจากอักษรขอมหัวของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งการบันทึกเนื้อหาสาระที่มีความแตกต่างอันอาจจะเกิดจากความผิดพลาดในการคัดลอก หรืออาจจะมีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนทำให้ข้อมูลเนื้อหาที่มีความแตกต่างแม้จะเป็นเรื่องเดียวกันก็ตาม นับเป็นข้อบ่งชี้ที่สนับสนุนสมมุติฐานว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยฝีมือช่างสมัยอยุธยา เป็นต้นแบบของสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมรที่น่าจะสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕



วิเคราะห์สารสนเทศจากสมุดภาพไตรภูมิ

การศึกษาสารสนเทศจากสมุดภาพไตรภูมิ ทำให้ได้แนวคิดที่กว้างไกลออกไปอีกมาก นอกจากจะเห็นว่าช่างเขียนได้พยายามสรุปเรื่องไตรภูมิจากแต่ละตอนมาเขียนเป็นภาพเล่าเรื่องด้วยจิตรกรรมไทยประเพณี ประกอบคำบรรยายรายละเอียดเพื่อใช้เป็นเครื่องเตือนใจและสอนเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาแก่ผู้สนใจทั่วไป ได้แพร่หลายกว้างขวาง และเห็นภาพชัดเจน อันอาจทำให้สามารถทำความเข้าใจในภพภูมิตามเนื้อความที่ปรากฏในเรื่องไตรภูมิได้ง่ายยิ่งขึ้นแล้ว เมื่อวิเคราะห์ให้ลึกลงไปในเรื่องรายละเอียดของภาพแต่ละตอน แต่ละเรื่องที่ประกอบกันเป็นสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่มแล้ว จะเห็นองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นรายละเอียดของภาพแต่ละภาพ ซึ่งสามารถสะท้อนลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้าของสังคมไทยที่ยังคงถ่ายทอดสืบเนื่องต่อมาจวบจนปัจจุบัน แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของชาติประการหนึ่งด้วย สารสนเทศที่สามารถวิเคราะห์ได้จากสมุดภาพไตรภูมิ ประกอบด้วยสารสนเทศด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ด้านศาสนาและความเชื่อ

วัตถุประสงค์หลักของการบันทึกข้อมูลในสมุดภาพไตรภูมิที่กล่าวไว้ในบานแพนกสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีเลขที่ ๑๐ คือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงพิจารณาเรื่องราวในพระสมุดไตรภูมิโบราณ จนแจ้งในพระราชหฤทัยดีแล้ว จึงมีพระราชประสงค์จะให้สามัญชนทั้งหลายเข้าใจในเรื่องภพภูมิทั้ง ๓ และคติทั้ง ๕ ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งเทวดา มนุษย์ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานต่างๆ จึงตรัสสั่งให้อัครมหาเสนาบดี เจ้าพระยาศรีธรมาธิราช จัดพระสมุดเนื้อดีสั่งให้ช่างเขียนไปเขียนเรื่องไตรภูมิในสำนักสมเด็จพระสังฆราช นามเดิมว่า ศรี เพื่อให้สมเด็จพระสังฆราชทรงตรวจสอบความถูกต้อง และให้ทรงบอกถ้อยคำภาษาบาลีกำกับเรื่องแต่ละตอน ไว้เป็นคติแก่ผู้ชนทั้งหลายสืบต่อไป กล่าวได้ว่า มีพระราชประสงค์จะให้สมุดภาพไตรภูมิเป็นที่บันทึกหลักธรรมทางพุทธศาสนา เพื่อสั่งสอนประชาชนให้เป็นคนดีมีศีลธรรม จะได้มีโอกาสปฏิบัติธรรมให้ไปเกิดในภพภูมิที่สูงยิ่งๆ ขึ้น จนถึงสามารถบรรลุพระนิพพานได้ กล่าวโดยสรุป สมุดภาพไตรภูมิบันทึกทั้งภาพและคำบรรยายภพภูมิต่างๆ ให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น โดยมีแนวคิดที่สรุปได้ว่า ภพภูมิที่ต่ำกว่าพระนิพพาน สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต อันได้แก่ ภูเขา หรือภพภูมิต่างๆ ก็ไม่เที่ยงแท้ทั้งสิ้น ย่อมถูกไฟประลัยกัลป์แผดเผา ลมพายุ และน้ำทำลายภพภูมิต่างๆ ได้ ดังนั้น หากจะให้พ้นจากทุกข์ที่ต้องแสวงหาพระนิพพานเท่านั้น ดังนั้น วัตถุประสงค์ของสมุดภาพไตรภูมิจึงเป็นข้อคิดคติธรรมให้ผู้ชนพ้นจากทุกข์ด้วยการไม่ยึดติด แต่ให้แสวงหาพระนิพพานตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพราะว่าคำสอนทางพุทธศาสนาถือว่าชีวิตทุกชีวิตไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน พระอินทร์ พระพรหม ย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น ดังความในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี กล่าวไว้ว่า

“...ไฟประลัยกัลมกม ๑๐ ชั้น คือ อบายภูมิ ๔ ชั้น มนุษย์ ๑ ฉ้อกามาพร ๖ ชั้น รูปพรหม ๓ ชั้น ถึงขั้นนี้เป้น ๑๔ ชั้น...”^{๖๔}

นอกจากนั้น สมุดภาพไตรภูมิยังบันทึกภาพที่สะท้อนความเชื่อเรื่องต่างๆ อันได้แก่เรื่องที่เป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความเชื่อเรื่องพระยายมราช เรื่องป่าหิมพานต์ และเรื่องที่เกี่ยวข้องพระพุทธศาสนาอีกหลายเรื่อง เช่น

^{๖๔} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๒, หน้า ๒๕.

๑. ฟ้าแลบและฟ้าผ่า แสดงภาพนางมณีเมขลาเหาะเที่ยวเล่นในระหว่างก้อนเมฆ นางขยับแก้มณีในมือทำให้เกิดแสงแวววับ มนุษย์จึงเห็นว่าเป็น ฟ้าแลบ ในภาพมีรามสูรยักษ์เกิดความโลภ ใครจะได้แก้มณีในมือนางเมขลา จึงยิงศรไปยังนางมณีเมขลาเพื่อแย่งชิงแก้มณี ทำให้เกิดเสียงฟ้าร้องขึ้น ดังความในสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทย บรรยายว่า

“นางเมขลาประดับด้วยรัตนาภรณ์อันแดง มีมือถือแก้ว ออกมาขับอวงเมฆเล่น จึงรามสูรเห็นแก้วนั้นจะใคร่ได้จึงขว้างด้วยขวาน ยิงด้วยปืน มิได้ต้องนางเมขลา ปืนแลขวานนั้นต้องภูเขาดังครืนๆ คนทั้งหลายสมมุติว่าเสียงฟ้าผ่าแล”^{๖๖}

๒. สุริยุปราคา และจันทรุปราคา แสดงภาพยักษ์อสูรอินทราหูกจะมอมพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ไว้ในปาก โดยมีคำบรรยายภาพว่า เกิดจากบุพกรรมที่พระราหูได้ผูกอาฆาตพระอาทิตย์และพระจันทร์ไว้ตั้งแต่ในชาติปางก่อน ดังความในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก หน้าปลายว่า

“...เมื่อเดือนเพ็ญพระยาราหูกมีใจริษยาขึ้นไปอยู่ท่าพระจันทร์ พระอาทิตย์ในจอมเขายุคนธร ครั้นพระอาทิตย์ พระจันทร์ ขึ้นมาอำปากคาบเอาพระอาทิตย์พระจันทร์บ้าง เอาไว้ที่คางบ้าง บังไว้บ้าง เอาไว้ได้รักแร้ ๑...”^{๖๗}

๓. การเกิดฤดูกาลที่แตกต่างกันในรอบปี สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี แสดงภาพพระอาทิตย์ที่มีเส้นทางโคจรที่แตกต่างกันในแต่ละเดือน พร้อมคำบรรยายความว่า

“๐ พระ ๑ เดินสามทางนี้ตามรุเดอิน ๖ ๑๒/๑/๒/๓ เดินทางโคณวิถี ชื่อเหมันตรุตรดูหันาว

๐ เดอิน/๔/๕/๖/๗ เดินทางกลางชื่ออชวิถี เปนคิมหรัรุตรูรอน”

๐ เดอิน/๘/๙/๑๐/๑๑ เดินทางไนยชื่อนากวิถี เปนวัดสันตรูตรูผนแล”^{๖๘}

๔. พระยายมราชผู้ตัดสินโทษมนุษย์หลังความตาย เป็นผู้มีความเที่ยงธรรมมาก และการตัดสินโทษก็พิจารณาจากผลกรรมของสัตว์เป็นหลัก แต่อย่างไรก็ตามพระยายมราชก็คือ ผู้ที่กระทำบุญและบาปเท่ากัน จึงต้องมาเสวยบุญในวิมานทิพย์ ๑๕ วัน และอีก ๑๕ วัน ไปอยู่ในนรก ดังความในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ บรรยายรายละเอียดประกอบภาพ ความว่า

“๑ พระยายมราชเอยเปณธรรมนัก ผู้ตายไปย่อมไปไหว้พระยายมราชกอร จึงถามให้เอย เปนสัตตตามบุญ แลบาปแลวกอส้งไทยไปโดยบุญแลบาปแล” ผู้โดยทำบุญบ้างบาปบ้างก็ให้ยั้งดู ฝ่ายโดยหนักก็ไทยไปนรก ถาบุญบาปเท่ากันทักให้เอยเปณยมภบาล เสวยสมบัติในยวิมารเปนเทวดา ๑๕ วัน ให้เอยไปตักนรก ๑๕ วัน ตราบเทาสินบาป จึงเปณยมภบาลเอยแล...”^{๖๙}

^{๖๖} “ไตรภูมิโลกสันฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา), พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๒๙ - ๓๐.

^{๖๗} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๑๗๕.

^{๖๘} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๓๐.

^{๖๙} เรื่องเดิม, หน้า ๔๑.

๕. ราชสีห์ ๔ หมูในป่าหิมพานต์ เนื้อความที่บรรยายไว้ในไตรภูมิภูมิกถา กล่าวถึงในป่าหิมพานต์ มีราชสีห์ที่มีรูปลักษณะแตกต่างกันอยู่ในป่าแต่ละแห่ง รวม ๔ หมู มีชื่อต่างกัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี นำเนื้อความตอนนี้อมาวาดเป็นภาพราชสีห์มีสีตัวต่างกัน และมีต้นไม้เป็นสัญลักษณ์ของป่าแต่ละป่า โดยเขียนคำบรรยายกำกับไว้ ความว่า

- “ ● ปาไมยขวิดกวาง ๒๐๐ เสน
- ราชศรีหมี ๔ หมู หมู นีตัวเหลืองซีปนทศรีกินเนื้อ
- หมูนี้ตัวขาวดั่งสังคปากแลตื้นแดงดั่งนำครั่ง
- ไกรษรศรีหมีกินเนื้อ ปาไมยไชรย ๑๐
- ปาไมยมวงกว้าง ๒๐๐ เสน
- หมูนี้ตัวมันดั่งปีกนกเขาชื่อตรีศรีหะกินญา
- ปาข่หนูกกว้าง ๒๐๐ เสน
- หมูนี้ตัวดำชื่อกาลศรีกินญา”^{๗๐}

๖. ไม้নারิผล หรือมักกะลีผล เป็นไม้ที่มีอยู่เฉพาะในป่าหิมพานต์ มีผลงามดั่งสาวรุ่นอายุ ๑๖ ปี จึงเป็นที่หมายปองของนักสิทธิ์ วิทยธร มักมาแย่งชิงกันเก็บ แต่มีอายุอยู่ได้เพียง ๗ วันเท่านั้นก็จะร่วงหล่นเป็นอาหารของฝูงนกต่อไป ดังความในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี มักนำมาเขียนภาพเป็นต้นไม้มีผล เป็นหญิงสาว เขียนคำบรรยายรายละเอียด ความว่า

“● ปาไมยณาริผลกวาง ๒๕ เสน มีลูกดั่งนางได้ย ๑๖ ปี วิทยธรรอมเอาไป ชมเล่นถึง ๗ วัน นาริผลนั้นเนาไปยแล้วมาเอาอีก”^{๗๑}

๗. ความน่ากลัวของโลกันตนรก สำหรับผู้ที่กระทำความชั่วร้ายแก่ พ่อแม่ สมณพราหมณาจารย์ ยุยงให้สงฆ์แตกความสามัคคี เมื่อตายจะต้องไปเกิดในนรก ชื่อโลกันตนรก ซึ่งมีความมืดมิดไม่มีแสงพระอาทิตย์ส่องถึง นอกจากเมื่อมีพระโพธิสัตว์ลงมาตรัสรู้เท่านั้นจึงจะมีแสงสัณนิทหนึ่งให้สามารถมองเห็นได้เหมือนแสงฟ้าแลบเท่านั้น นอกจากนั้น สัตว์ในนรกนี้จะห้อยหัวเกาะกำแพงจักรวาลอยู่เหมือนค้างคาว ไม่เช่นนั้นจะต้องตกลงในน้ำ อันเย็นมากที่รองจักรวาลอยู่ แล้วร่างกายจะต้องเปื่อยยุ่ยจนตายไป แล้วกลับมาเกิดในนรกนั้นอีกซ้ำแล้วซ้ำเล่าหลายครั้ง แสนนานเท่านั้นชั้วกับชั้วกัลป์ สมุดภาพไตรภูมิฉบับสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีเขียนภาพนี้ แล้วมีคำอธิบายบรรยายความให้เห็นชัดเจนว่า

“...ชื่อโลกันตนรก พระอาทิตย์พระจันทร์ ส่องมิถึงมีตนักคนผู้มฤตฐานาพิษฐิ เทนพิดเปนชอบ ประกอบการเดียรถีนครณ บมิรู้จักคุณพระศรีรัตนไตรฆ่าพ่อแม่ก็ดี ไปตกในนี้แล ย่อมเกาะอยู่ที่เขากำแพงดั่งค้างคาวเที่ยวไปๆ มาๆ อยู่ภายนอก ครั้นภพกันครึ่งไกรธย้อยแย่งตีต่อกัน ผู้ใดแพ้ก็เอาฉีกกินเป็นอาหาร ย้อยแย่งกัน ตกลงในน้ำรองจักรวาลอันเย็นนั้นก็เปื่อยไปดั่งเกลือกทอดลงที่น้ำ แล้วก็เปน ขึ้นมาเกาะจักรวาลอยู่เล่ากว่าจะสิ้นบาปแล ๐...”^{๗๒}

^{๗๐} เรื่องเดิม, หน้า ๗๐.

^{๗๑} เรื่องเดิม, หน้า ๖๘.

^{๗๒} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๖๘.

๔. ผู้รักษาศิล บำเพ็ญเพียรปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เมื่อตายไปย่อมไปเกิดบนสวรรค์ ตรงข้ามกับผู้ทำบาปย่อมไปตกในนรก ซึ่งสวรรค์ตามเนื้อหาในไตรภูมิภูมามีหลายลำดับชั้น จนถึงพระนิพพาน สมุดภาพไตรภูมิทุกฉบับพยายามนำเสนอตอนนี้นำเขียนภาพ ซึ่งไม่สามารถแสดงรายละเอียดของเรื่องแต่ละตอนได้ละเอียดถี่ถ้วนนัก โดยอาจเขียนภาพที่แตกต่างกันในแต่ละเล่ม และอาจสื่อด้วยภาพปราสาทที่มีพรหมประจำอยู่ หรือแสดงด้วยภาพปราสาทที่มีเพียงดวงจิตประจำอยู่เท่านั้นก็ได้ แล้วจึงเขียนคำบรรยายรายละเอียดอันเกี่ยวเนื่องด้วยสาระของแต่ละตอนกำกับไว้ในที่ว่าง เช่น

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เล่มที่ ๖ บรรยายถึงอสังขนิพรมความว่า “๑ พรหม ๓ หมุนีเมื่ออยู่ในมโนคติได้ข้ามสมมติย่อมหน่ายใจ ครันตายมาเกิดในนิพรมชั้นนี้...”^{๗๓}

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เล่มที่ ๑๐ บรรยายถึงคุณสมบัติของบุคคลที่จะมาเกิดในดุสิตาสวรรค์ ความว่า “บุคคลจำพวกใดเป็นพหูสูต ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถ กอปรด้วยปัญาปรารถนาพระนิพพาน แลยินดีในคุณพระรัตนไตรย ผู้นั้นได้ไปเกิดในดุสิตาสวรรค์ ฯ”^{๗๔}

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร เล่มที่ ๑ บรรยายถึงคุณสมบัติของบุคคลจะได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ความว่า “บุคคลที่ทำบุญให้ทานและรักษาศิล จะได้ไปเสวยสุขสมบัติ ในชั้นปรนิมมิตวสวัตติ...”^{๗๕}

- สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทย เล่มที่ ๗ กล่าวถึงคุณสมบัติของบุคคลที่จะได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นยามาสวรรค์ว่า “...ผู้บริจาคทานรักษาศิลจึงได้เสวยสุขสวัสดิ์ในยามานี้”^{๗๖}

๕. พระธาตุจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นพระธาตุสำคัญที่เทวดาและพรหมทั้งหลายต้องมากราบไหว้บูชา เพราะเป็นพระธาตุที่บรรจุพระเมาลีของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณีความสำคัญของพระธาตุเจดีย์แห่งนี้ยังปรากฏในตำนาน เรื่อง พระมาลัยที่เสด็จขึ้นไปไหว้พระธาตุเจดีย์แห่งนี้เป็นประจำ จนได้ตรัสถามพระอินทร์ว่า จะต้องทำบุญเช่นไรจึงได้มาเกิดในสวรรค์ชั้นนี้ เมื่อได้คำตอบแล้ว พระมาลัยได้มาเทศน์สั่งสอนมนุษย์ในโลกนี้ จนเกิดประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติสืบมาจวบจนปัจจุบัน

๒. ด้านศิลปกรรม

ศิลปกรรม หมายถึง สิ่งซึ่งแสดงถึงความเป็นศิลปะหรือสิ่งที่สร้างขึ้นเป็นศิลปะ รวมถึงฝีมือทางช่างอย่างยอดเยี่ยมด้วย

สมุดภาพไตรภูมิ สามารถแสดงฝีมือทางช่างศิลปกรรมมากมาย สะท้อนถึงค่านิยมและความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา รวมทั้งได้เห็นวิสัยทัศน์ด้านศิลปะของผู้สร้างผลงานสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่ม อันทรงคุณค่าฝากไว้ในสังคมไทย ซึ่งสามารถใช้เป็นแหล่งเรียนรู้เรื่องราวทางพระพุทธศาสนาและศิลปวิทยาการอื่นๆ อีกหลายสาขา อันได้แก่

^{๗๓} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๒๑.

^{๗๔} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๙.

^{๗๕} สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, หน้า ๑๒๔. ข้อความภาษาเขมรว่า “เชวีนูนโอยทาน-นรากัสสา สิลเทพพานมกขโสวย สุกสมบาตรโอดขันปุณนิมิตถาสติย.”

^{๗๖} “ไตรภูมิโลกสันฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เส้นรงค์ (หมึก, สีน้ำยา), พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗ หมวดตำราภาพ, หน้าต้นที่ ๒๒.

สมุดภาพไตรภูมิทุกฉบับแสดงภาพอาคารบ้านเรือนที่สามารถสะท้อนลักษณะสถาปัตยกรรมประจำถิ่นแบบต่างๆ ตลอดจนสามารถแสดงให้เห็นถึงการแพร่กระจายของลักษณะสถาปัตยกรรมของชาติอื่นๆ ที่เข้ามาปะปนในลักษณะสถาปัตยกรรมประจำถิ่น อันแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของช่างเขียนภาพแต่ละยุคสมัยว่ามีความรู้ความเข้าใจในลักษณะสถาปัตยกรรมเฉพาะถิ่น ที่แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละชาติได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบที่เข้ามามีอิทธิพลปะปนอยู่ในภาพเขียนแบบจิตรกรรมไทยประเพณี ย่อมสามารถสะท้อนให้เห็นยุคสมัยและระยะเวลาในการสร้างผลงานแต่ละชิ้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ลักษณะสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของสังคมไทยทั้งในรูปลักษณะของ สิ่งปลูกสร้างที่มีฐานะทางสังคม เช่น วัง และวัด ตลอดจนตามความคิดในอุดมคติของคนไทย สิ่งปลูกสร้างเหล่านั้นต้องมีหลังคาเป็นยอดแหลมรูปทรงปราสาท ดังภาพมหานครนิพพานที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิทุกเล่ม นอกจากจะแสดงด้วยภาพแล้ว สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีซึ่งมีความแข็งแรง จึงมีเนื้อความสมบูรณ์ครบถ้วนที่สุด ยังบรรยายถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของมหานครนิพพาน ความว่า

“๑ เมืองมหานครนิพพาน บมิไกลับมิไกลมิดำบมิสูงนัก แต่จะเอายานักมีกำแพง ๕ ชั้น มีกำแพง ๔ ชั้น ๑๐ ชั้น มีประตูเมือง แลหอเมือง มีคู ๔ ชั้น มีหนทางถลาหลวง ๒๔ มีตลาด ๓๗ มีค่าย มีเขื่อนชั้นหมั่นคง มีปราสาท ๗ ชั้น มีแท่นที่นอนปัจฉิณลาดปูห้อง ที่นอน มีประทีปตามทุกเมื่อ...”^{๗๗}

ความคิดเรื่องฐานะของลักษณะอาคารในอุดมคติเหล่านี้ มีแนวคิดและที่มาอันสามารถเปรียบเทียบได้กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มิได้คิดค้นขึ้นมาโดยไม่มีหลักฐานอ้างอิง หากไม่มีการจดบันทึกไว้เป็นความรู้แก่อนุชนสืบต่อไป อาจไม่มีความรู้ความเข้าใจจนไม่สามารถอธิบายความคิดและความเชื่อของปราชญ์โบราณได้อย่างมีเหตุผลในหลายๆ เรื่อง แต่สมุดภาพไตรภูมิเฉพาะฉบับกรุงธนบุรีทั้งเลขที่ ๑๐ และ ๑๐/ก ได้บันทึกการเปรียบเทียบเหล่านี้ไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

“...มหานครนิพพานเอาเมตากรุณามะทุตาอุเบกขา เปนคูเมือง ๔ ชั้น เอาสมันตะปะทาน ๒๔ มีต้นว่า เหตุปัจจัยไย ๗ มาเปนครอกเปนถลาหลวง ๒๔ แห่ง ในเมืองมหานครนิพพาน ๗ เอาโพธิปักขิยะธรรม ๓๗ มาเปนตลาดซื้อขาย ๓๗ แห่ง เอาพระอะภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์มาเปนประสาท ๗ ชั้น เอานิกขามะวารมี คือ ออกบวดมาเปนเครื่องปัจฉิณที่ลาดปูห้องปราสาท เอาเทวิมุติญาณบารมีอันพ้นจากราคาที่กะเลตมาเปนแท่นในท้องประสาท เอาปัญญาบารมีมาเปนประทีปฉวาลาส่องให้รุ่งเรือง...”^{๗๘}

นอกจากนั้น การเขียนภาพบ้านเมืองต่างๆ ในแผนที่โบราณซึ่งเป็นหน้าปลายของสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร^{๗๙} แม้จะมีการเขียนชื่อเมืองกำกับไว้ทุกภาพแล้ว แต่ช่างเขียนก็ยังใช้ทักษะและความรู้เลือกลักษณะสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของเมืองเหล่านั้นมาเขียนภาพประกอบคำอธิบายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น เลือกเขียนภาพเมืองศรีอยุธยา เป็นอาคารที่มีหลังคาเป็นยอดแหลมอยู่ในกำแพงเมือง ส่วนเมืองนครศรีธรรมราช เมืองปาหัง เมืองอาแจ ฯลฯ ซึ่งอยู่ทางภาคใต้ของกรุงศรีอยุธยาลงไป เขียนภาพประตู

^{๗๗} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๑๔.

^{๗๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓.

^{๗๙} สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, หน้า ๑๕๔.

เมือง ๓ ช่อง หลังคาเป็นทรงกลมแบนรูปไข่ มียอดกลมเหมือนอาคารสถาปัตยกรรมแบบจีนหรือญี่ปุ่นเป็นสัญลักษณ์ รวมถึงเมืองเล็กๆ ลงไป เช่น เกาะรามคาม เมืองอาลวี เมืองยี่หุน เขียนภาพประตูเมืองเป็น ๓ ช่อง มีหลังคาเป็นยอดแหลมอาจตกแต่งบริเวณขอบของหน้าจั่วให้สวยงาม อ่อนช้อย หรือไม่ตกแต่งเลยก็ได้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองแต่ละเมืองให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ส่วนฉบับอักษรขอมภาษาไทย^{๔๐} มีการเขียนภาพอาคารสถาปัตยกรรมแบบเรือนไทย ฝาปะกน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของอาคารแบบไทยแทรกไว้ในแผนที่โบราณด้วยเช่นเดียวกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก เขียนภาพเรือนไทย ฝาปะกนแทนภาพหมู่บ้าน ๖ หมู่บ้านในป่า ๖ ป่า คือ บ้านกุเพ บ้านโกเพ บ้านมหาพิเท บ้านอุตรมณฑล บ้านแม่ใส และบ้านไชยศ^{๔๑} เป็นต้น

- **สาขาวรรณกรรม** สมุดภาพไตรภูมินอกจากจะบันทึกเรื่องราวไตรภูมิมาเป็นหลักแล้ว ในหน้าปลายนอกจากจะบันทึกแผนที่โบราณแสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ ในสมัยพุทธกาลแล้ว ยังบันทึกชาดกเรื่องต่างๆ ที่เป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เช่น เรื่องกาگی เรื่องพระสุทนต์นารายณ์ เรื่องหมีผูกเวรกับไม้สะคร้อ ช้างเหยียบลูกนกไข่ และเรื่องเห็นกงจักรเป็นดอกบัว เป็นต้น

นอกจากนั้น สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร และฉบับอักษรขอมภาษาไทย ยังเขียนภาพอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ ตามที่เรียกโดยทั่วไปว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ ไว้ในหน้าปลาย รวมถึงเขียนภาพเล่าเรื่องนกกอินทรีคาบคนตายที่ทวีปอุดรไปทิ้งทะเล พร้อมคำอธิบายสั้นๆ ตลอดจนสมุดภาพไตรภูมิหลายๆ เล่ม ยังเขียนภาพเล่าเรื่องครั้งปฐมกัปป์ พร้อมคำอธิบายรายละเอียด เช่น เรื่องปลาทั้งหลายเลือกปลาอานนท์เป็นพญา นาคชาดน้ำแล้วมาขอน้ำจากกบ แต่มนตรีกบไม่ยอมให้ กาและนกเค้าผูกเวรกัน จิกตีกันไป นกทั้งหลายจึงเลือกหงส์เป็นพญา เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้สมุดภาพไตรภูมิจะเขียนภาพเล่าเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมชาดก ไว้หลายเรื่องในหน้าปลายแล้วก็ตาม แต่สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรีก็เลือกเขียนภาพเล่าเรื่องมหาเวสสันดรชาดกทั้ง ๑๓ กัณฑ์ และทศชาติชาดกไว้ทุกเรื่อง พร้อมเขียนคำอธิบายภาพสั้นๆ ประกอบไว้ทุกตอนแทนการเขียนภาพพระเจ้า ๕๐๐ ชาติ ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมรและฉบับอักษรขอมภาษาไทย

๓. ด้านวัฒนธรรม

วัฒนธรรม คือ วิถีชีวิตของหมู่คณะที่สะท้อนพฤติกรรมและสิ่งที่บุคคลในสังคมร่วมสร้างสรรค์ด้วยการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ตลอดจนร่วมใช้อยู่ในสังคมของตนด้วย

สมุดภาพไตรภูมิทุกเล่มต่างสะท้อนวัฒนธรรมของสังคมในยุคสมัยที่สร้างสรรค์สมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่ม ดังปรากฏในต้นฉบับแต่ละเล่ม ดังนี้

- **การแต่งกาย**

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ นับเป็นสมุดภาพไตรภูมิเล่มที่แสดงวัฒนธรรมด้านการแต่งกายเด่นชัดกว่าเล่มอื่นๆ มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ถึงเรื่องเครื่องแต่งกายของผู้หญิงในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ตอนเดือนเก้า โดยทรงอ้างความที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล ว่า

^{๔๐} “ไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เล่มแรก (หมึก, สีนํ้ายา) พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗ หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๒๔.

^{๔๑} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๑๔๗.

“...พระอัครมเหสี พระราชเทวี ทรงราโชปโภค มีมงกุฎ เกือกทอง อภิรมสามชั้น พระราชยานมีจำลอง พระราชเทวี พระอัครชายาทรงราโชปโภค ลดลงกฎทรงพระมาลา มวยหางหงส์ เกือกกำมะหยี่สักหลาด มีอภิรมสองชั้น เทวียนมีมกรชู ลูกเธอเอก โท ทรงพระมาลามวยกลม เลื้อโปกดาลายทอง หลานเธอเอกโท ใส่ศิรเพชุนมวยกลม เลื้อโปก แพรดรากรเลว แม่เจ้าสนองพระโอรส (คือท้าวนาง) ใส่สนองเกล้า เลื้อแพรพรรณ ชะแม่ (คือเจ้าจอม) หนุนยักใส่เกี้ยวดอกไม้ไหวแซม นางกำนัล (คือพนักงาน) นางระบำนายเรือน หนุนยักเกี้ยวแซม โขลนเกล้ารักแครง เมียนาหมิ่น หัวเมืองทั้งสี่ เมืองานใส่ศิรเพชุน หนุนแพร เคารพ จตุสดมภ์เกล้าหนุน ยักเกี้ยวแซมหนุนแพรจมรวด เมียนาห้าพันนาสามพัน หนุนยัก เกี้ยวแซม ห่มตีนทองบำขุนหมื่นพระกำนัลก็ดี ราชยานก็ดี อภิรมก็ดี โปกทุกระต่าย เลื้อขาว หนุนผ้าเชิงวัลย์ ชื่อเครื่องประดับผม และผ้าหนุนห่มเหล่านี้ ดูแปลกหูไปทั้งสิ้น จะคะเนรูปและ สีสันลวดลายไม่มีใครถูก เพราะกาลล่วงมา ถึงห้าร้อยปีเศษแล้ว ไทยเราไม่สนัดในการที่จะ เขียนรูป เพราะถือกันว่า เป็นการต่ำสูงบ้าง...”^{๔๒}

จะเห็นได้ว่าสังคมไทยสมัยอยุธยา มีการแต่งกายตามลำดับชั้นบรรดาศักดิ์หลายลำดับมากและถือเป็นขนบของสังคมด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชปรารภว่า ไม่ทรงสามารถคะเนรูปทรงและสีสันลวดลายของเครื่องแต่งตัวของผู้หญิงตามที่ปรากฏในกฎหมายโบราณได้จนกระทั่งจุลศักราช ๑๒๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปกรุงเก่า ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสอดเครื่องประดับศีรษะแบบต่างๆ ไม่เหมือนรัตนโกสินทร์ ดำรัสว่าเป็นแต่งตัวอย่างที่มีมาในกฎหมายโบราณ ได้โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา^{๔๓}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงภาพเขียนที่ผนังโบสถ์นั้น ความว่า

“... เป็นเวลาที่ผู้หญิงยังไว้ผมมวยทั้งสิ้น เก้าอย่างที่เราเรียกว่าโขงโขดงหรือโองโขดง คือ รวบขึ้นไปเกล้าบนหม่อมเป็นห่วงยาวๆ มีเกี้ยวหรือพวงมาลัยสวมโดยมาก...”^{๔๔}

อย่างไรก็ตาม หากศึกษาวิเคราะห์เรื่องเครื่องแต่งกายโดยละเอียดแล้ว จะพบว่าเครื่องสวมศีรษะของทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิงหลายแบบมาก ทั้งในยามปกติถึงความในกฎหมายโบราณที่กล่าวถึงในตอนต้น หากตัวละครเป็นผู้สูงศักดิ์ เช่น พระเวสสันดรและพระนางมัทรี เมื่อออกไปปฏิบัติธรรมอยู่ในป่าก็เปลี่ยนเครื่องทรงจากผ้าถุงผ้าห่มลายดอกเป็นนุ่งห่มผ้าลายหนังสือ และเปลี่ยนเครื่องสวมศีรษะเป็นแบบชฎาเดินหน^{๔๕} ตามความในชาดกกล่าวว่า พระอินทร์ทรงนำมาถวาย

นอกจากนั้น ในกระบวนเสด็จนาพระเวสสันดร พระนางมัทรีและกัณหาขาลีเข้าเมืองนั้นก็ปรากฏภาพตัวละครที่มีการแต่งกายแตกต่างกันไปหลายรูปแบบ เช่น มีตัวละครชายที่แต่งตัวเป็นสีล้นนุ่งห่มคลุมยาวเหมือนเครื่องแต่งกายของชนชาวต่างชาติ

^{๔๒} จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๔๒๙.

^{๔๓} เรื่องเดิม, หน้า ๔๓๐.

^{๔๔} เรื่องเดิม, หน้า ๔๓๐ - ๔๓๑.

^{๔๕} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๔๐ - ๔๒.

มีท้าวนางหากเป็นหญิงสูงศักดิ์มักนุ่งห่มผ้าลายดอกแบบมิตชิด เกลาผมโขงโขดง ถ้าเป็นหญิงชั้นรองลงมานุ่งห่มผ้าลายเป็นแบบสไบเฉียง หากเป็นหญิงชาวบ้านหรือหญิงชั้นต่ำ มักนุ่งห่มผ้าสีพื้นแบบสไบเฉียง เชิญเครื่องสูงร่วมอยู่ในกระบวนด้วย รวมทั้งมีข้าราชการชายที่นุ่งผ้าลายสไลอมพอกหากอยู่ประจำราชการเฝ้าในวัง ก็ไม่สวมเสื้อ แต่ถ้าอยู่ในกระบวนแห่จึงสวมเสื้อขาว มีข้อสังเกตว่าหากตัวละครเป็นพระมหากษัตริย์ มักสวมเสื้อคอกลมผ่าหน้าแขนสั้นตกแต่งลวดลายกลางหน้าอกอย่างสวยงาม

มีภาพชาวต่างชาติที่แสดงเครื่องแต่งกายแบบจีนอยู่ในเรือลำเกาลำหนึ่ง และมีภาพชาวตะวันตกสวมหมวกปีกอยู่ในลำเกาอีกลำหนึ่ง มีการใช้กล้องส่องทางไกลตรวจดูเส้นทางการเดินเรือด้วย^{๔๖}

- ขนบธรรมเนียมประเพณี

ภาพที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสามารถสะท้อนขนบธรรมเนียมประเพณี ที่เป็นคตินิยมของสังคมในขณะนั้นได้หลายประการ และขนบธรรมเนียมบางอย่างยังคงสืบทอดต่อมาจนปัจจุบัน กล่าวคือ

๑. พระมหากษัตริย์จนถึงชนชั้นปกครองแต่ละลำดับชั้น มีเครื่องยศแสดงฐานะที่แตกต่างกัน ดังภาพกระบวนแห่เรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์^{๔๗}

๒. มีภาพการเล่นสมัยโบราณ^{๔๘} ที่ใช้ในพิธีสมโภชรับขวัญพระเวสสันดร พระนางมัทรี และโอรสติดากลับเข้าเมือง ได้แก่ ฟ้อนหางนกยูง และเล่นไม้สูง

๓. ผู้ปกครองชั้นสูงหรือเศรษฐีมักมียั่วยาน คานหาม เป็นความสะดวกสบายแสดงฐานะของแต่ละบุคคล เช่น เปรตบางหมู่มีช้างม้า คานหามขึ้นไปในอากาศ^{๔๙} และภาพพราหมณ์อาลัยมพายนี ชีคานหามกันร่มจับนาครุฑที่ตัดใส่ช่องไปแสดงให้ชาวบ้านชม^{๕๐} ภาพเหล่านี้ปรากฏทั้งในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี

๔. มีธรรมเนียมการให้ทานด้วยการหยาดน้ำเพื่อแสดงการยกให้ ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ทานกัณฑ์ ภาพแสดงตอนพราหมณ์ ๔ คนมาทูลขอช้างปัจจัยนาเคนทร์ พระเวสสันดรจึงหยาดน้ำยกให้ตามคำขอ^{๕๑} กัณฑ์กุมาร แสดงภาพพระเวสสันดรหยาดน้ำยกสองกุมารให้ชูชก และกัณฑ์ลักกบรรพแสดงภาพพระอินทร์แปลงเป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็หยาดน้ำจากภาชนะเพื่อแสดงการยกให้เช่นเดียวกัน^{๕๒}

๔. ด้านสังคมและการปกครอง

ภาพหลายๆ ภาพที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิสามารถสะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมได้ ดังนี้

๑. **สังคมทุกชนชั้นต้องมีผู้ปกครอง** ดังนั้น ภาพวิมานบนสวรรค์แต่ละชั้นจึงมักมีพระยาประจำอยู่กลางวิมาน โดยมีหญิงสูงศักดิ์ผู้เป็นบริวารประจำอยู่ในวิมานซ้ายขวา และมีหญิงอยู่งานนั่งประจำลดหลั่นลงมาตามลำดับศักดิ์ หากผู้ครองวิมานนั้นไม่อยู่ ช่างจะเขียนภาพมานั่งกลางวิมานไว้ แต่ห้องซ้ายและขวามีหญิงสูงศักดิ์ผู้เป็นบริวาร ประจำอยู่เหมือนเดิม เช่น ภาพวิมานของยมภบาล มีคำอธิบายรายละเอียดดังนี้

^{๔๖} เรื่องเดิม, หน้า ๙๕.

^{๔๗} เรื่องเดิม, หน้า ๘๓ - ๘๕.

^{๔๘} เรื่องเดิม, หน้า ๘๖.

^{๔๙} เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

^{๕๐} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๓.

^{๕๑} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๑๒.

^{๕๒} เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๖.

วิมานชัยมื่อ มีคำอธิบายว่า

“๑ พืมารยัมภานอยู่เสวยสมบัติทิพ ๑๕ วัน”

วิมานขวามื่อ มีคำอธิบายว่า

“๑ วิมารนิริยไปยเสวยทุก ๑๕ วัน ยังแทบริวาร”^{๓๓}

จากภาพนี้แสดงให้เห็นว่า คตินิยมของสังคมไทยที่ยังคงรักษาสืบทอดต่อมาจนปัจจุบัน คือ สมาชิกในสังคมจะต้องเคารพและไม่ก้าวล่วงผู้ปกครองไม่ว่ายามใดก็ตาม

๒. พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ดูแลทั้งสุขและทุกข์ของประชาชน ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงต้องมีหน้าที่พิจารณาตัดสินโทษผู้กระทำความผิดตักทวงจากทศชาติชาดก เรื่อง เตมียชาดก แสดงภาพพระราชบิดาทรงอุ้มพระเทมียออกพิจารณาตัดสินโทษที่มีข้อหาจำอยู่คือ ด้วยการสั่งประหารชีวิตตามความผิด^{๓๔}

๓. การคมนาคมของชุมชนในสังคม ปรากฏภาพชัดเจนในสมุดภาพไตรภูมิทุกเล่มว่ามีการคมนาคมอยู่ ๒ ทาง เท่านั้น คือ

๓.๑ การคมนาคมทางน้ำ สมุดภาพไตรภูมิทุกฉบับ ปรากฏภาพการเดินทางโดยใช้เรือลำเกาเพื่อประกอบกิจการค้าขายตามท้องเรื่องในชาดกเป็นส่วนใหญ่ เช่น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และเลขที่ ๘ ปรากฏภาพเรือลำเกาแตกในทศชาติชาดก เรื่อง ทวิวาหนชาดก ทศชาติชาดก^{๓๕} เรื่อง มหาชนกชาดก^{๓๖} เป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อแสดงภาพแผนที่ชายทะเลทั้งสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ และเลขที่ ๘ มีการเขียนภาพเรือลำเกาแบบจีนประกอบไว้ในภาพ พร้อมโยงเส้นทางและบอกระยะทางระหว่างเกาะและบ้านเมืองต่างๆ แสดงให้เห็นว่า มีการใช้เส้นทางเดินเรือระหว่างเมืองหรือเกาะต่างๆ แล้วจึงสามารถบอกระยะทางของแต่ละแห่งได้ เช่น ภาพในหน้า ๖๑ และหน้า ๙๕ ของสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖

ภาพเรือลำเกาที่ปรากฏในหน้า ๙๕ ของสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ นี้ มีความน่าสนใจมากเพราะมีทั้งภาพเรือลำเกาของชนชาติจีนและเรือลำเกาของฝรั่งตะวันตก สังเกตได้จากเครื่องแต่งกายของตัวละครที่อยู่ในเรือ มีนายท้ายเรือใช้กล้องส่องทางไกลตรวจดูเส้นทางเดินเรือแสดงให้เห็นว่า ในสมัยอยุธยามีชาวต่างชาติทั้งชาวตะวันตกและชาวตะวันออก นำเรือลำเกาเข้ามาติดต่อค้าขายกับอยุธยาซึ่งตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำออกสู่ทะเล จึงเป็นเมืองท่าที่สำคัญในแถบนี้

แม้สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี จะมีแนวคิดในการวาดภาพที่คล้ายคลึงกันมาก เช่น มีการแสดงภาพเรือลำเกาแตกในชาดกเรื่องเดียวกัน มีการแสดงเส้นทางคมนาคมในท้องทะเลโดยบอกระยะทางระหว่างเมืองและเกาะต่างๆ คล้ายคลึงกันก็ตาม แต่สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก ได้เขียนภาพการใช้ลำเกาแสดงการออกไปเผยแพร่วัฒนธรรมศาสนาแก่ประเทศลังกาของพระอุบาลีในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๓๗} นับเป็นภาพสำคัญที่สะท้อนข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ได้เป็นอย่างดี

^{๓๓} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๔๑.

^{๓๔} เรื่องเดิม, หน้า ๙๙.

^{๓๕} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - กรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๖๕.

^{๓๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๐.

^{๓๗} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “ถามมา - ตอบไป : พระอุบาลี”, นิตยสารศิลปากร, ปีที่ ๔๗, ฉบับที่ ๒ (มี.ค. - เม.ย.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร แสดงภาพการใช้ลำภาของชาวตะวันตก^{๙๘} ทั้ง ๒ ลำ โดยศึกษาได้จากเครื่องแต่งกายและทรงผมของตัวละครที่ปรากฏในภาพ ซึ่งภาพนี้แตกต่างจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทย เลขที่ ๗ เรือลำภาอีก ๑ ลำ^{๙๙} ตัวละครต่างๆ ที่ปรากฏในเรือ มีลักษณะการแต่งกายเหมือนชนชาวมุสลิม แต่ไม่มีคำอธิบายใดๆ ทั้งสิ้น จึงไม่สามารถระบุชี้ชัดลงไปได้ว่าเป็นชนชาติใดแต่อย่างไรก็ตาม สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ ฉบับนี้ ยังแสดงภาพการใช้เรือลำภาของชนชาติจีน และของชนชาติตะวันตกคู่กัน อีกจำนวน ๑ ภาพ

๓.๒ การคมนาคมทางบก ภาพที่ปรากฏได้แก่ การเดินเท้าของตัวละครในชาดกเรื่องต่างๆ รวมทั้งการใช้พาหนะต่างๆ ของตัวละคร เช่น ราชรถ กระบวนแหที่ใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะตามที่ปรากฏเรื่องราวในชาดกต่างๆ การใช้ยั่วยานคานหามที่มีคนแบกไป เป็นต้น ซึ่งมักปรากฏภาพอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีทุกเล่ม

อย่างไรก็ตาม สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาเขมร และฉบับอักษรขอมภาษาไทย มักแสดงภาพที่แตกต่างออกไป คือ ไม่ได้แสดงภาพทศชาติชาดก และมหาเวสสันดรชาดก แต่แสดงภาพชาดกพระเจ้า ๕๐๐ ชาติแทน ดังนั้น ภาพประกอบในส่วนที่เป็นชาดกจึงมักแสดงภาพตัวละครเดินเท้าและใช้ช้างเป็นพาหนะ^{๑๐๐} เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

กล่าวได้ว่า สารสนเทศที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ มีรายละเอียดปลีกย่อยอื่นๆ อีกมากที่สามารถสะท้อนภูมิปัญญาและสภาพสังคมของยุคสมัยที่สร้างผลงานแต่ละเล่มได้อย่างน่าสนใจ แม้ว่าช่างเขียนจะเพียงคัดสรรจุดเด่นของเรื่องแต่ละตอนมานำเสนอเป็นภาพบนพื้นที่อันจำกัดของหน้าสมุดไทยเป็นสาเหตุใหญ่ จึงทำให้ขาดรายละเอียดปลีกย่อยของแต่ละตอนไปมากแล้วก็ตาม หนังสือสมุดภาพไตรภูมิแต่ละเล่มก็ยังคงมีสารสนเทศให้ผู้สนใจในแต่ละสาขาวิชาได้มาคัดเลือกศึกษาค้นคว้าเพื่อความงามแห่งองค์ความรู้ด้านอื่นๆ ได้อีกมาก

^{๙๘} สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, หน้า ๑๕๕.

^{๙๙} “ไตรภูมิโลกสันฐาน”, หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรขอม - ไทย, ภาษาบาลี - ไทย, เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา), พุทธศตวรรษที่ ๒๓, เลขที่ ๗, หมวดตำราภาพ, หน้าปลายที่ ๑๗.

^{๑๐๐} สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม, หน้า ๑๖๑.

สรุปผลการศึกษาวิเคราะห์สารสนเทศจากสมุดภาพไตรภูมิ

การศึกษาวិเคราะห์สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยกับฉบับอักษรขอมภาษาเขมร ในครั้งนี้เกิดจากความสงสัยในการนำเสนอภาพและเนื้อหาของสมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ และฉบับเลขที่ ๑ เนื่องจากมีแนวคิดในการเสนอเนื้อหาเรื่องราวผ่านภาพที่เหมือนกันมากเพียง ๒ เล่มเท่านั้น แตกต่างจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับอื่นๆ ที่มักกล่าวถึงอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ๑๐ พระชาติสุดท้าย แต่สมุดภาพไตรภูมิ ๒ เล่มนี้กล่าวถึงการเสวยพระชาติเป็นคนและสัตว์ชนิดต่างๆ ถึง ๕๐๐ ชาติ นอกจากนั้น ยังเป็นสมุดภาพที่ใช้อักษรขอมบันทึกข้อมูล คำบรรยายภาพเหมือนกันแม้จะต่างภาษากันก็ตาม

เมื่อมีข้อสงสัยจึงสำรวจสมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๙ ฉบับที่หอสมุดแห่งชาติเก็บรักษา ทำให้สามารถจัดกลุ่มเนื้อหาเรื่องราวที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิทั้งหมดของหอสมุดแห่งชาติได้ ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี ซึ่งมีแนวคิดในการนำเสนอเนื้อหาเหมือนกัน จำนวน ๕ เล่ม คือ ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖, ๘ และ ๕ ฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ และ ๑๐/ก กลุ่มที่ ๒ ฉบับอักษรขอม มีแนวคิดในการนำเสนอเนื้อหาและภาพเหมือนกัน ๒ เล่ม คือ ฉบับเลขที่ ๗ และฉบับเลขที่ ๑ กลุ่มที่ ๓ คือ กลุ่มสมุดฉบับบันทึกสรรพสาระความรู้ที่มีเรื่องไตรภูมิปรากฏอยู่ด้วย คือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ ๙ และสมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๙๑

การศึกษอักขรและอักขรวิธีของสมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ ทำให้เห็นรายละเอียดในการจดบันทึกข้อมูลคำบรรยายภาพด้วยอักษรขอมไทย ซึ่งมีลักษณะเฉพาะและอักขรวิธีพิเศษที่น่าสนใจหลายประการ กล่าวคือ มีการดัดแปลงตัวอักษรบางตัวแบบวิธีการเขียนหนังสือไทยสมัยอยุธยาที่เขียนพยัญชนะบางตัวแล้วต่อทางขึ้นไปให้เป็นพยัญชนะตัวใหม่ เพื่อให้มีพยัญชนะมากพอที่จะใช้สื่อเสียงและคำในภาษาไทยได้ครบถ้วน นอกจากนั้น ยังใช้เครื่องหมายกำกับการออกเสียงแบบอักขรวิธีไทยเพื่อให้สามารถออกเสียงได้ถูกต้องครบถ้วนตามแบบภาษาไทยด้วย อย่างไรก็ตาม การใช้อักษรขอมบันทึกภาษาไทยก็ยังคงความเป็นไทยอยู่มาก คือ มักไม่ได้ใส่วรรณยุกต์ให้ครบถ้วนแต่ให้ผู้อ่านใช้วิจารณ์ญาณในการอ่านคำแต่ละคำจากบริบท และข้อความข้างเคียงเองเป็นส่วนใหญ่ นับเป็นกลวิธีการจดบันทึกข้อมูลของคนไทยที่มาปรากฏอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมภาษาไทยอย่างครบถ้วน ทั้งยังมีการใช้เครื่องหมายวรรคตอนแบบโบราณอย่างมีระบบ ทำให้ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจในเนื้อหาแต่ละตอน ได้อย่างชัดเจน

เมื่อศึกษาเปรียบเทียบรายละเอียดของสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทย เลขที่ ๗ กับฉบับอักษรขอมเขมร ภาษาเขมร เลขที่ ๑ แล้วพบว่า แม้สมุดภาพไตรภูมิทั้ง ๒ ฉบับนี้ จะใช้ตัวอักษรขอมเพื่อถ่ายทอดคำบรรยายข้อความเหมือนกัน แต่ภาษาไทยและภาษาเขมรก็มีความแตกต่างกันทั้งในด้านรูปคำศัพท์ การออกเสียงและความหมายของคำ อย่างไรก็ตามสมุดภาพทั้ง ๒ ฉบับนี้ ก็สามารถตรวจสอบข้อมูลเนื้อหาซึ่งกันและกันได้ เมื่อมีปัญหาคัดข้อง นอกจากนั้นสมุดภาพทั้ง ๒ เล่มนี้ ยังมีความแตกต่างที่เห็นได้อย่างชัดเจน ๒ ประการ คือ ความแตกต่างด้านรูปลักษณะภายนอก อันได้แก่ ขนาดของสมุดภาพทั้ง ๒ เล่ม และการใช้พื้นที่ในการบันทึกภาพแต่ละภาพของสมุดภาพทั้ง ๒ เล่ม กล่าวคือ สมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าและใช้พื้นที่เพียง ๑ หน้าสมุดไทยเท่านั้น เพื่อบันทึกภาพแต่ละภาพ ส่วนสมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๑ มีขนาดเล่มสมุดใหญ่กว่า และใช้พื้นที่ถึง ๒ หน้าสมุดไทย บันทึกภาพแต่ละภาพ เมื่อนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี แล้วพบว่าฉบับกรุงศรีอยุธยาซึ่งเก่าแก่กว่าฉบับกรุงธนบุรี มักใช้พื้นที่ในการบันทึกภาพน้อยกว่าฉบับกรุงธนบุรีเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้น ความแตกต่างของข้อมูลเนื้อหาเมื่อตรวจสอบกับเรื่องไตรภูมิภคฉกฉกฉบับคัมภีร์ไบลานแล้วพบว่า ข้อมูลของสมุดภาพไตรภูมิฉบับเลขที่ ๗ มีความถูกต้องมากกว่า เมื่อประมวลเหตุผลจากการศึกษาเปรียบเทียบกับสมุดภาพไตรภูมิ

ฉบับอื่นๆ แล้ว สรุปว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมไทยสมัยอยุธยา เลขที่ ๗ เป็นต้นแบบให้แก่สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอมเขรียงภาษาเขมร เลขที่ ๑ ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั่นเอง

การวิเคราะห์สารสนเทศจากสมุดภาพไตรภูมิ ทำให้ได้แนวคิดที่กว้างไกลสามารถมองเห็นวัตถุประสงค์ของการสร้างสมุดภาพไตรภูมิได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งสารสนเทศที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิมีหลายประการ ได้แก่ แนวคิด**ด้านพระพุทธศาสนาและความเชื่อ**ที่ยังหลงเหลืออยู่ในสังคมหลายเรื่อง เช่น เรื่องการทำบุญ และการทำบาป การเกิดฤดูกาลต่างๆ และปรากฏการณ์ธรรมชาติ เป็นต้น **ด้านศิลปกรรม** พบลักษณะสถาปัตยกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่น ปรากฏในภาพหลายภาพ ตลอดจนสมุดภาพไตรภูมิยังถ่ายทอดวรรณกรรมชาดกสอดแทรกอยู่ในภาพแผนที่โบราณอีกหลายเรื่อง **ด้านวัฒนธรรม** สะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม เรื่องการแต่งกายตามฐานันดรศักดิ์หลายรูปแบบ โดยเฉพาะสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ สามารถไขปริศนาการแต่งกายตามที่กล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาลได้เป็นอย่างดี รวมถึงมีภาพหลายภาพที่สะท้อนขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมไทย เช่น การหยาดน้ำแสดงการให้ เป็นต้น **ด้านสังคมและการปกครอง** แสดงให้เห็นว่าทุกสังคมต้องมีผู้ปกครอง ซึ่งสมาชิกในสังคมยอมรับและจะไม่ก้าวล่วงผู้ปกครองของตนเป็นอันขาด ตลอดจนมีหลายภาพที่แสดงลักษณะ**การคมนาคม**ของชุมชนในสังคม ๒ ทางใหญ่ๆ คือ การคมนาคมทางบก และทางน้ำ ซึ่งภาพที่แสดงการคมนาคมทางน้ำยังสะท้อนให้เห็นว่า สังคมในยุคสมัยที่สร้างผลงานนั้นมีทั้งชาวต่างชาติตะวันตกและตะวันออกเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กับสังคมไทยแล้ว ช่างเขียนจึงมีความเข้าใจและสามารถถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจนั้น มาเป็นภาพที่สะท้อนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้เป็นอย่างดีด้วย



รูปเล่มต้นฉบับสมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ ๗



ภาพที่ ๑ มหานครนิพพาน



๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

ภาพที่ ๒ เนวส์ณญาณตนภูมิ มีปฤชน โสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี อรหันต้ามียอายุได้ ๔๔๐๐๐ มหากัลป์



ภาพที่ ๔ วิทยานนุจายตนภูมิ มีปุณฺณ โสตาบัน สกิทาคามี อนาคามี อรหันต์
มีอายุได้ ๔๐๐๐๐ มหากัลป์



๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

ภาพที่ ๖ อภินิหารพรหมสูตราวาส มีแต่อนาคามี และอรหันต์
 มีอายุได้ ๑๖๐๐๐ มหากัลป์



ภาพที่ ๗ สุตัสสีพรหมสุทธาวาส สุตัสสาพรหมสุทธาวาส และอดปัปพรหมสุทธาวาส
มีแต่อนาคามี และอรหันต์ มีอายุยืนได้ ๘๐๐๐ มหากัลป์ ๔๐๐๐ มหากัลป์
และ ๒๐๐๐ มหากัลป์ ตามลำดับ



ภาพที่ ๙ อลัญญิมิ มีแต่ปฤชน อายุยีนได้ ๕๐๐ มหากัลป์



ภาพที่ ๑๐ ตติยฉานภูมิ ชื่อ ปริตสุภา อัมมานสุภา และสุกกินหาภูมิ
มีปฤชณ โสตาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์
มีอายุยืนได้ ๑๖ มหากัลป์ ๓๒ มหากัลป์ และ ๖๔ มหากัลป์ ตามลำดับ



ภาพที่ ๑๒ ปฐมมานภูมิ ชื่อ ปาริสังขา ปโรหิตา และมหาพรหมา มีปัญชน โสดาบัน
สทิงคามิ อนาคามิ และอรหันต์



ภาพที่ ๑๓ ปรมิมัสสวตฺถิณี มีปุณฺณ โสตาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหนต์
ผู้บำเพ็ญทาน รักษาศีล จึงได้สวดยสุในชั้นนี้



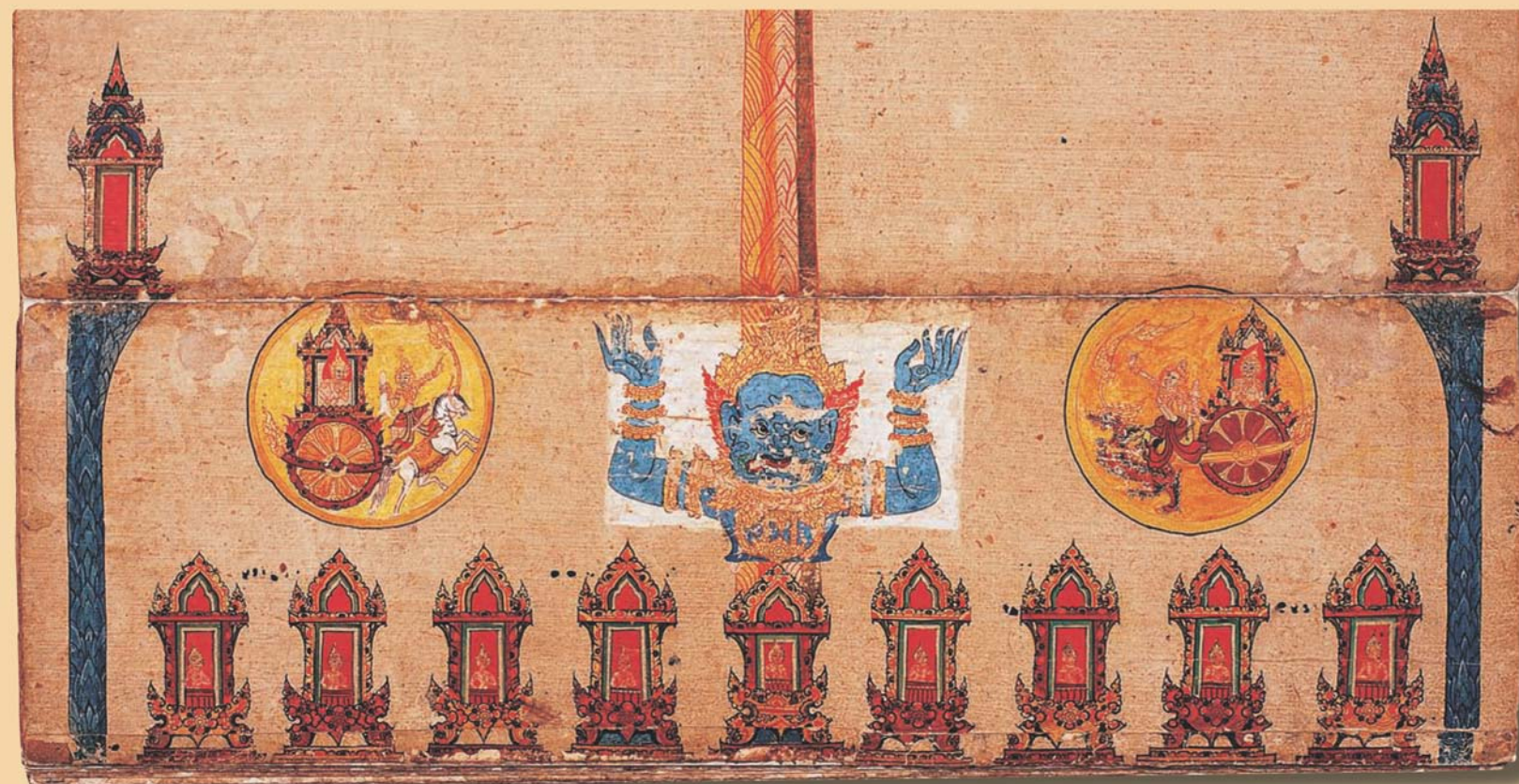
ภาพที่ ๑๔ นิมานรติภูมิ มีปฤชชน โสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์
 ผู้กระทำความดีให้ทาน รักษาศีล จึงจะได้มาเสวยสุขในชั้นนี้ มีอายุได้ ๔๐๐๐ ปี



ภาพที่ ๑๖ ยามาสวรรค์ มีอริยบุคคล ๖ จำพวก ผู้บริจาคนาน รักษาศีล
ได้เสวยสุขในชั้นนี้ มีอายุได้ ๒๐๐๐ ปีทิพย์



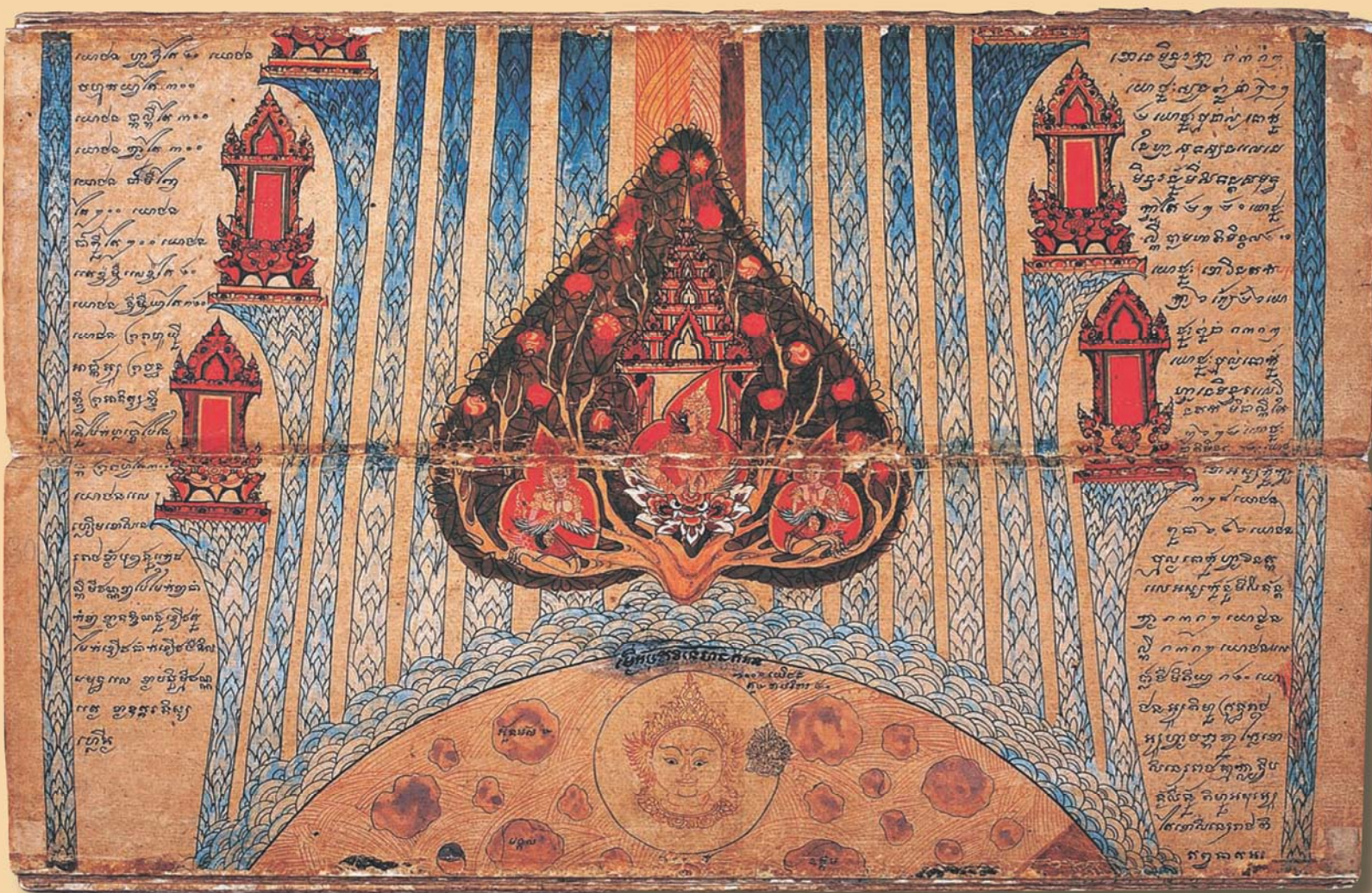
ภาพที่ ๑๗ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีพระอินทร์เป็นใหญ่ มีพระจุฬามณีเจดีย์ เวชยันตปราสาท
ธรรมภาคศาลา และต้นไม้ปาริชาติ



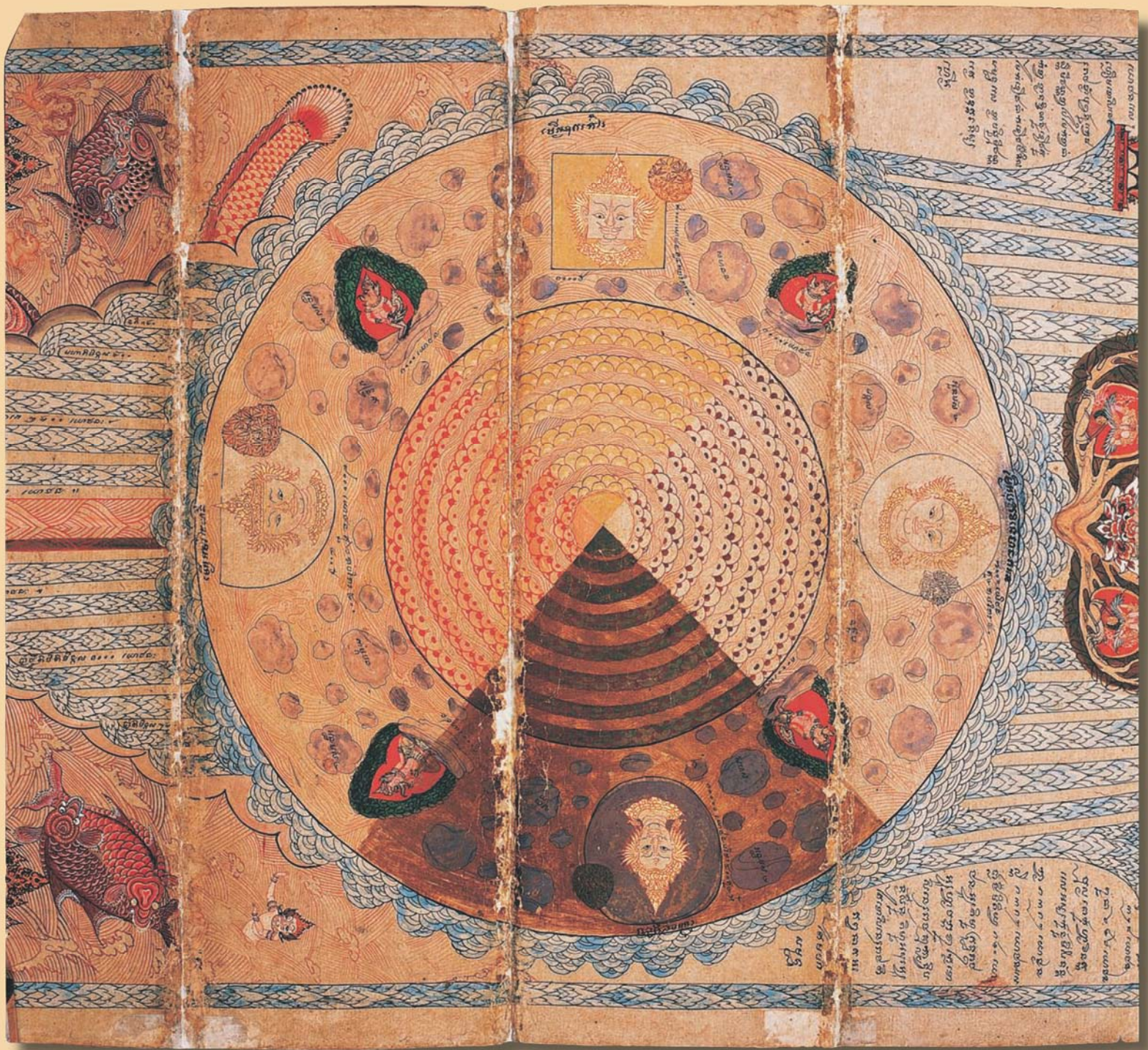
ภาพที่ ๑๘ เขากำแพงจักรวาล มีพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระราหู และดาวนพเคราะห์



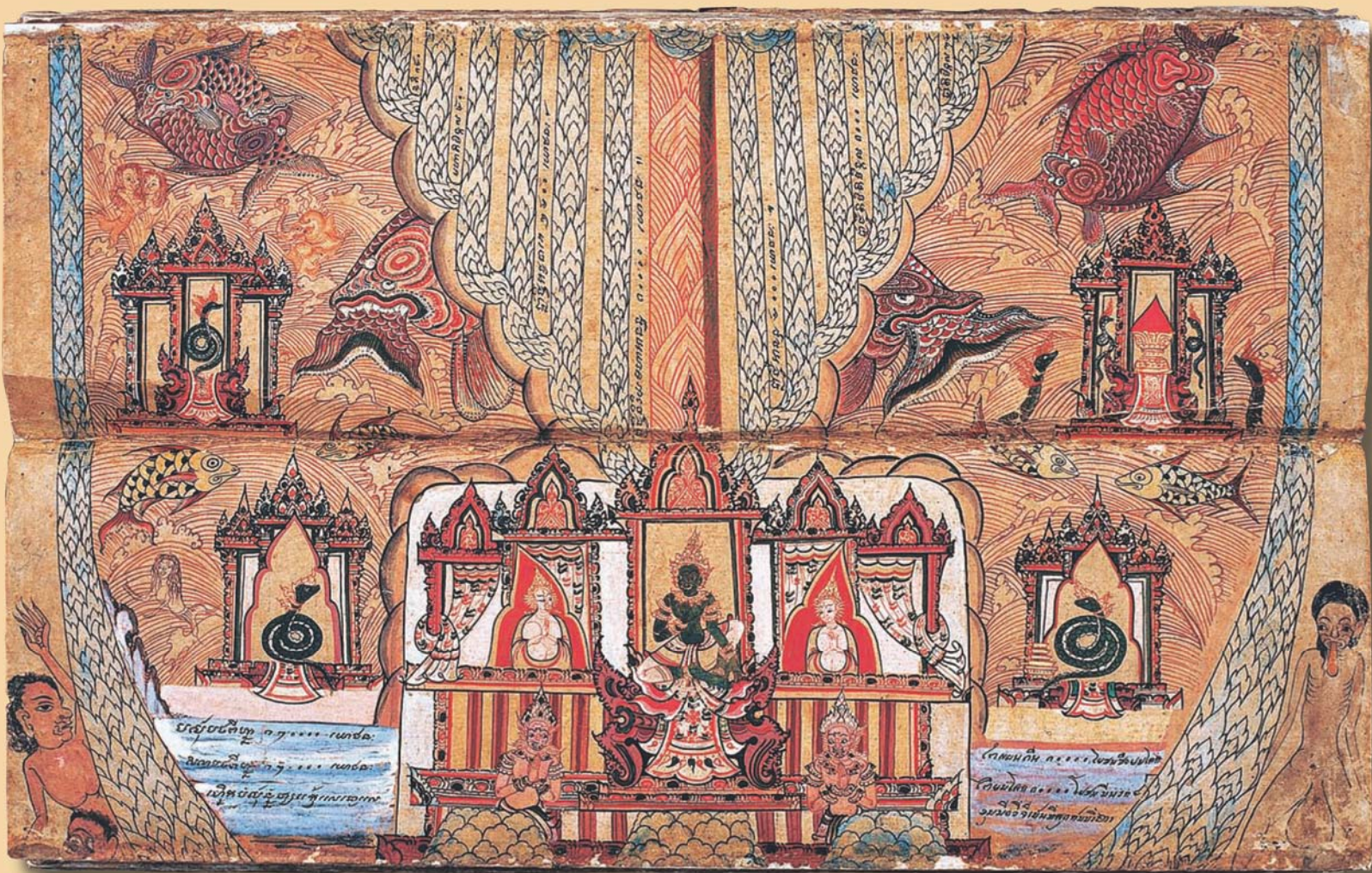
ภาพที่ ๑๙ วิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ มีคำบรรยายเกี่ยวกับจาทุมหาราชिकासวรรค์
เป็นที่อยู่ของท้าวจตุโลกบาล ทั้ง ๔ ทิศ



ภาพที่ ๒๐ เชิงเขาพระสุเมรุมีพิภพแห่งครุฑ



ภาพที่ ๒๑ เชิงเขาพระสุเมรุ มีทวีปทั้ง ๔



ภาพที่ ๒๒ ได้เขาพระสุเมรุ มีพิภพแห่งนาคและพิภพแห่งอสูร



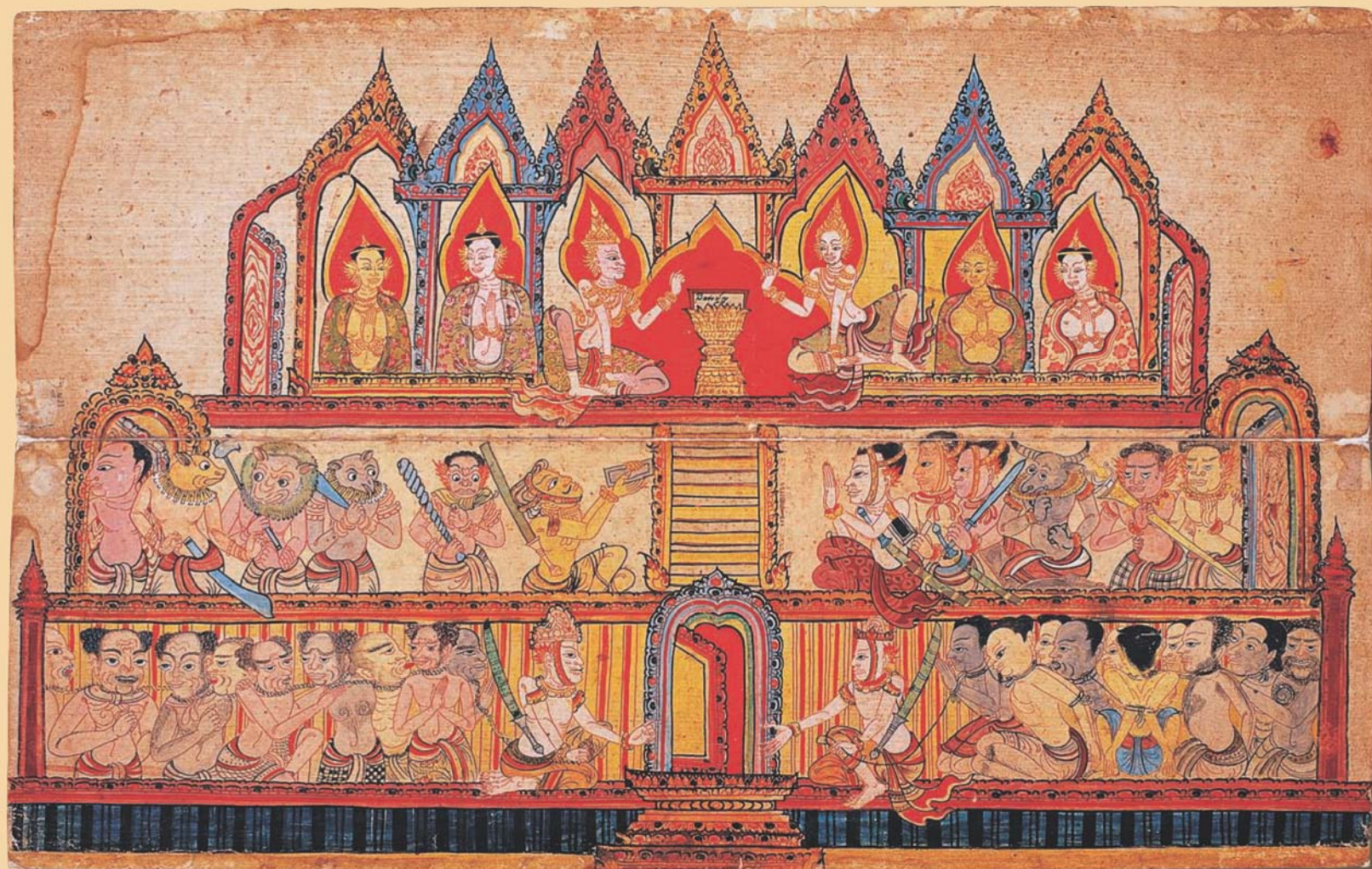
ภาพที่ ๒๓ ได้พื้นพิภพ มีปลายักษ์ มีพระอาทิตย์ มีสัตว์นรก ได้พื้นน้ำมีลม
ได้ลมมีอชดากาศหาที่สุดมิได้



ภาพที่ ๒๔ ลัทธิมหาสถาน และผังเมืองในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล



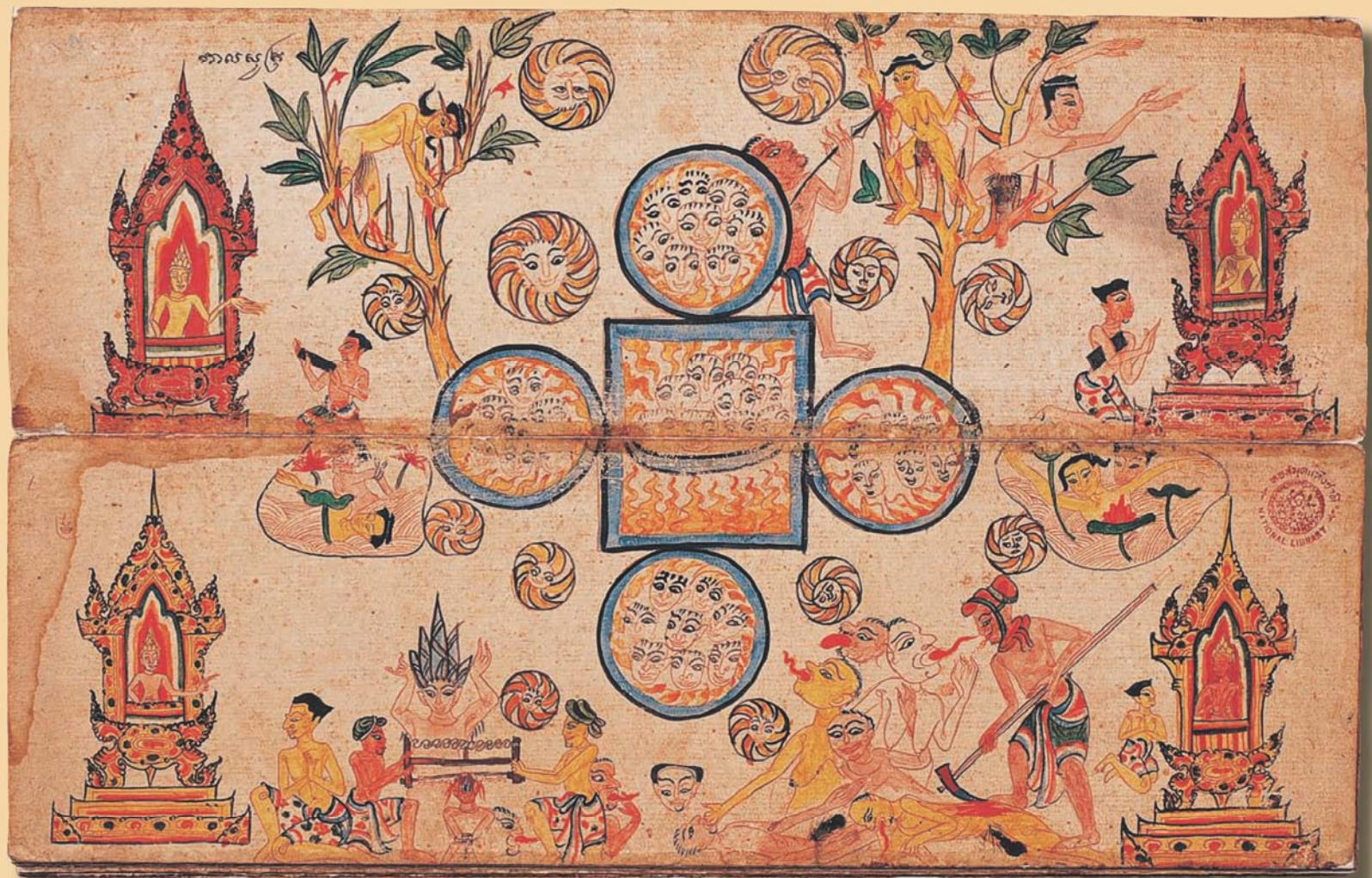
ภาพที่ ๒๕ ชมพูทวีป มีไม้หว่า สระโนดาด เปรตนคร



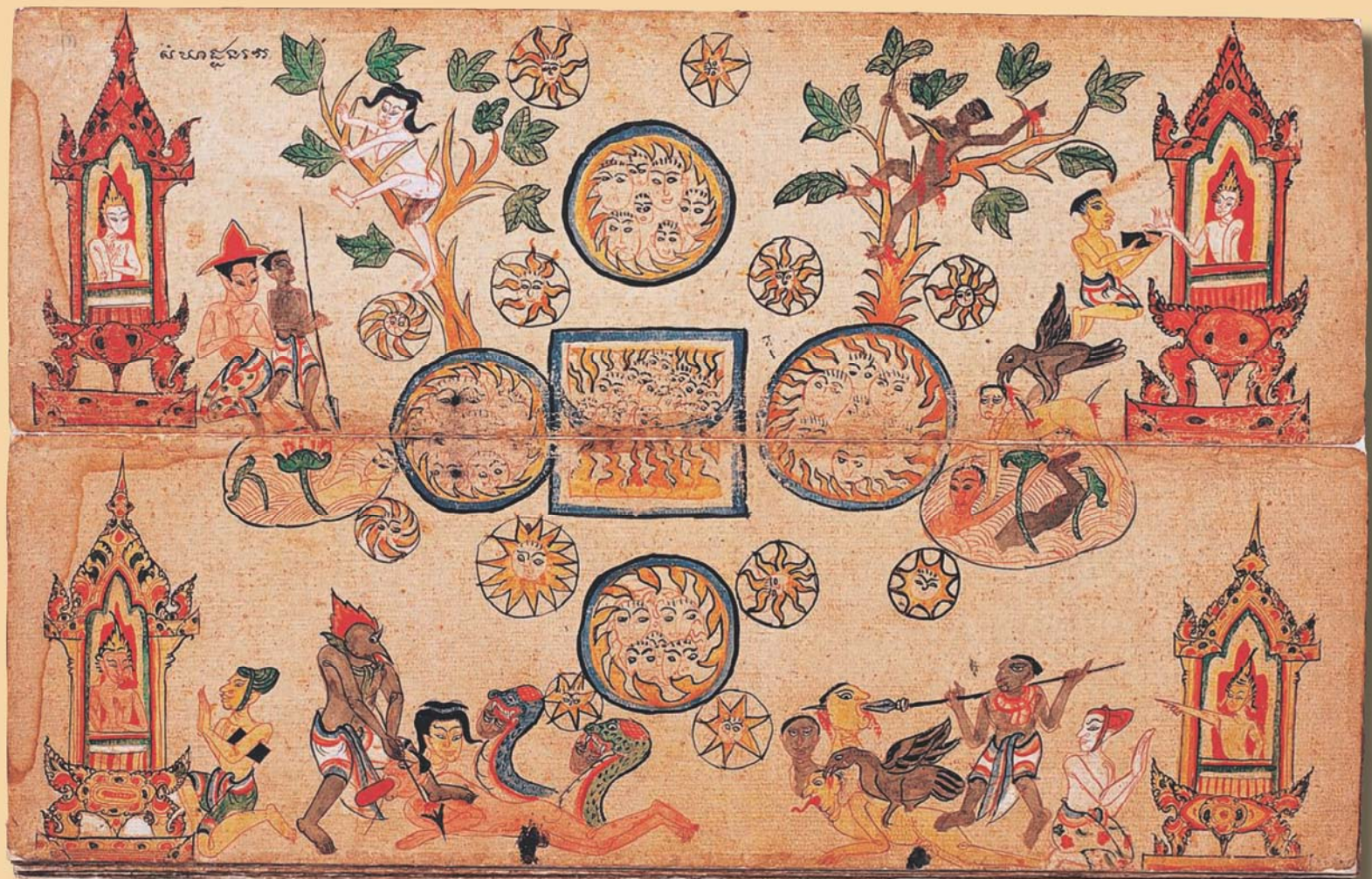
ภาพที่ ๒๖ ยมโลก และการพิจารณาโทษในยมโลก



ภาพที่ ๒๙ สัญชีพพนรก



ภาพที่ ๓๐ กาลสูตรนรก



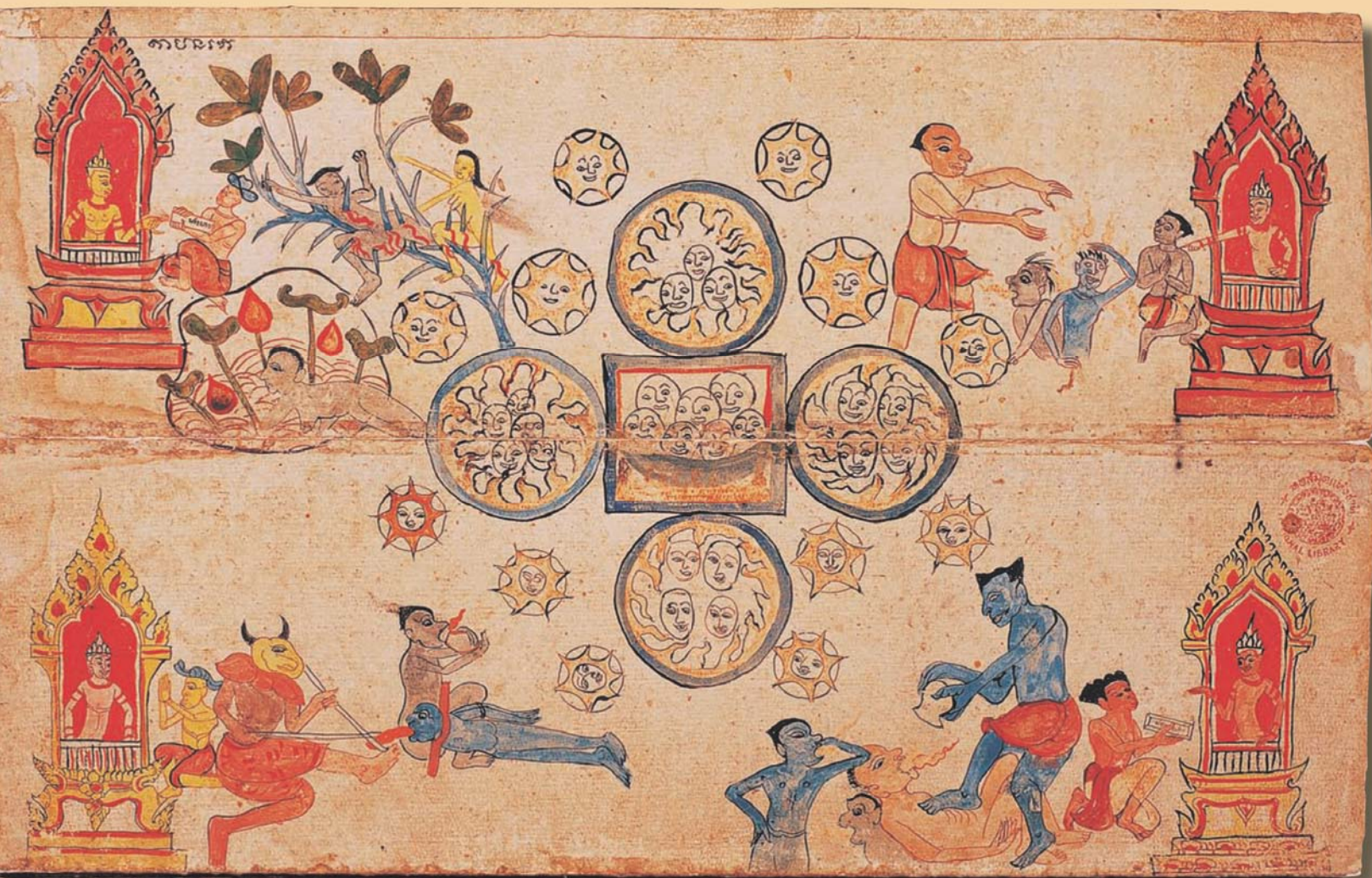
ภาพที่ ๓๑ สัมภวณรก



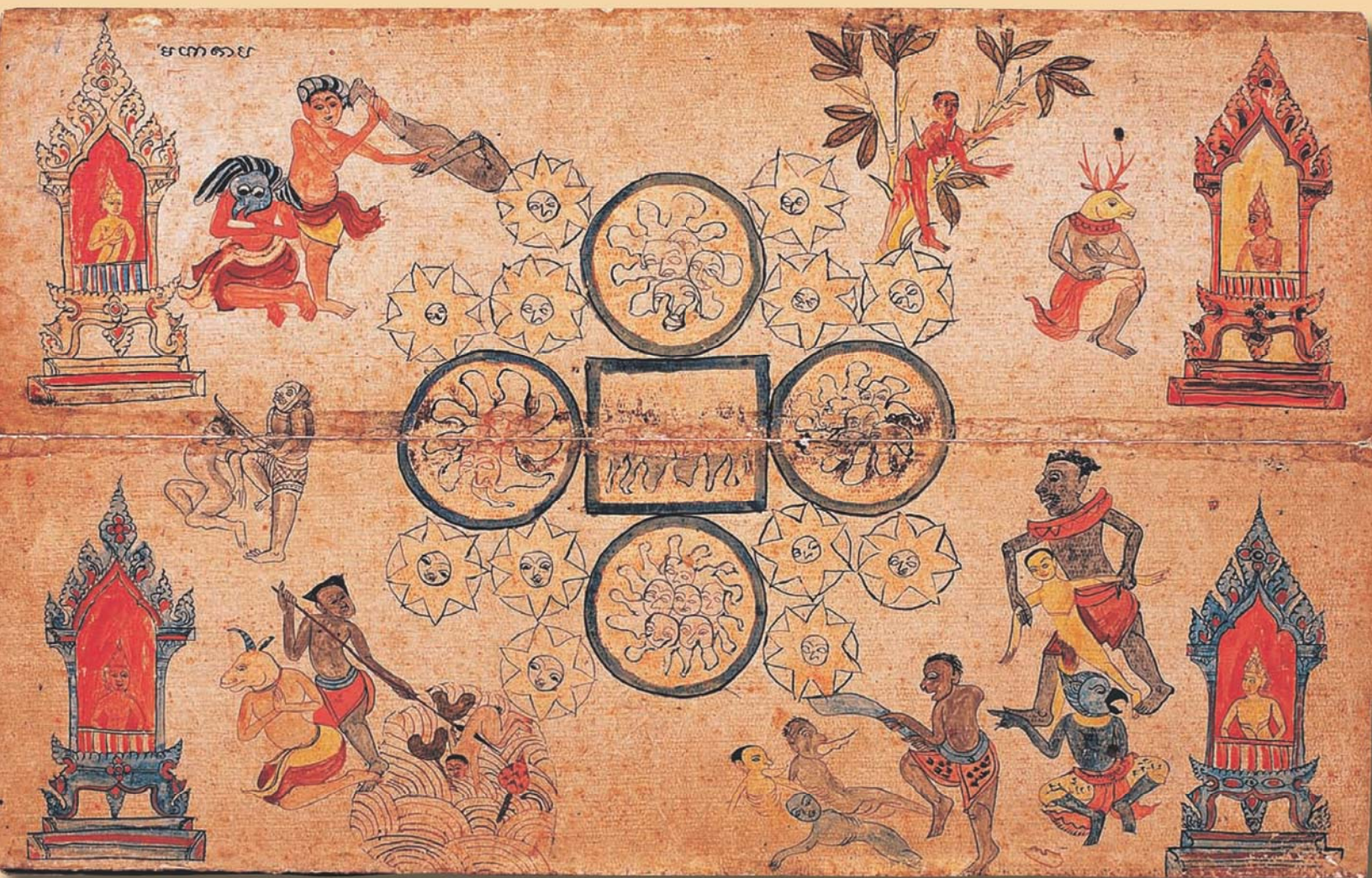
ภาพที่ ๓๒ โรจนรก



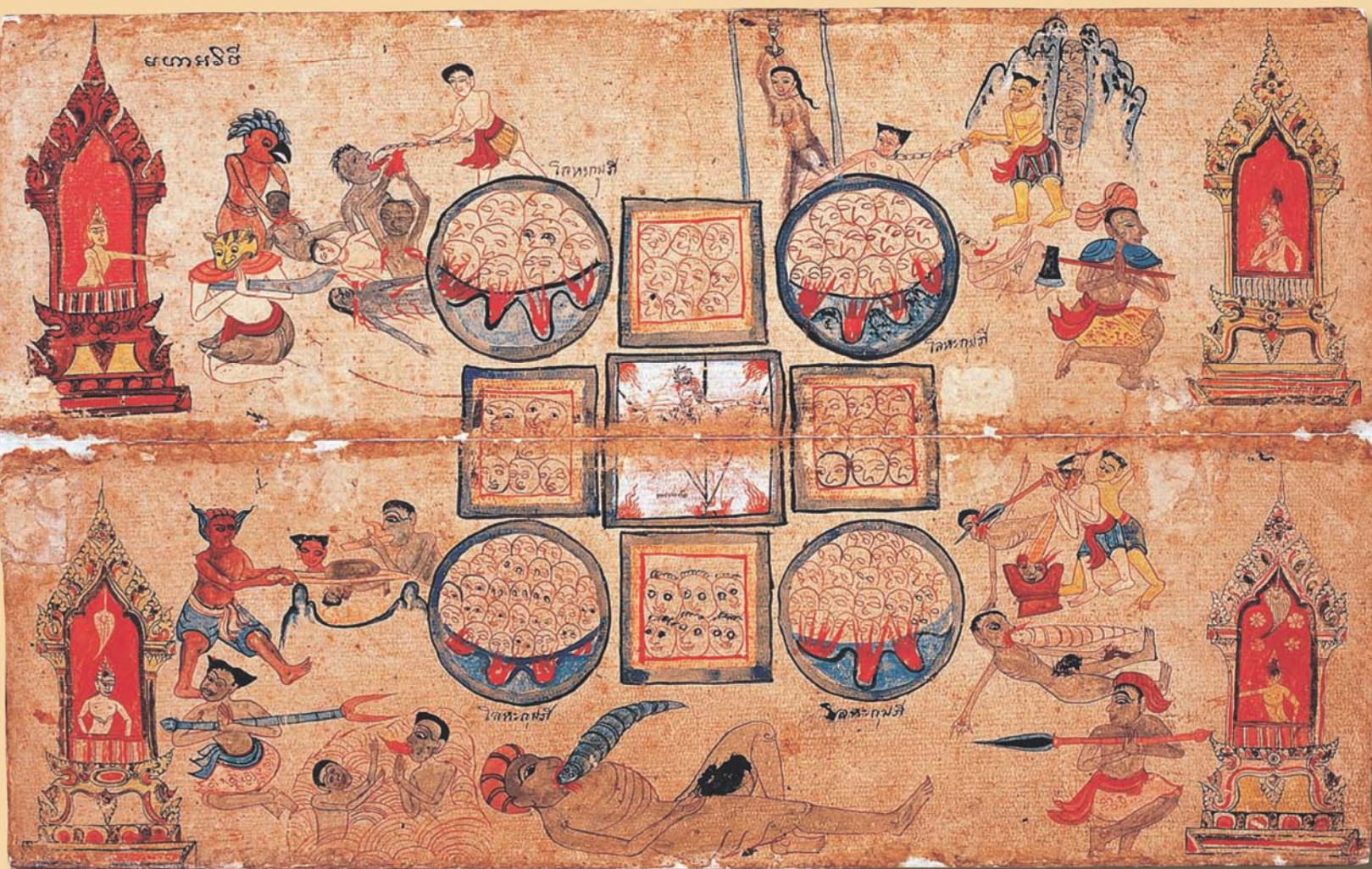
ภาพที่ ๓๓ มหาโรรูปนรก



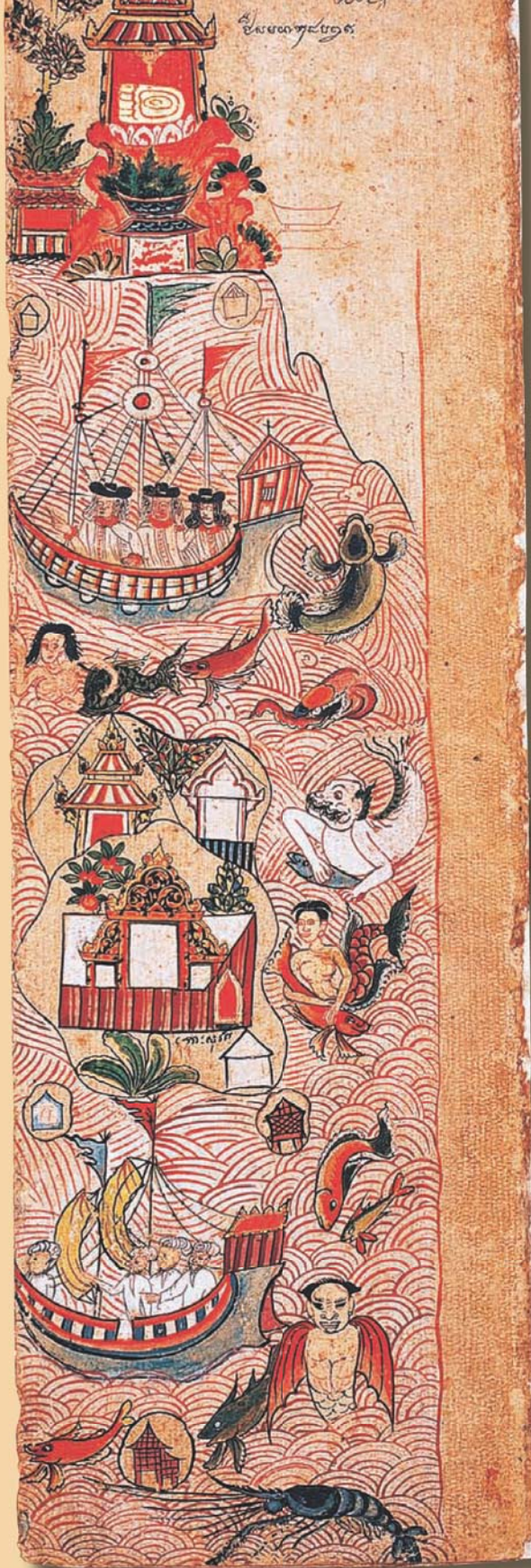
ภาพที่ ๓๔ ตาปนรก



ภาพที่ ๓๕ มหาตปนรก



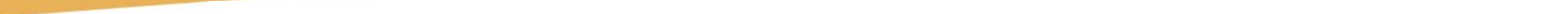
ภาพที่ ๓๖ มหาอวิจรรก



ภาพที่ ๓๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภู



ภาพที่ ๓๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมือง มีคำอธิบายลักษณะของพระพุทธเจ้าแต่ละยุค





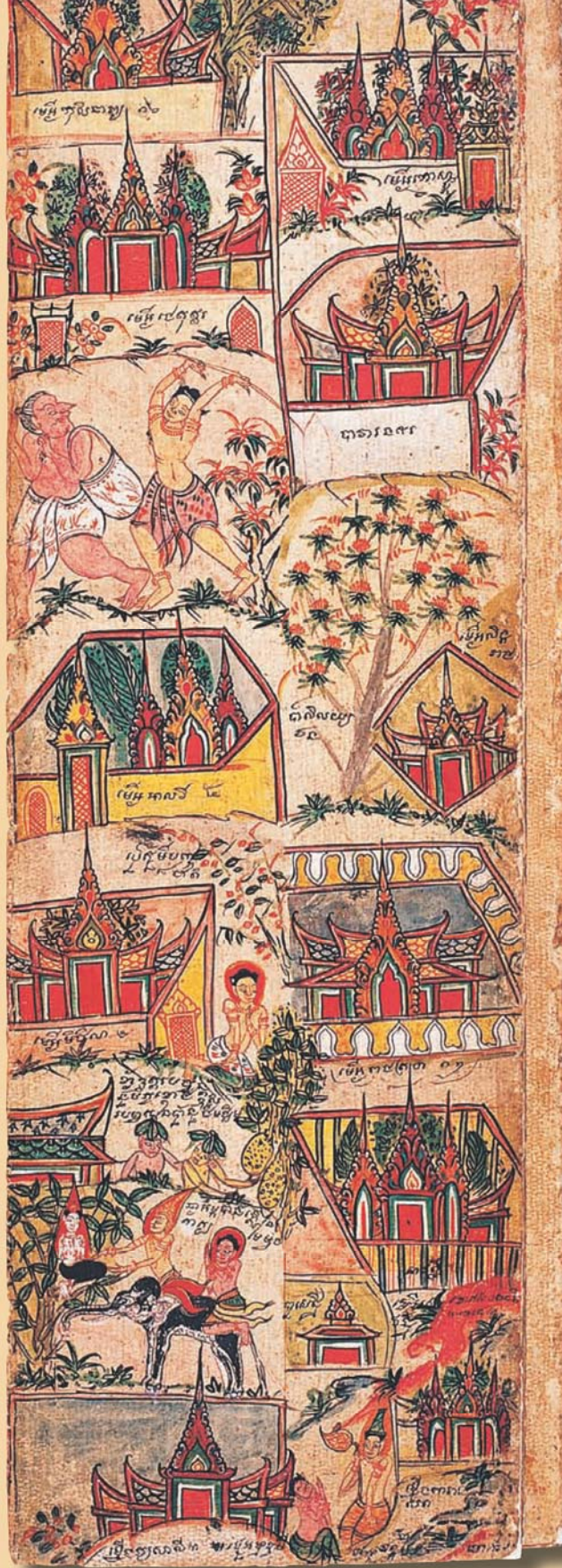
ภาพที่ ๔๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ ชายทะเลอ่าวไทย



ภาพที่ ๔๑ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองในชมพูทวีป และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมือง และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๖ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๔๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๕๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า
มีภาพเล่าเรื่องเมขลาและรามสูร



ภาพที่ ๕๑ ภาพแผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



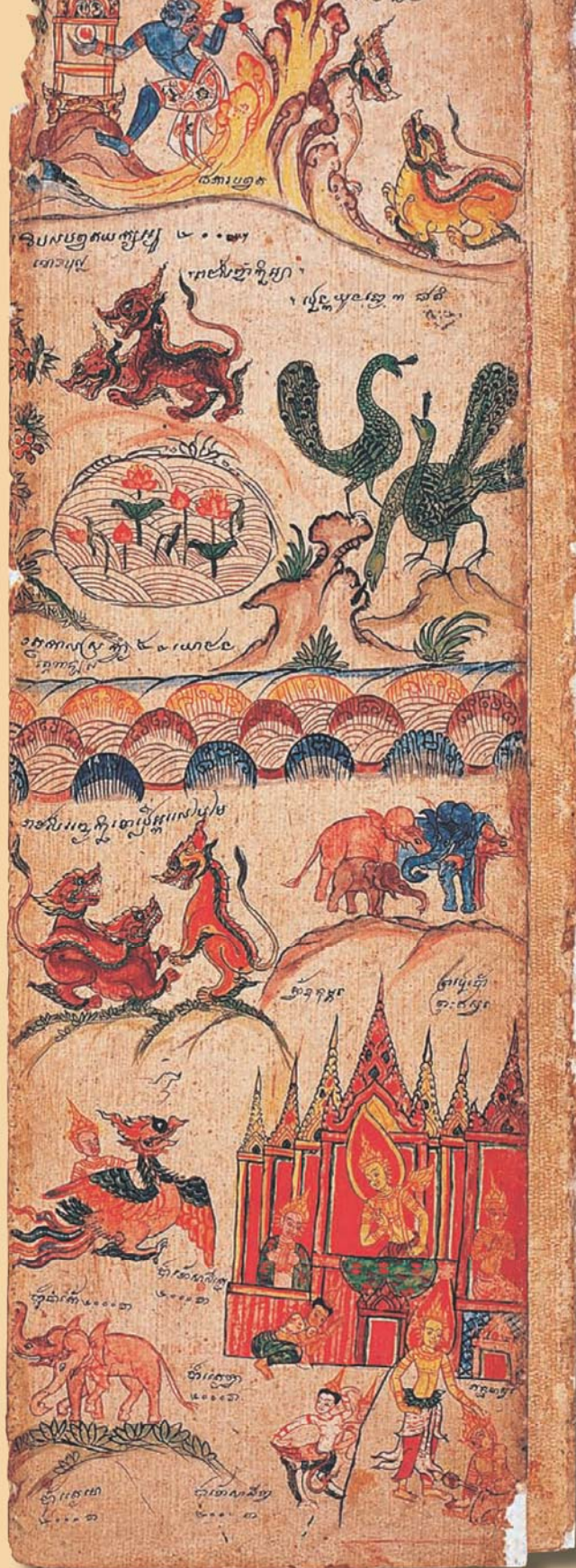
ภาพที่ ๕๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๕๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๕๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพสระอโนดาต และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



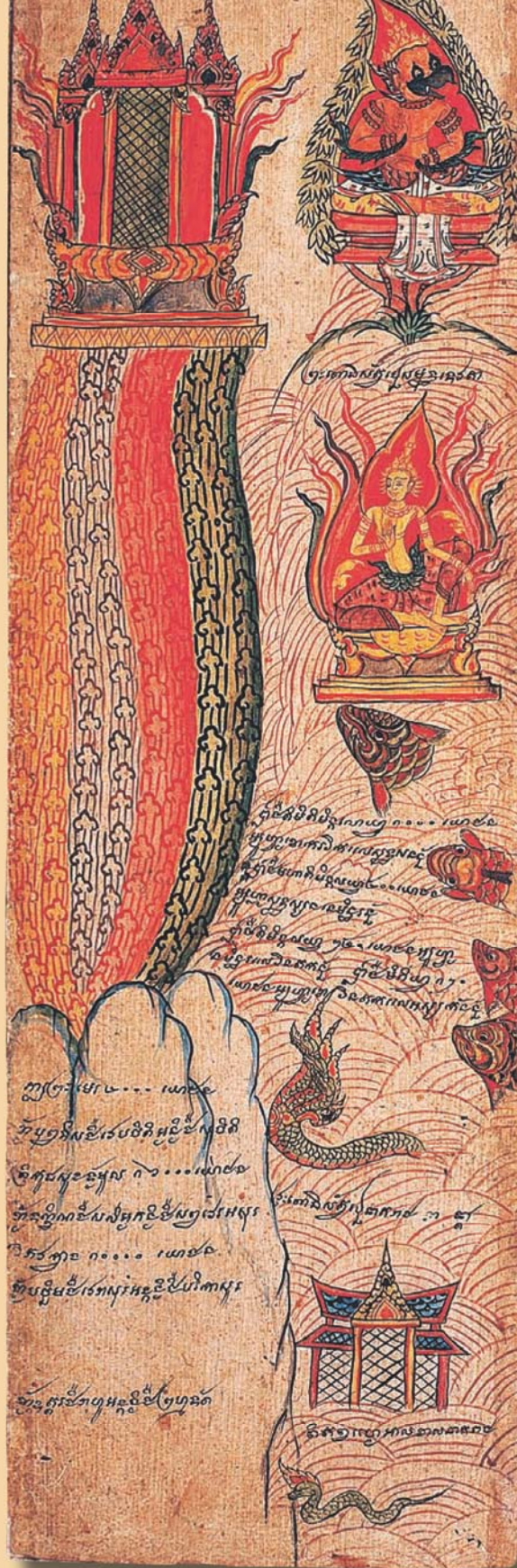
ภาพที่ ๕๕ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๕๖ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



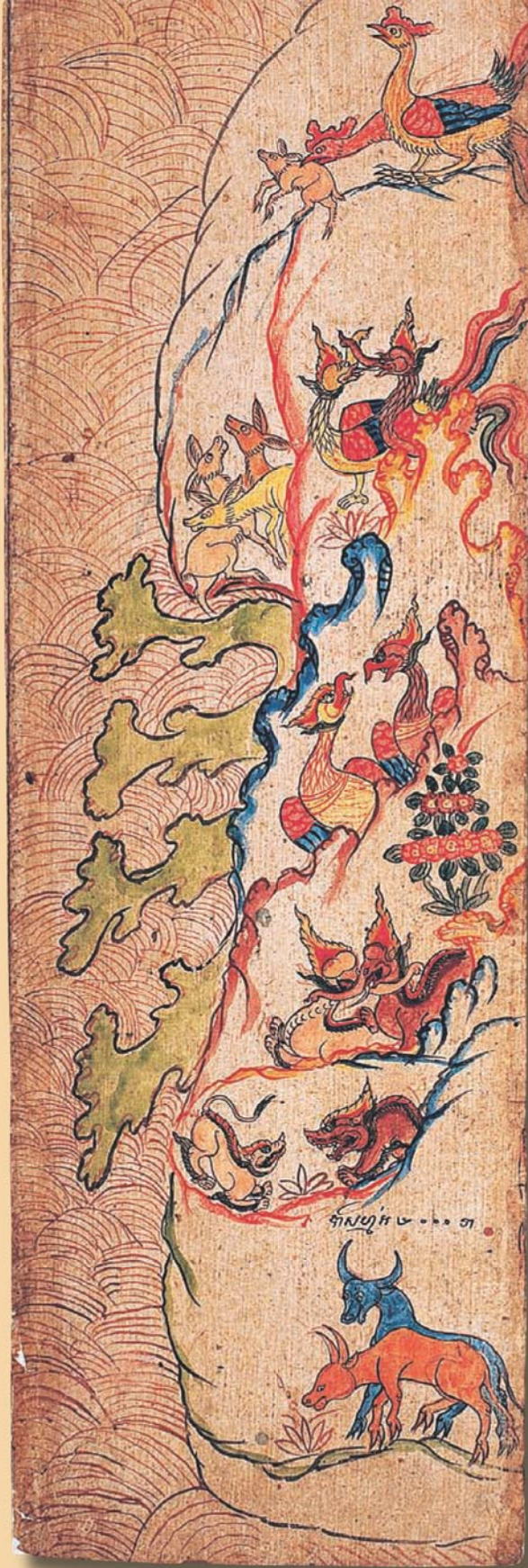
ภาพที่ ๕๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่า และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



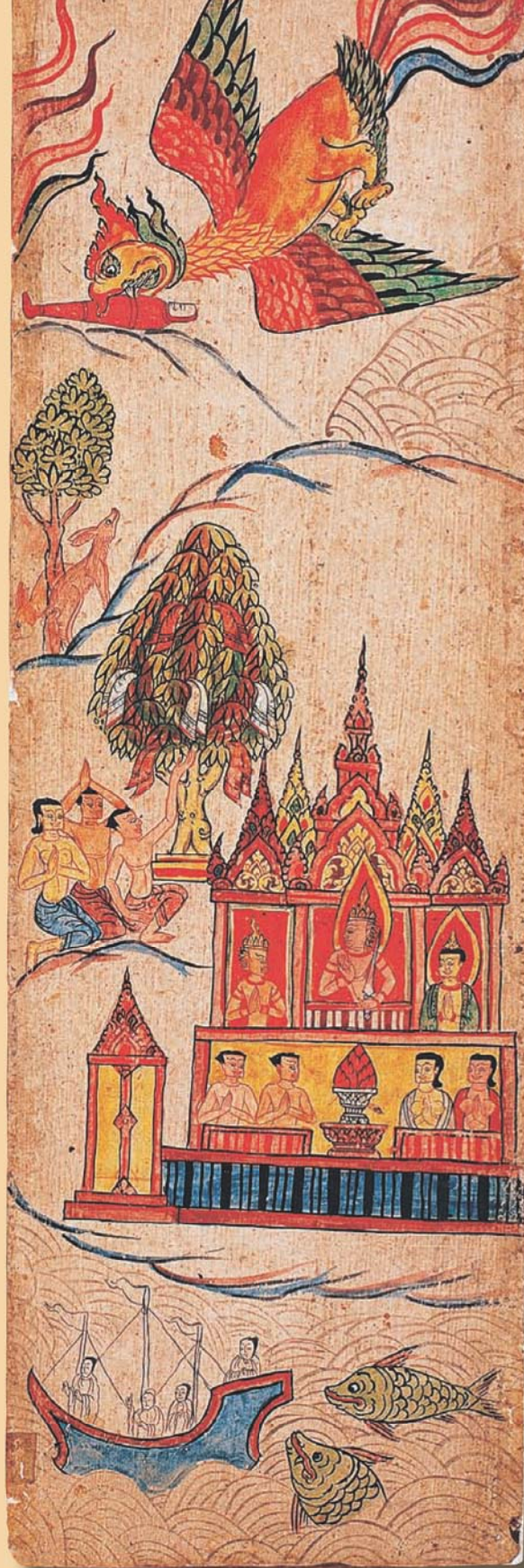
ภาพที่ ๕๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศรอบเขาพระสุเมรุ และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๕๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศรอบเขาพระสุเมรุ และอดีตชาติของพระพุทธเจ้า



ภาพที่ ๖๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในป่าหิมพานต์



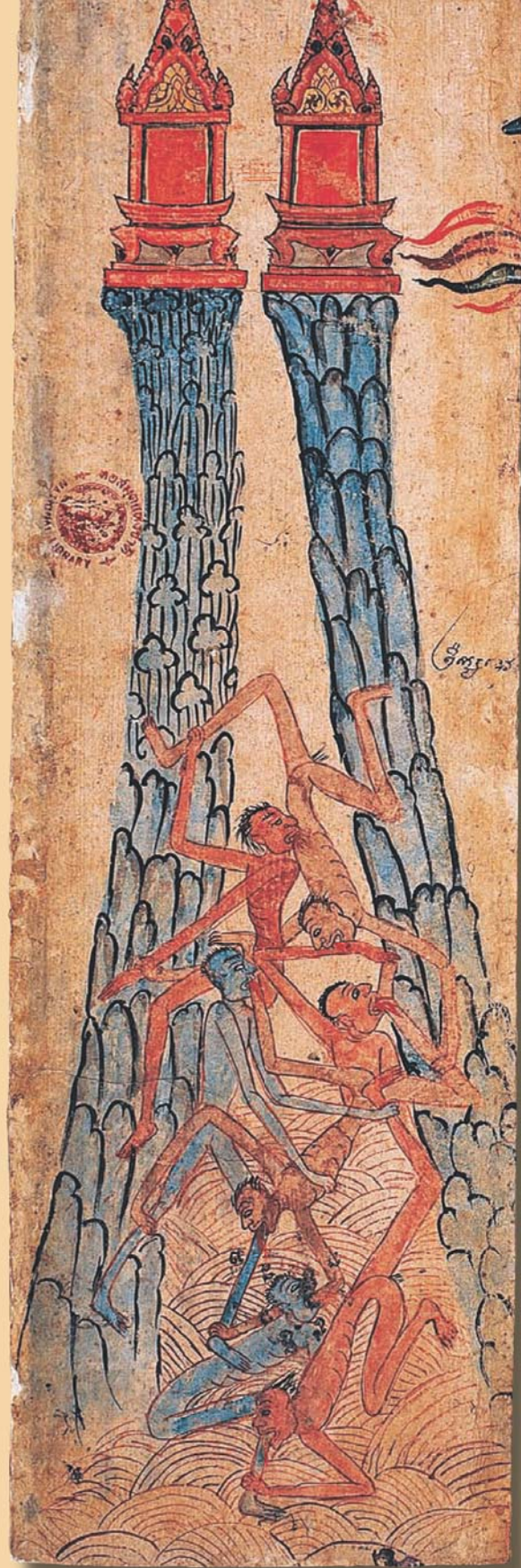
ภาพที่ ๖๑ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในอุตรกุรุทวีป



ภาพที่ ๖๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูมิประเทศในอุตรกฐทวีป



ภาพที่ ๖๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเล่าเรื่องนกอินทรีคาบคนตายที่อุตรกุรุทวีปไปทิ้งทะเล



ภาพที่ ๖๔ ภาพเขาจักรวาล และโลกันตนรก



รูปเล่มสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๕



ภาพที่ ๑ พรหมอาภาสานุญา อายุได้ ๔๐๐๐ และ ๒๐๐๐ มหากัป



ภาพที่ ๓ สุตสสารพรม อายุ ๔๐๐๐ มหากัป



ภาพที่ ๔ อตฺปปา และอวิหาพรหม



ภาพที่ ๕ สุกกัณหา เวทพลา ปรีตสุภา อสังญีพรหม พรหมสำหรับผู้ได้จตุตถฌาน



ภาพที่ ๖ สุภิกขินหาพรหม อัมปมาณสุภาพรหม ปริตตสุภาพรหม พรหมสำหรับผู้ได้ตติยฌาน
และอาภัสราพรหม อัมปมาณภาพรหม ปริตตาภาพรหม พรหมสำหรับผู้ได้ทุติยฌาน



ภาพที่ ๗ สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี พระยาวสวัตตีเทพบุตร



ภาพที่ ๘ สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี พระยาวสวัตตีเทพบุตรมาร



ภาพที่ ๙ สวรรค์ชั้นนิมมานรดี





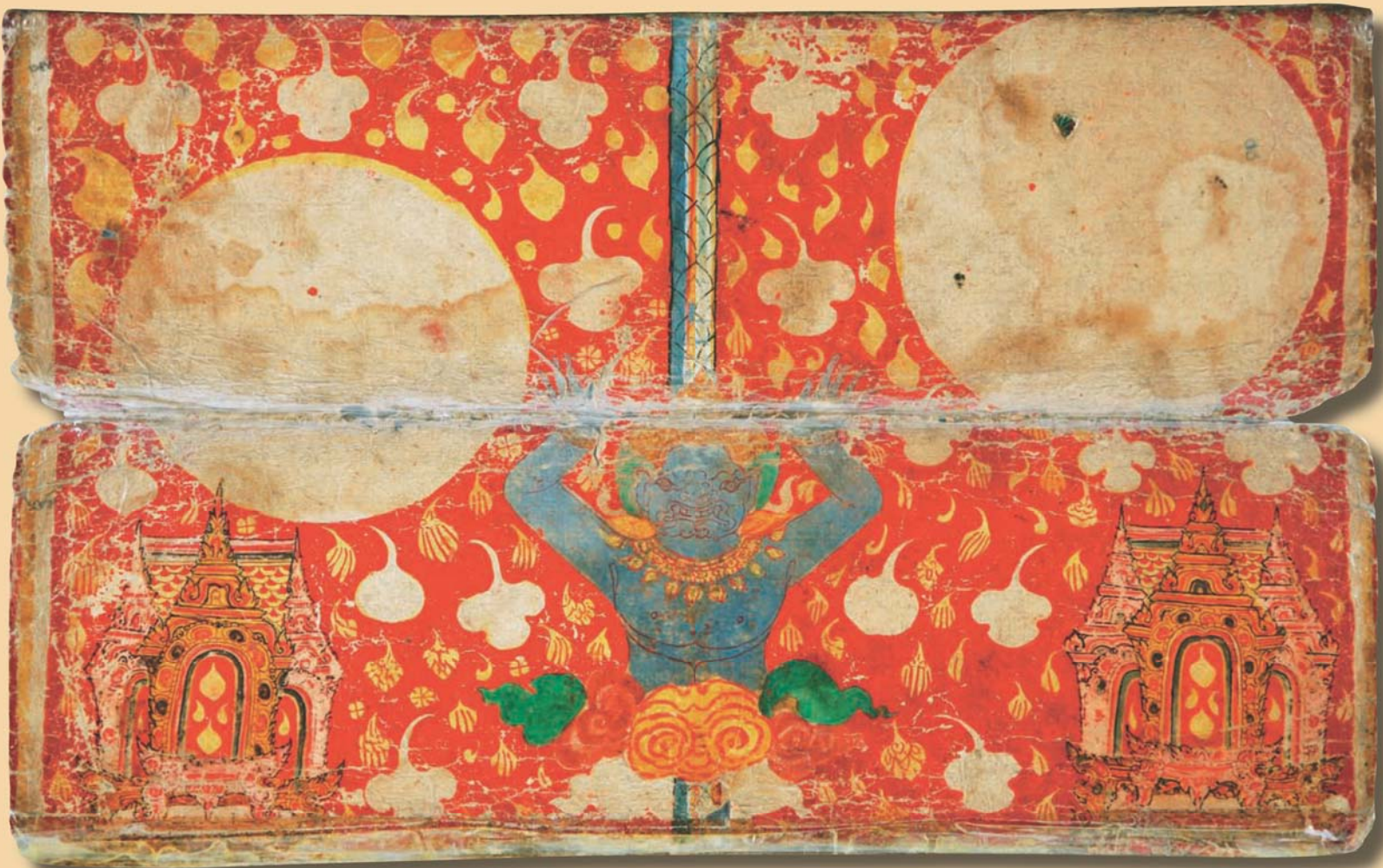
ภาพที่ ๑๑ สวรรค์ชั้นยามา



ภาพที่ ๑๒ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์



ภาพที่ ๑๓ วิมานพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์



ภาพที่ ๑๔ พระอาทิตย์ พระจันทร์ และพระราหู



ภาพที่ ๑๕ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา



ภาพที่ ๑๖ วิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์



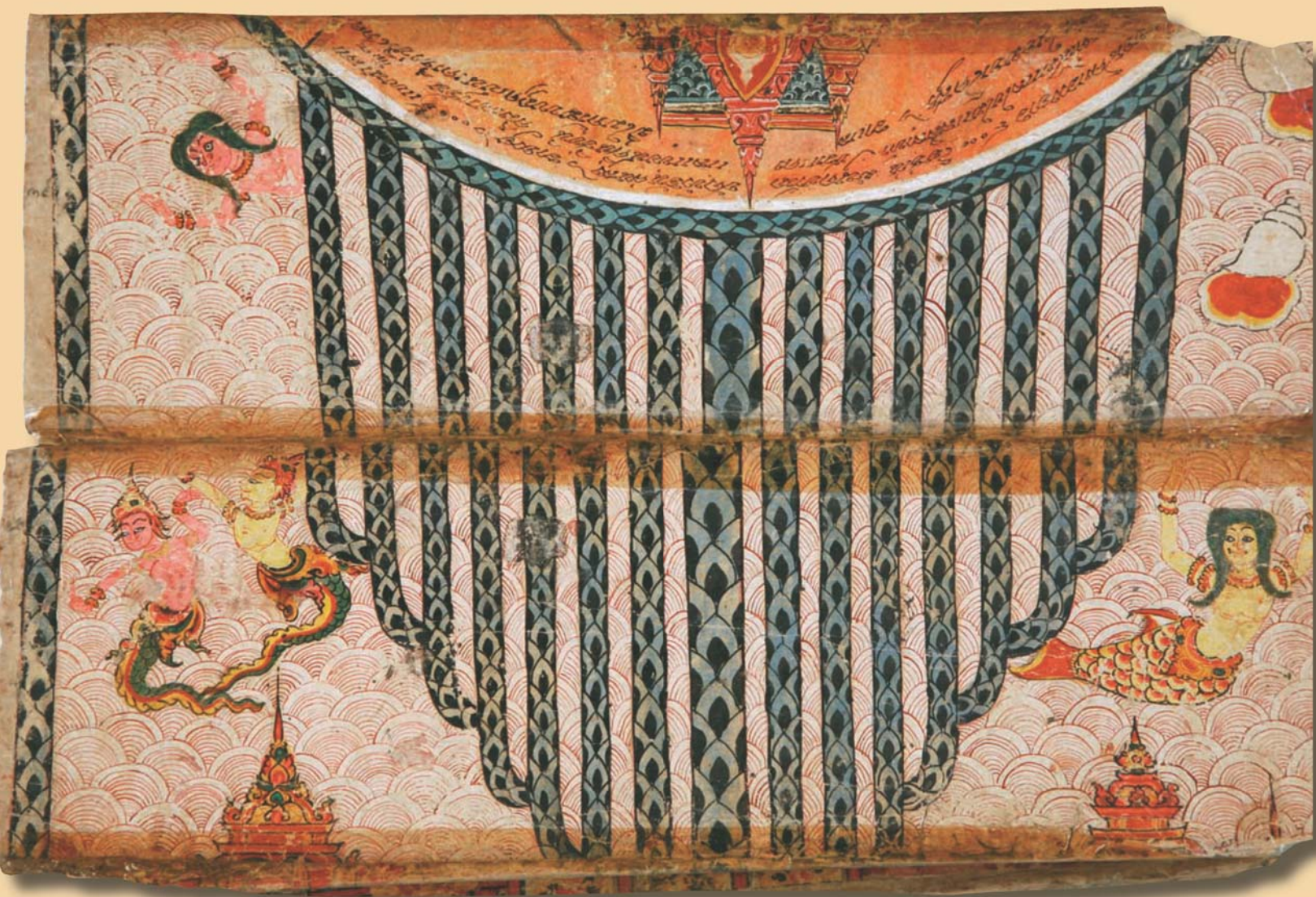
ภาพที่ ๑๗ วิมานบนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์



ภาพที่ ๑๘ พิกพแห่งครุฑอยู่ที่ช่องจักรวาลและบุพพิเททวิป



ภาพที่ ๑๙ เหลี่ยมเขาพระสุเมรุ และทวีปทั้งสี่



ภาพที่ ๒๐ อมรโคยานทวีป และเชิงเขาพระสุเมรุ



ภาพที่ ๒๑ พิกพแห่งนาคและวิมานอสูร



ภาพที่ ๒๒ ปลา ๗ ตัวที่หนูนโลกอยู่ คือ ปลาอานนโท อุปนนโท
ติมิงคโล ตริมิระ ตริมิงโล โลมา ราหู



ภาพที่ ๒๓ คำอธิบายรายละเอียดของแผ่นดิน และปึงสุปฐพี



ภาพที่ ๒๖ คำบรรยายและภาพลัญชีวนรก



ภาพที่ ๒๗ คำบรรยายและภาพกาลสูตรนรก



ภาพที่ ๒๔ คำบรรยายและภาพลัษณ์ฆราวาส



ภาพที่ ๒๙ คำบรรยายและภาพโรรูนรก (โรรวนรก)



ภาพที่ ๓๐ คำบรรยายและภาพมหาโรจนรก



ภาพที่ ๓๑ คำบรรยายและภาพตปนรก



ภาพที่ ๓๒ คำบรรยายและภาพมหาตปนรก



ภาพที่ ๓๔ โลกัณตณรก



ภาพที่ ๓๕ แผ่นที่โบราณ : แสดงภาพป่าหิมพานต์ และบ้านเมืองสมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๓๖ แผนที่โบราณ : แสดงภาพป่าหิมพานต์ และบ้านเมืองสมัยพุทธกาล (ต่อ)



ภาพที่ ๓๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพสระอินดาต



ภาพที่ ๓๘ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบัณฑิตมณสระ จันทันต์สระและอื่นๆ



ภาพที่ ๓๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเขาอากาศคงคา



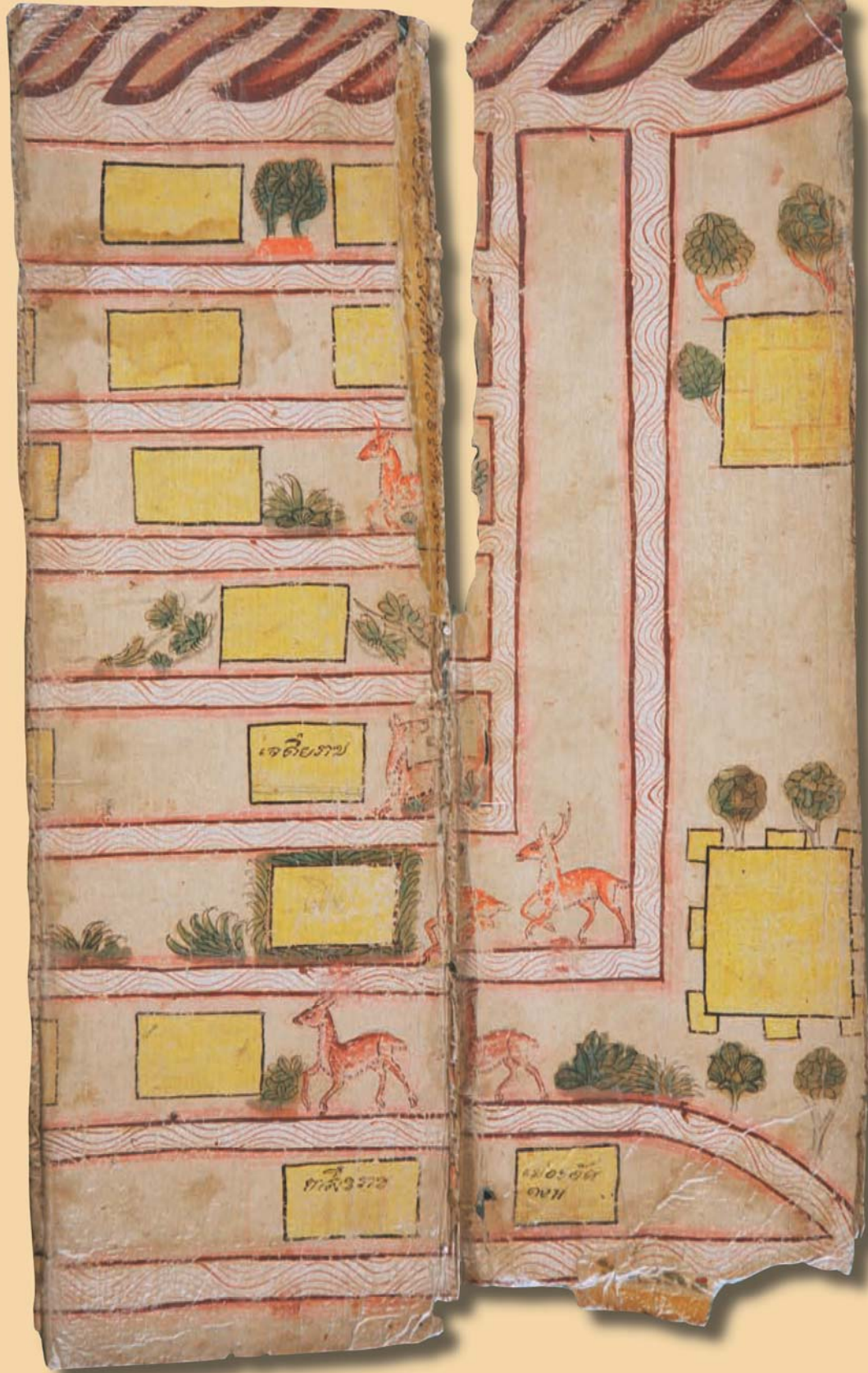
ภาพที่ ๔๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพนางเมขลาและรามสูร



ภาพที่ ๔๑ แผนที่โบราณ : แสดงภาพปัญจมหานทีที่ไหลทะลุออกมาจากเขาเพชรหลู และเขาพหลดงคา



ภาพที่ ๔๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ ในสมัยพุทธกาล



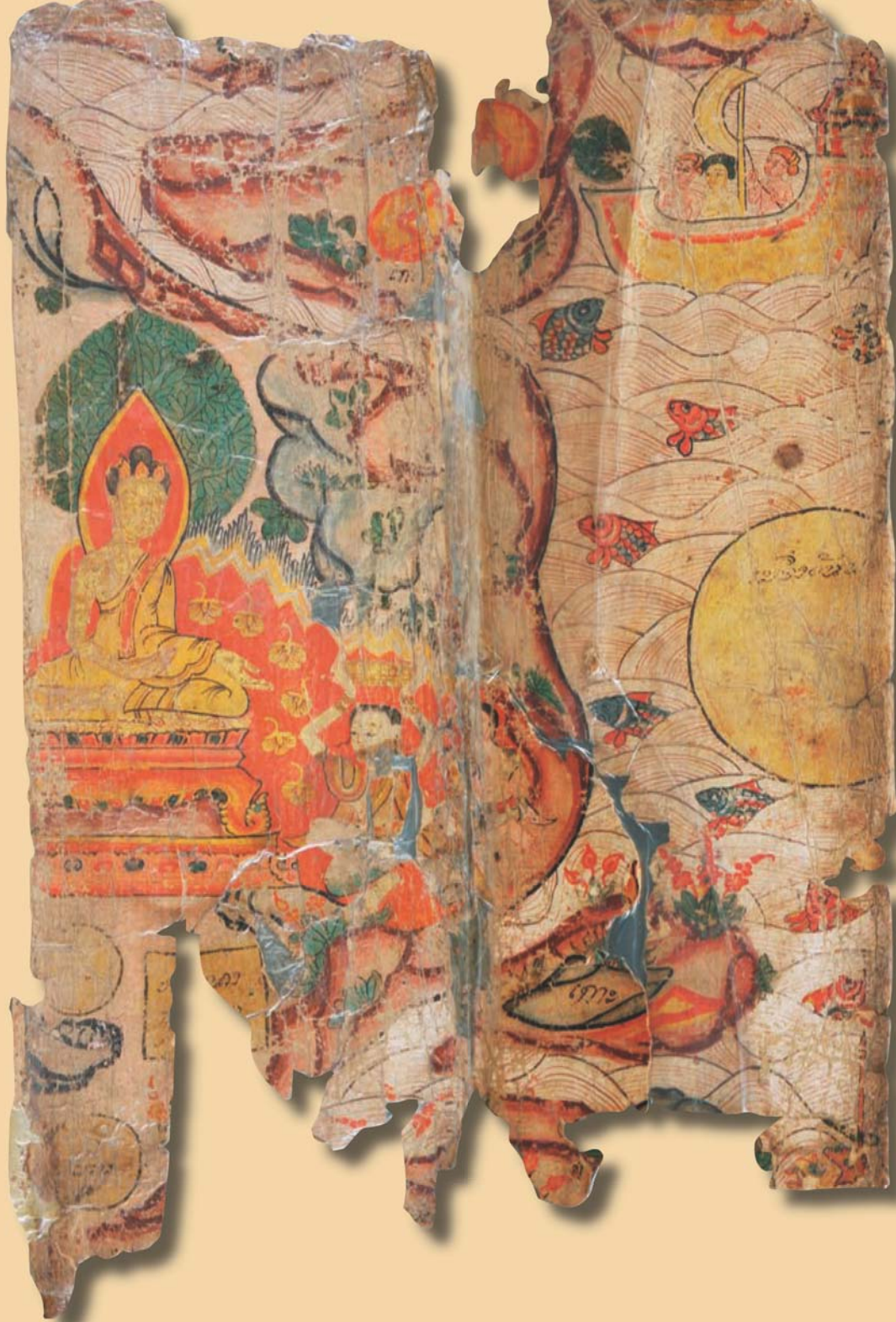
ภาพที่ ๔๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ ในสมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๔๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเหตุการณ์สมัยพุทธกาล
และเปรตที่อยู่ตามเขาต่างๆ เช่น เขาฉิมชฎ



ภาพที่ ๔๕ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล และลัทธิมหาสถาน



ภาพที่ ๔๖ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองสมัยพุทธกาล และพุทธประวัติ
ตอน นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสด้วยถาดทอง



ภาพที่ ๔๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพรอยพระพุทธรูปที่เกาะลังกา



ภาพที่ ๔๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพรอยพระพุทธรูปที่เกาะลังกา



ภาพที่ ๔๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเกาะลังกาและภาพพระพุทธโฆษาจารย์และพระอินทร์
เดินทางไปในเรือสำเภา



ภาพที่ ๕๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพปลาใหญ่รองเขาพระสุเมรุและท้าวจตุโลกบาลประจำทิศต่างๆ



ภาพที่ ๕๑ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์



ภาพที่ ๕๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์ (ต่อ)



ภาพที่ ๕๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ลักกบรรพและกัณฑ์มหาราช



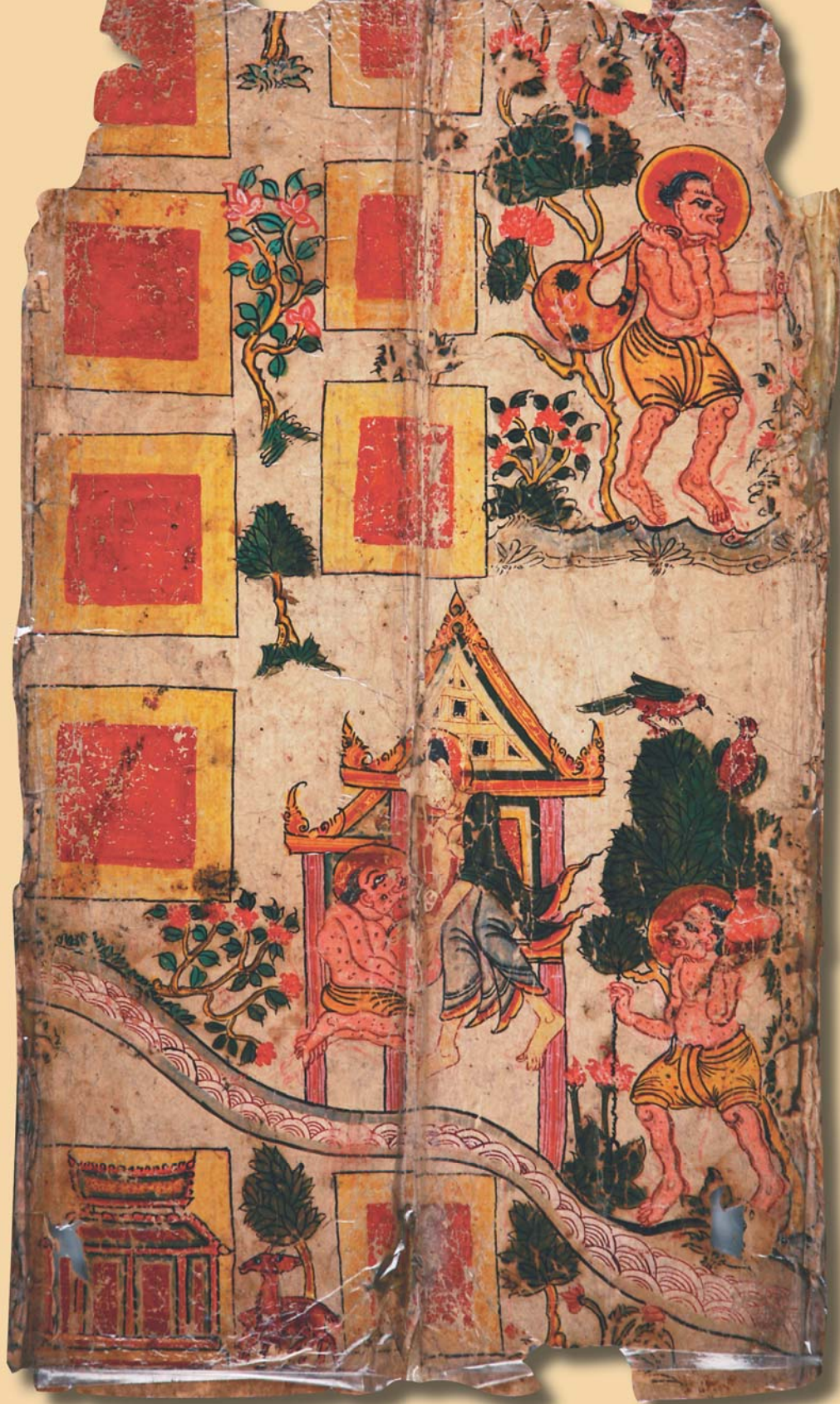
ภาพที่ ๕๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร



ภาพที่ ๕๕ แผ่นที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี



ภาพที่ ๕๖ ภาพเทรกรเขียนไม่เสร็จ (อาจมาจากสมุดภาพเล่มอื่น)



ภาพที่ ๕๗ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๕๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๕๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล
และเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ทศกันท์



ภาพที่ ๖๐ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองสมัยพุทธกาล
และเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์วนประเวศ



ภาพที่ ๖๑ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก



ภาพที่ ๖๒ แผนที่โบราณ : แสดงภาพป่าหิมพานต์
และเรื่องมหาเวสสันดรชาดก



ภาพที่ ๖๓ แผนที่โบราณ : แสดงภาพป่าหิมพานต์



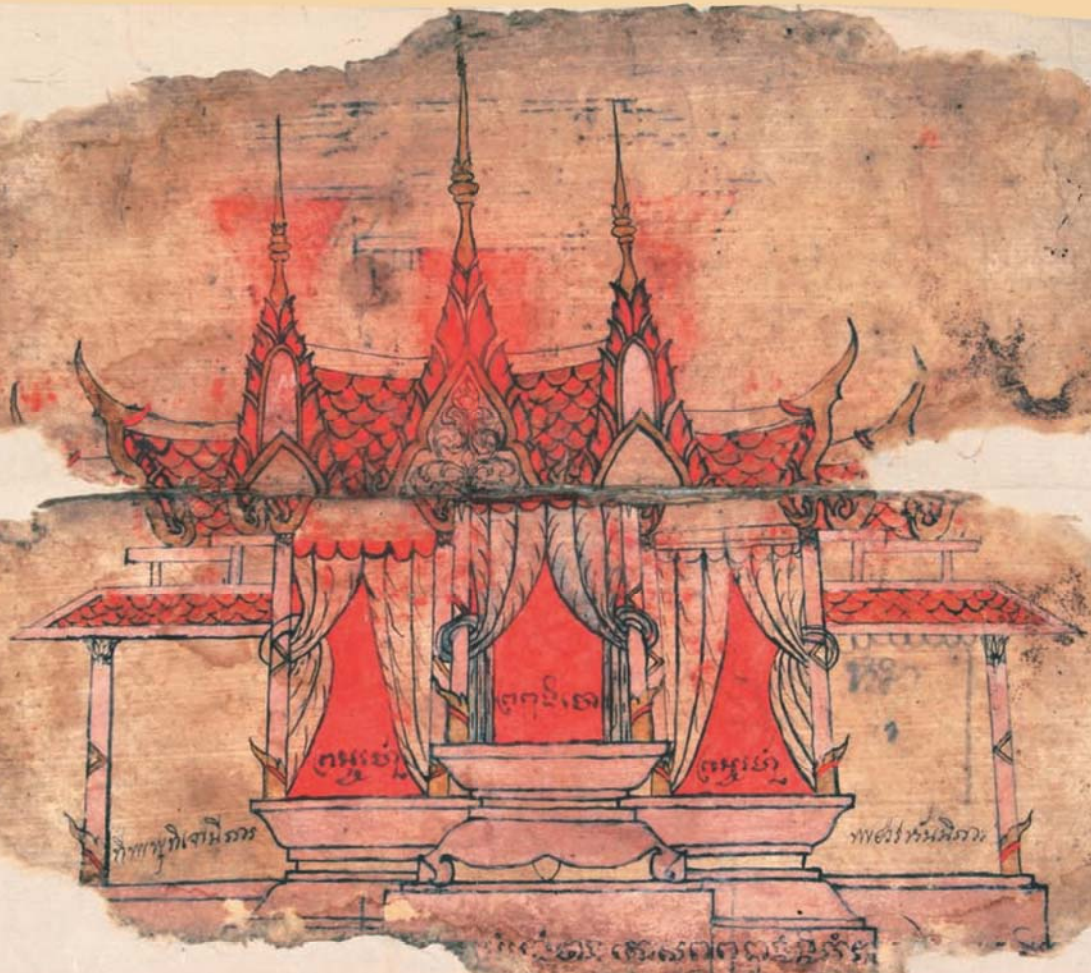
ภาพที่ ๖๔ แผ่นที่โบราณ : แสดงภาพป่าหิมพานต์
และเรื่องมหาเวสสันดรชาดก



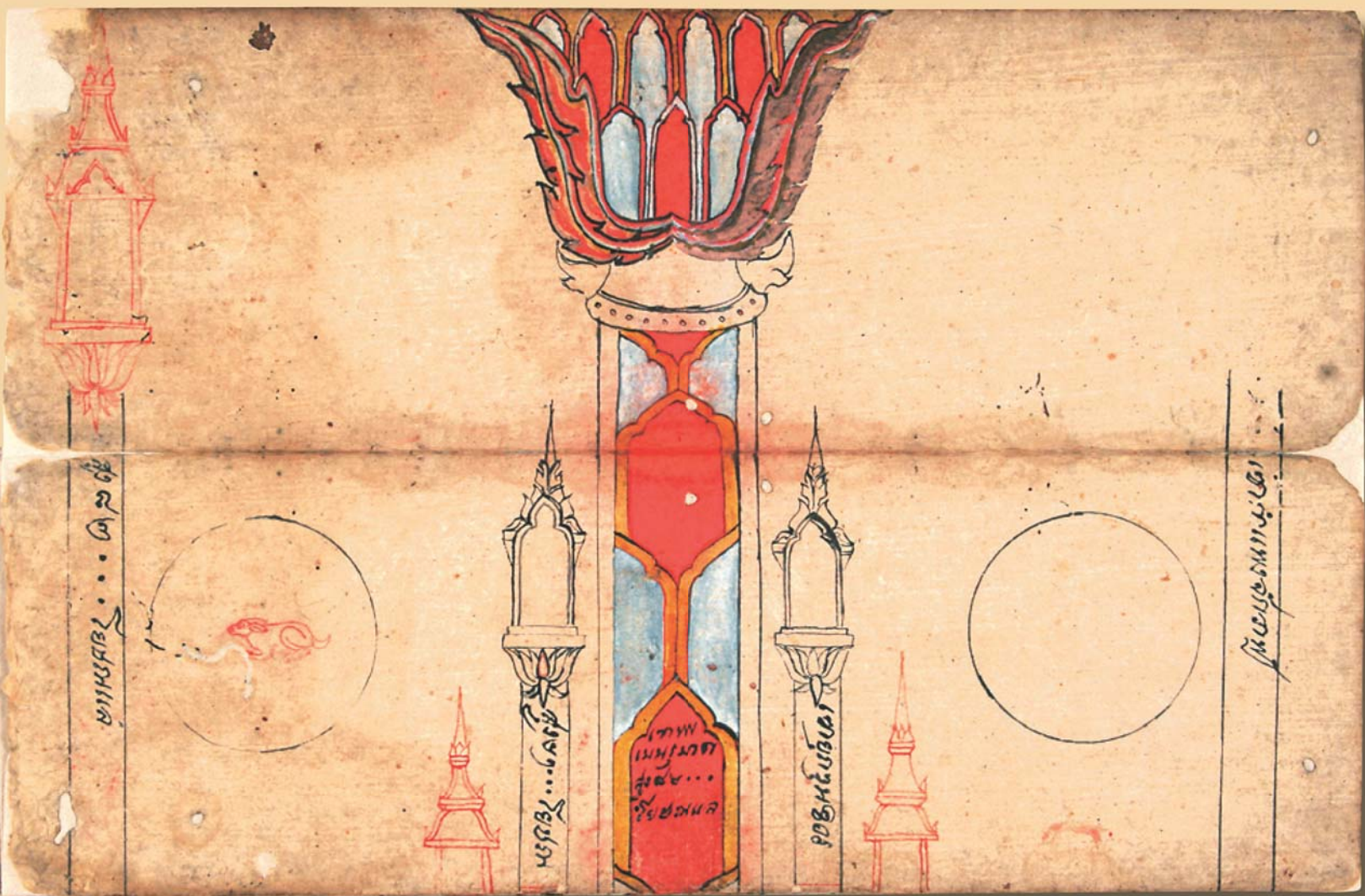
ภาพที่ ๖๕ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเรื่องมหาเวสสันดรชาดก



รูปเล่มต้นฉบับสมุดภาพแผนที่ไตรภูมิโลกวินิจฉัย
อักษรขอม - ไทย ภาษาบาลี - ไทย เลขที่ ๙๑



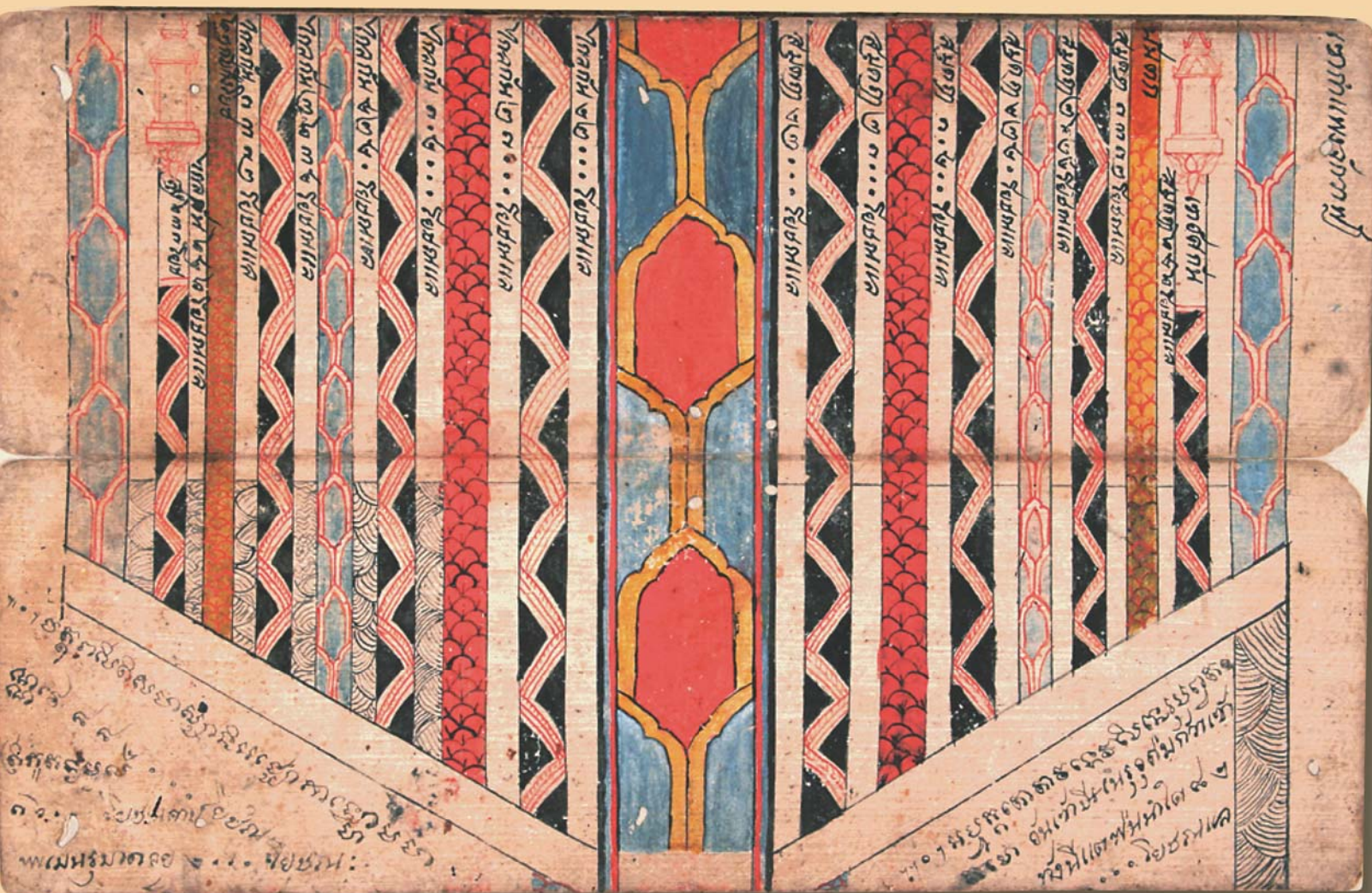
ภาพที่ ๑ มหานครนิพพาน



ภาพที่ ๔ ยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ และเขากำแพงจักรวาล



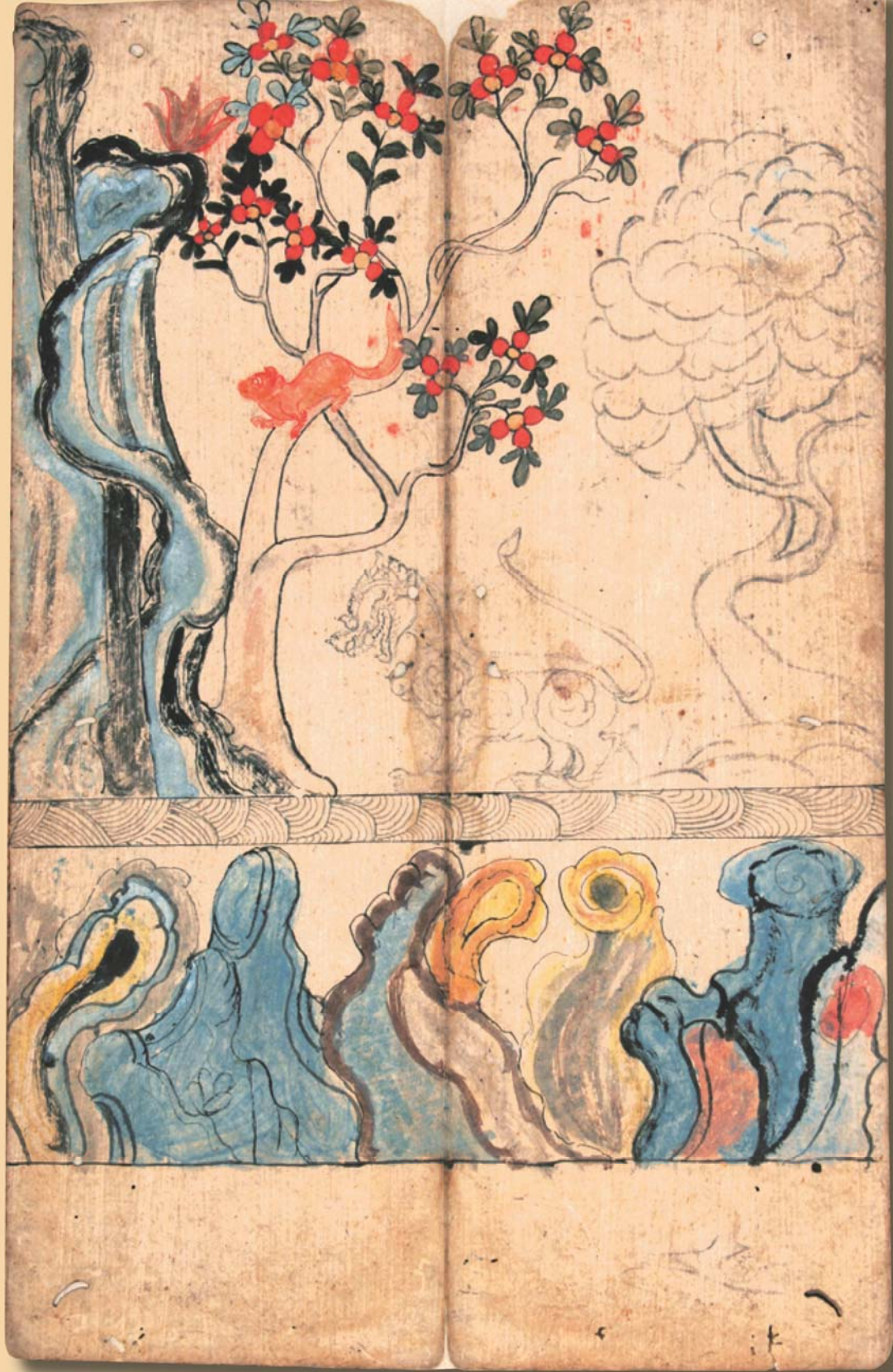
ภาพที่ ๕ ยอดเขาลีสินทร เขากรวิก เขาสู้ทศน์ และเขาเนมินทร



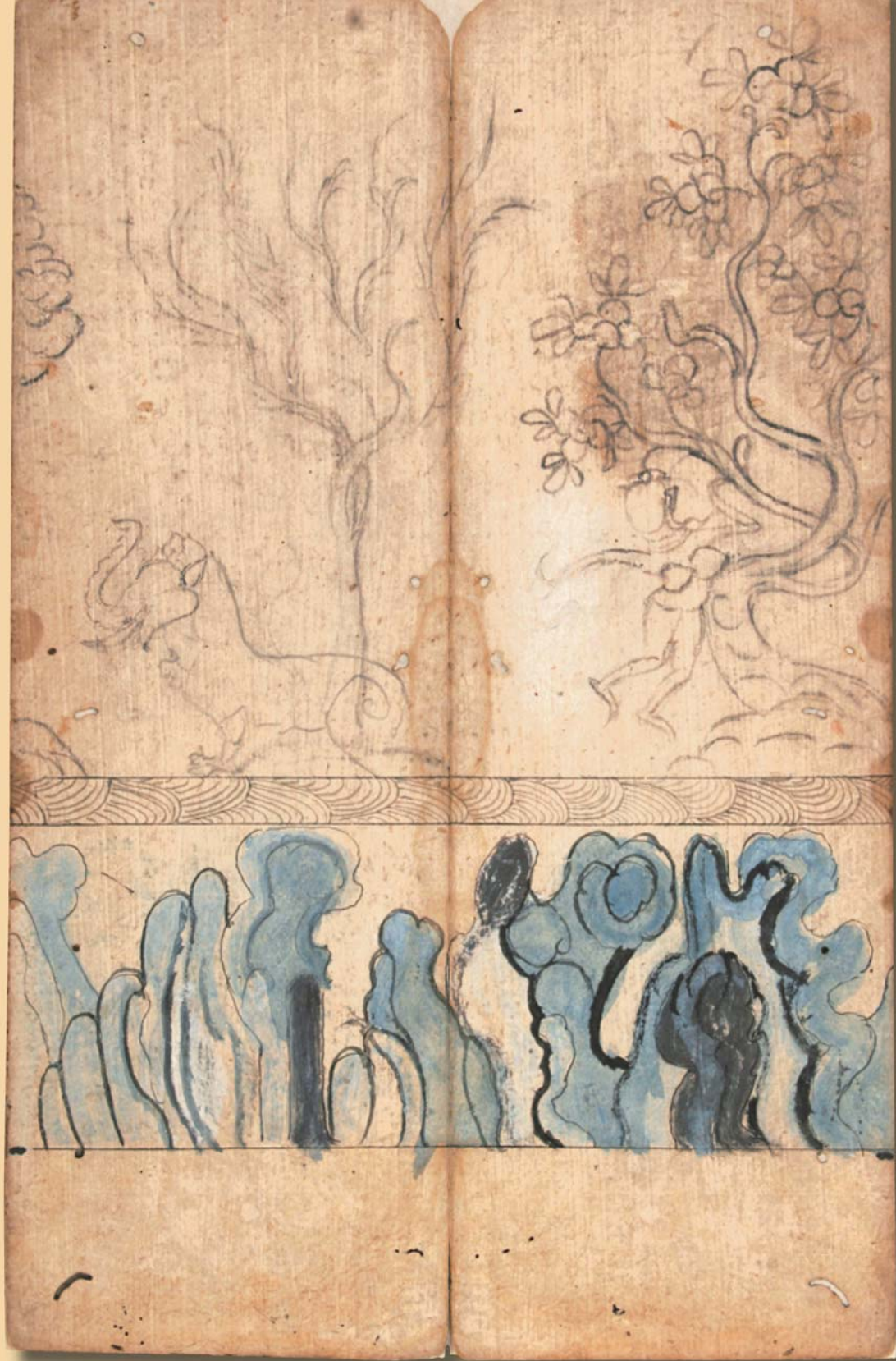
ภาพที่ ๖ เขาวินันต และยอดเขาศักรณ



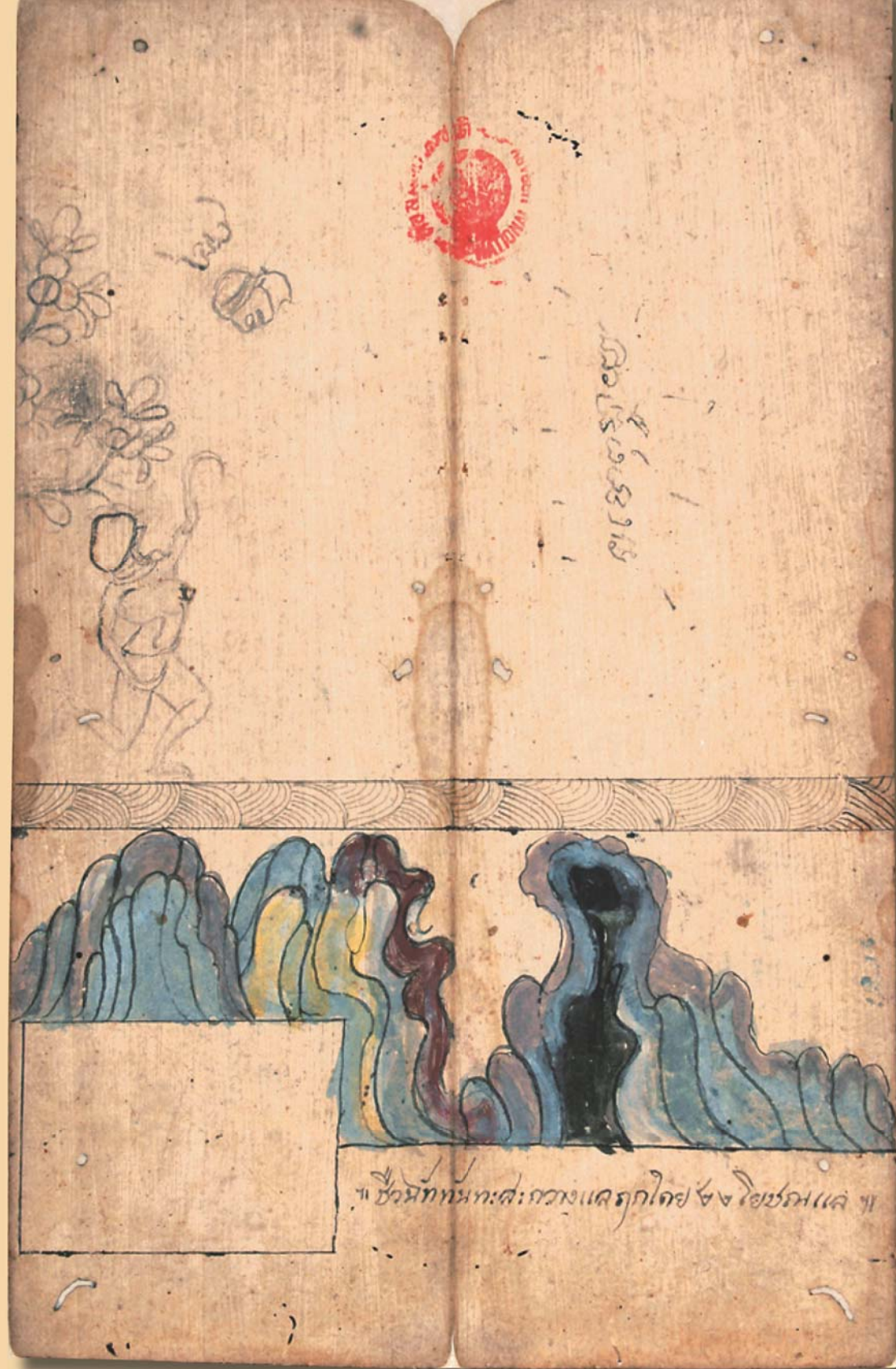
ภาพที่ ๗ คำอธิบายลักษณะของปึงสุปฐวิ (ปึงสุปถพี)



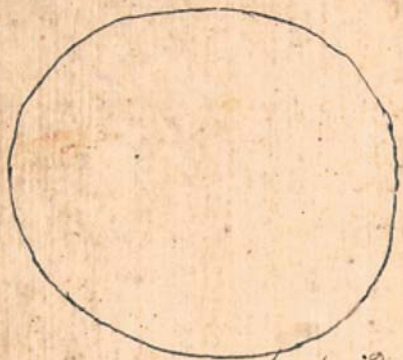
ภาพที่ ๘ ป่าหิมพานต์ มีราชสีห์ (ยังลงสีไม่เสร็จ)



ภาพที่ ๙ ป่าหิมพานต์ มีคชสีห์ และมังกะลีผล (ยังลงสีไม่เสร็จ)



ภาพที่ ๑๐ ฉันทันต์สระ (ไม่สมบูรณ์)



๗๐ ชั่วละกะ:หาคะ:ษะ:โดยกัณฑ์ถูกโดย

๕๕ โยชณะ:แล ๗๒



๗๑ ชั่วละกะ:หาคะ:ษะ:โดยกัณฑ์ถูกโดย

๕๕ โยชณะ:แล ๗๒

• หันไปไกลจากปากดื่มน้ำ ประทับสิ้น ค. อนุโทษไปทิศเหนือแล ๗๒



๗๒ ชั่วละกะ:หาคะ:ษะ:โดยกัณฑ์ถูกโดย

๕๕ โยชณะ:แล ๗๒

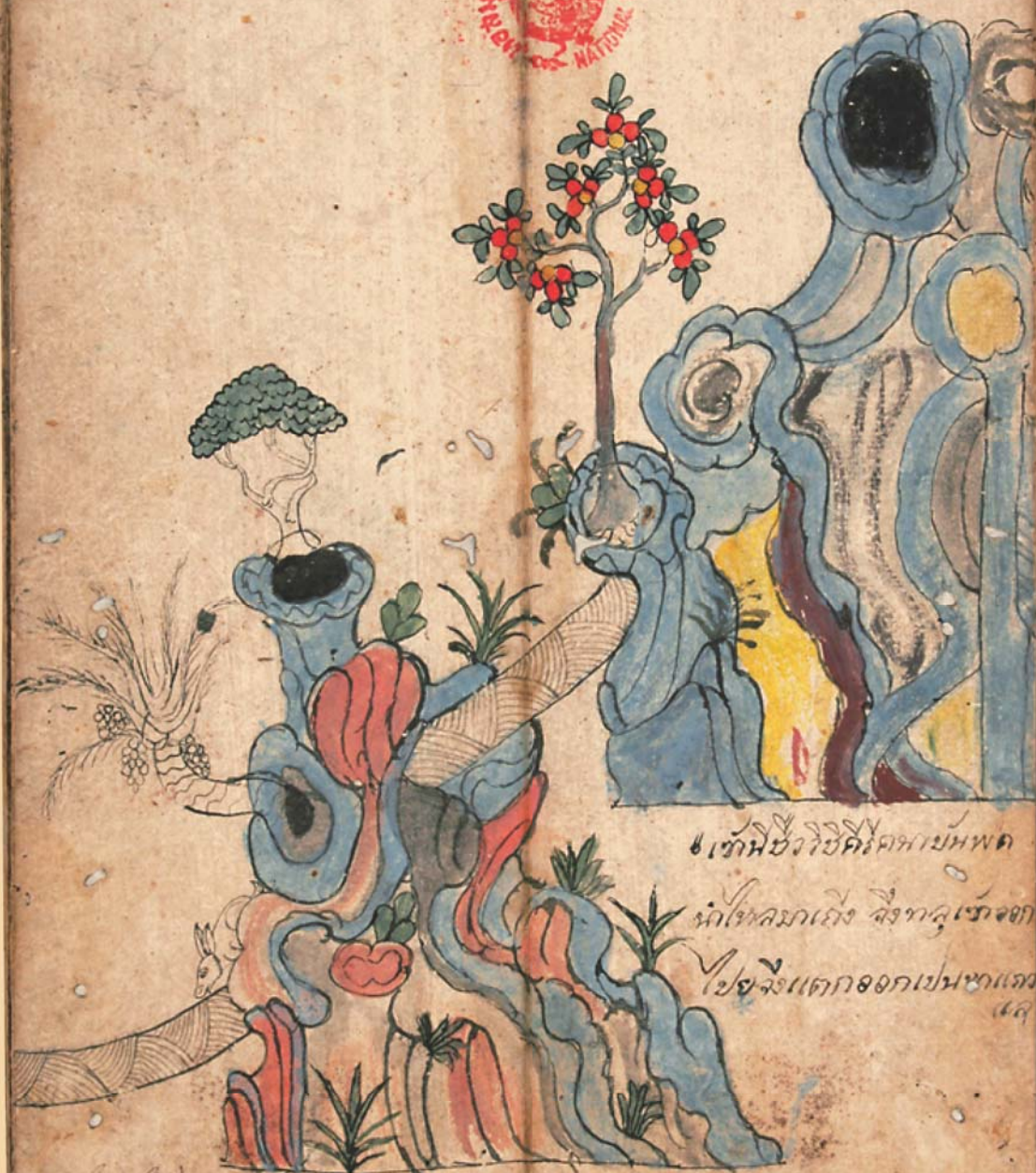
๗๓ ชั่วละกะ:หาคะ:ษะ:โดยกัณฑ์ถูกโดย

๕๕ โยชณะ:แล ๗๒



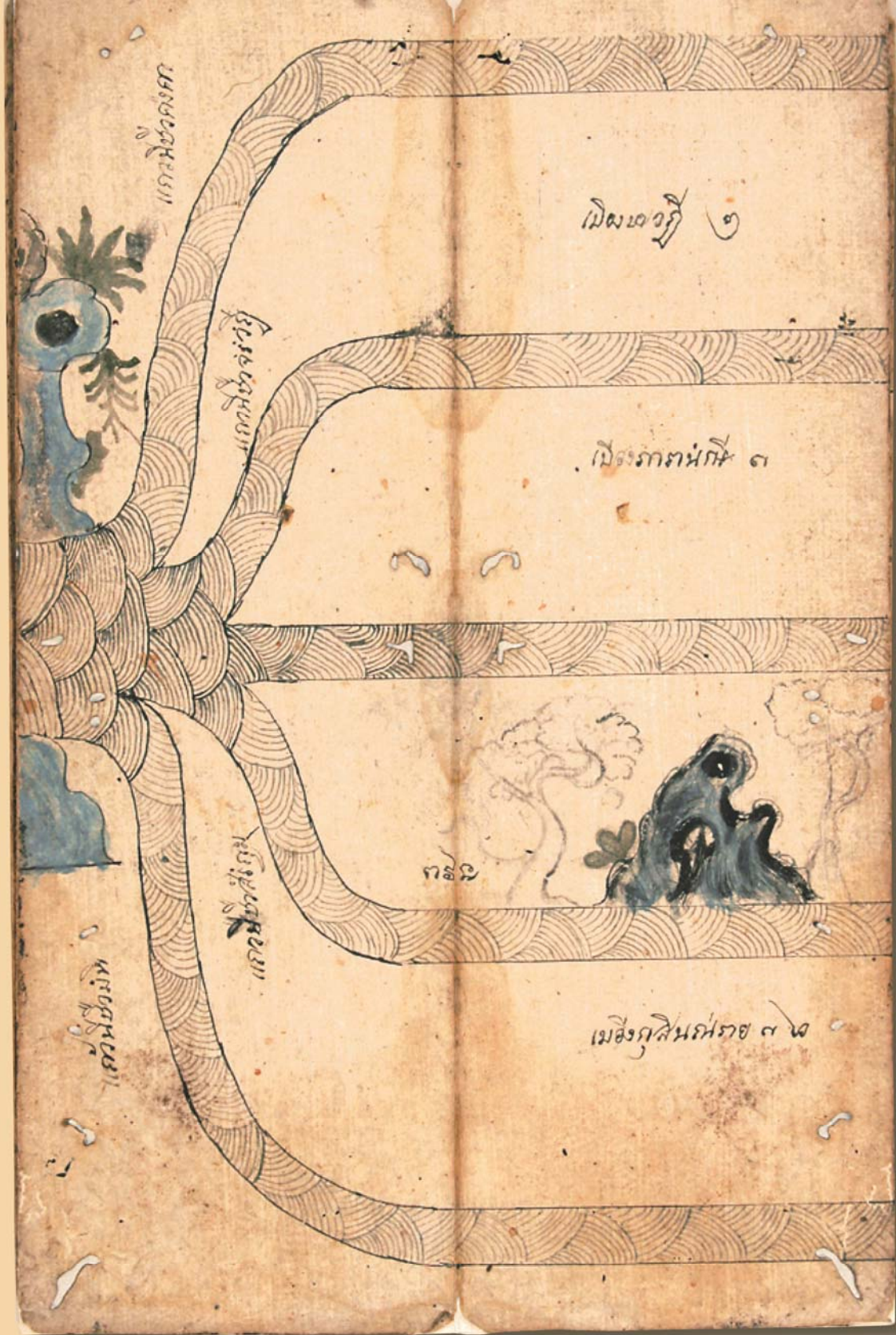


๑ นักโทษมากที่บ่ดเจ้าจันมีแล จึงจูงไปขบตาทุกแล ๗



๕ เสาไม้ชัยวิชัยโคกหมื่นพด
นักโหลมาเถิง สิ่งทูลเข้จก
ไยจ้งแตกออกเป้นชาแถม
แถม

นักโหลไปเอยหมื่นได ๒ ไยจ้งได้
ไยจ้งเข้วิชัยโคกหมื่นพด ๗๕



ภาพที่ ๑๖ ปัญจมหานที คือ คงคา ยมนา จีรวดี สรรภู และมท



ภาพที่ ๑๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเมืองสำคัญสมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๑๙ แผนที่โบราณ : แสดงภาพบ้านเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล



ภาพที่ ๒๔ แผนที่โบราณ : แสดงภาพเมืองต่างๆ สมัยพุทธกาล (ไม่สมบูรณ์)



เมือง ๒

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

• แดงเขามาหนี
สัตว์ป่าในป่า
ใกล้มาหนี
สัตว์ป่าในป่า

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

เมืองวิเศษชัยชาญ
นครชัยภูมิ ๓

ภาพที่ ๒๕ แผนที่โบราณ : แสดงภาพภูเขามารันชคีรีและเมืองต่างๆ

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวงฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “ค่านิยมในไตรภูมิ”. ศิลปการ. ๒๔, ๒ (พ.ค. ๒๗). หน้า ๑ - ๑๖.

_____. “ถามมา - ตอบไป : พระอุปาสี”. ศิลปการ. ปีที่ ๔๗, ฉบับที่ ๒ (มี.ค. - เม.ย. ๔๗).

หน้า ๑๐๔ - ๑๐๖.

_____. สารนิเทศจากคัมภีร์ใบลานสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่, ๒๕๔๕.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. การวิจัยเอกสารโบราณเบื้องต้น. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๑๐.

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง โดยนายธนิต อยู่โพธิ์. เอกสารถอดแบบบันทึกเสียงการสัมมนาไตรภูมิพระร่วง วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ - ๑ มีนาคม ๒๕๒๖ ณ หอวิชาฐานุสรณ์. (เอกสารอัดสำเนา)

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, พระนคร : ศิลป-บรรณาคาร, ๒๕๑๖.

ไตรภูมิภาพหรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พญาสิทธิไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทอดผ้ากฐิน ณ วัดทับสะแก อำเภอทับสะแก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๒๕.

“ไตรภูมิภาษาเขมร”. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรขอมเขมรียง. ภาษาเขมร. เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา). ม.ป.ป. เลขที่ ๑. หมวดตำราภาพ.

“ไตรภูมิโลกสันฐาน”. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรขอม - ไทย. ภาษาบาลี - ไทย. เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา). พุทธศตวรรษที่ ๒๓. เลขที่ ๗. หมวดตำราภาพ.

นริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ. สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๑. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

แบบเรียนหนังสือภาษาโบราณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๓.

ปราณี นิ่มเสมอ. “จิตรกรรมสมัยอยุธยาในสมุดข่อย”. ศิลปการ. ๒๔, ๖ (ม.ค. ๒๕๒๔). หน้า ๑๗ - ๑๙.

“แผนที่ไตรภูมิโลกวิจิตร”. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรขอม - ไทย. ภาษาบาลี - ไทย. เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา). พุทธศตวรรษที่ ๒๓. เลขที่ ๕. หมวดตำราภาพ.

“แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐาน”. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรขอม - ไทย. ภาษาบาลี - ไทย. เส้นรงค์ (หมึก, สีนํ้ายา). พุทธศตวรรษที่ ๒๔. เลขที่ ๙๑. หมวดตำราภาพ.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.

“ระเบียงภาพ : งานศิลปกรรมตามคติในไตรภูมิ”. ศิลปการ. ๒๔, ๒ (พ.ค. ๒๗), หน้า ๑ - ๔.

วรรณภา ณ สงขลา. จิตรกรรมไทยประเพณี. ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑ - ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนาและอักษรขอม. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๗.

สมุดภาพไตรภูมิบูรณฉบับกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทาง ประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕.

สรุปผลการสัมมนา เรื่อง ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, ๒๕๒๗.

สุณี แก้วกลม. อักษรขอมที่ใช้บันทึกภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงาน อธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗.

" วรรณณาอากาศาณญายตณภูมิเทวานแล ฯ ในอรรูปบนเลาดาบตุดผลอยุแล ฯ "

๗ ๗ อากาसानนัจฉายตน์ รูปภายํ อปฺปมตฺตมปฺปินตฺติ จิตฺตเมวตฺติฏฺฐติ วิสฺสยติสสฺสสกฺกปฺปานิ อายุปฺปมานํ ๗

๓๐ เวนสญญานาสัจญายตน

၈၀ ၈၀

၈၀

៣០ អាកិលជន្មាយតន

၈၀

၈၀

၈၀

৪৬৭

วิวัฒนาการกระจายตน

၁၆၀

ចំណុច ៤

စာအုပ်အမည်

၈၀

๓๐ อากาสนาญายตน

၈၀

၅၀

๗ เจตสิกเกิดด้วยรูปปาวจรกุศล แลรูปปาวจรวิปาก แลรูปปาวจรกิริยายอมแล ๓๐
เมื่อรหนุต ไสมีแต่วิปากแล กิริยาหากุศลมีใด เมื่อตรีเหตุกบฏชน แลโสตาปัตติ สกิทาคามิ อนาคามิ
ไสมีแต่กุศลจิตต แลวิปากจิตตหากิริยาบมีใดแล

(ภาพ)

(๑๐) ๗ ๗ ชนุณชีเอกษนิฏฐพฺรหฺมสฺสทาวาส มึตฺเตนาคามึ แลอรหนฺตหาปฺปุชฺชนแลโสธาสกิทาคา
มิโต พุทฺธาวารุปาวจรมณฺจา มชฺฌาณโศเกิดในอกนิฏฐมหาพรหมนีอายุโต ๑๖๐๐๐ มหากัลป
แตสฺสทฐสึถึงอกษนิฏฐภุมฺมโต ๕๕๐๔๐๐๐ โยชน จิตฺตอรหนฺตอยฺในอกนิฏฐภุม ๒๗ คึมฺหากิริยา ๔ แล
รุปาวจรกิริยา ๕ แลอรุปาวจรกิริยา ๔ แลอรุปาวจรปณฺจมชฺฌาณวิปาก ๑ แลกุสสวีกาภาเหตุก ๔
ครึจฺจุชฺชิวินฺญาณ ๑ โสทวินฺญาณ ๑ แลอุเบกฺขาสนฺตริณ ๑ โสมนสฺสสนฺตริณ ๑ สมฺปตฺติปนฺน ๑
เปณ ๕ แลเอเหตุกกิริยา ๓ แลอรทตฺตผลจิตฺร ๑ เปณ ๒๗ นิแล ๗ จิตฺตอนาคามึผล ๓๑ คึมฺหากุสส ๔
(๑๑) แลอรุปาวจรกุสส ๕ แลอรุปาวจรกุสส ๔ แลอรุปาวจรปณฺจมชฺฌาณวิปาก ๑ แลกุสสวีกาภาเหตุกจิตฺต ๕
คึจฺจุชฺชิวินฺญาณ โสทวินฺญาณสมฺปฏฺิจฺจนฺ โสมนสฺสสนฺตริณ อุเบกฺขาสนฺตริณ แลอกุสส ๕ คึโลภมฺม
อันปราสฺสจากทฺธิจฺ ๔ คึ อุทฺธจฺจนฺิง แลอาวชฺชนจิตฺร ๒ แลอนาคามึผลจิตฺร ๑ เปณ ๓๑ แล ๗
จิตฺตอนาคา แลอรทตฺตเกิดในอกษนิพฺรหฺมสทฺทาวาสสทาณิแล ๗

สัตว์ทั้งหลายเกิดในภุม ๓๐ คีคามภุม ๑๐ รูปภุม ๑๖ รูปภุม ๔ นี้ ย่อมฉิบหายบมิเที่ยงเลย
แต่ไฟไหม้ทั่วแสนโกฏิจกรวาลนิตโตแล ๗ แล ๗ ไสโด ๗ ทิตเตนาทวมโตแล ๔ แล ๔ ไสโด ๔ ทิ
ทั่วแสนโกฏิจกรวาลนิตโต ๖๔ ที่ไสจิงลมจักกัถไฉฉิบหายในแสนโกฏิจกรวาลทีเดียวก

๗ ชั้นนี้ขี้อายุขัยประมาณสี่หมื่นปีเศษ (ภาพ) (ภาพ) อนาคาแลรอนุด หาดุญชนแลโสดา สกิทาคามีโต ผูกา (ภาพ) (ภาพ) วนาโด ปณจุมชฌานโดเกิดเป็นสุทธสิพรหมมีอายุยืนโด ๔๐๐๐ มหากัลป แต่สุทธสิฏฐิมาถึงสุทธสาฎมโด ๕๕๐๘๐๐๐ โยชน จิตรรอนุด ๒๗ จิตรอนาคา ๓๑ เหมอิน ดั่งจิตร์อันพณณาในอกนิฏจพรหมสัทธาวัสนันแล

(๑๒) ๑। ชั้นนี้ซึ่งสุทธาสาพรหมสุทธาวาสมีแต่ (ภาพ) (ภาพ) อนาคาแลอรหันต ทาปุณชนแลโสดา สกิทาคามีได้ ผู้ภาวนาปณฺจขณฺฑานโดเกิดในสุทธาสาพรหมสุทธาวาสมีอายุยืนได้ ๔๐๐๐ มหากल्प แต่อดปปาถึงสุทธสาโด ๕๕๐๔๐๐๐ โยชน จิตรอรหันต ๒๗ จิตรอนาคามี ๓๑ ดุจจจิตรอันกล่าวใน อกนิฏฺจพรหมสทาวาสนั้นแล

๑1. ชื่นชื้อตบปพฺรหฺมสุทฺธาวาส มิเต (ภาพ) (ภาพ) อนาคาแลอรหนฺต หาปฺภูชน แลโสธาสกิทาคามีโด
 พุฏาวนาโดปญฺจฆฏานโดเกิดโนอปปาพฺรหฺมนีมีอายุโด ๒๐๐๐ มหากุลป เตอวิหาฏฺมถึงอตบปาโด
 ๕๕๐๔๐๐๐ โยชน จิตรอรหนฺต ๒๗ จิตร อนาคา ๓๐ ดจฺจเคยวักกันแล

(๑๓) ๑। ชั้นนี้ชื่อวิหาพรมสุทาวาสแตอนาคา (ภาพ) (ภาพ) แลอรหนต ทาปุณฺชนแลโสตาสภิกาคามีโด
 ฌฏาวนาปณฺจมชฌานโดเกิดโนวิหาพรมมียายุโด ๑๐๐๐ มหากल्प แตเวหผลาถึงอวิหาฏมโด
 ๕๕๐๔๐๐๐ โยชน จิตรอรหนต ๒๗ จิตรอนาคา ๓๑ เหมือนจิตรอันกล่าวโนอกนิกฺขณมณฺณแล
 แตเวหผลาถึงอกขนิกฺจ นันโดซิปณฺจสทาวาสแล " นิ

" " ฝนตกทั่วแสนโกฏิจกรวาลนี้ฝูงคนทั้งหลายก็ชื่นชมยินดีเย็นเนื้อเย็นใจทุกแห่ง ไฉไลทั้งหลาย
ก่งอุยกามโนเมื่อตั้งนั้น ครันอย่าเพื่องอกปรมาณโค กรูบือ ม้าลากัดกินได้ตั้งนั้นฝนบมีไต่ตกเลย ไฉไล
อุยกาพิณ ทั้งหลายเป็นเอกซิป ขวาง บัว โค กรูบือ ทั้งหลายก็ด้วยสิ่งทองบนบ่อ ไครยะเป็นขอมปีโค

(๑๘) เหตุก ๕ รูปาวจรวิปาก ๒ แลอาวชชน ๒ อกุลสล ๕ คีโลก ๔ อุททจจ ๑ ผลจิตตรง ๑ เปน ๓๒ แล
ครีเหตุกปฏชนจิตต ๓๖ คีกุลสล ๒๒ รูปาวจรวิปาก ๒ อาวชชน ๒ อกุลสล ๑๐ โลก ๔ โมท ๒ เปน ๓๖
มีในทุติยฆณานกฺขมทั้ง ๓ ชั้น คีปริตภา แลอปปมานภา แลอาภสสรพฐมแล มีจิตฐสมิกันแล ฯ
๗ รูปาวจร ๓ ซึ่งเป็นเบญจกสิมมด้วยกับแล ๗ ซึ่งความหวั่นทั้งหลายเจพง ๕๕ ดังบรรดไฟใหม่เข้าสุม

(๑๙) ๗1 สามชั้นนี้ซึ่งปถมขณณภูมิ คือพระพุทธรูปปางสมาธิ แลพระพุทธรูปปางสมาธิ แลมหาพุทธรูป มีปูชนียแลโสตา สกิทาคา อนาคตา อรหันต ผกาวนาปถมขณณอันน้อยไต่เกิดเป็นปาริซชชพระพุทธรูปแลมิตติยภาคแห่ง อัสสชยักลุปเป็นอายุ ผูกาวนาปถมขณณอันมฤตมไต่เกิดเป็นปโรหิตาพุทธรูป มีอายุไต่ถึงอัสสชยักลุป ผูกาวนาปถมขณณอันปรณิตไต่เกิดเป็นมหาพุทธรูปมีอายุไต่ถึงอัสสชยักลุป แต่ปรณิมิสสวสวตติ ถึงปถมขณณภูมิไต่ ๕๕๐๔๐๐๐ โยชน จิตรอรหนตอยู่ในปถมขณณภูมิทั้ง ๓ นี้ ๒๗ ดูจดัง จิตตอรหนตอยู่ในทุติยขณณอันกลาวแลวนั้น เทาเวนแตรูปาวจรทุติยขณณวิปากแล จิตรแห่งโสตา สกิทาคา อนาคตา ๓๐ เหมือนจิตตโสตา สกิทาคา อนาคตา อันอยู่ในทุติยขณณภูมิเวนแต่ รูปาวจร ทุติยขณณวิปากอันเดียวแลจิตรแห่งตรีเทตูปุชชนอยู่ในปถมขณณภูมิทั้ง ๓ ชั้น ๓๕ เทมอินจิต ตรีเทตูปุชชนอยู่ในทุติยขณณภูมิแลเวนแตรูปาวจรทุติยขณณวิปากดูจเดยิวแล ๗1 แจกจิตตแห่งปูชชน โสตา ปตติ สกิทาคามี อนาคตามี แลอรหนตอันอยู่ในรูปาวจรภูมิทั้งปวงแสนเทานี้แล ๗1 รูปาวจร ๓ ชั้นนี้ ฟินเดยิวเสมียดด้วยกันพุทธรูป ๑๑ จัมภวกนี้มีพื้นไต่ ๔ ชั้นแล ๗1 จิตตแห่งอริยบุคคล ๖ จัมภวกอยู่ใน ฉกามาวจร ๖ ชั้นนี้ดูจเดยิวกันแล จิตตทุเทตูปุชชน ๔๑ จิตตตรีเทตูปุชชน ๕๔ จิตตโสตาปตติ ๕๐ จิตตสกิทาคามี ๕๐ จิตตอนาคตามี ๔๔ จิตตอรหนต ๔๔ มีในฉกามาวจร แล ๗1

(๒๐) ตรีเทตูปุชชน โสตา สกิทาคา อนาคตา อรหนต ๗1 ชั้นนี้ซึ่งปรณิมิสสวตติภูมิ มีทุเทตูปุชชน ตรีเทตูปุชชน แลโสตาสกิทาคา อนาคตา อรหนต ผุ้มพะงทาน รัชชาลิจังไต่เสวยสุขสวสวตติในปรณิมิตตวสวตติภูมินี้มีอายุไต่ ๖๖๐๐๐ ปีทิพพดยุย เมื่อคนณปีใน มนุสสนี้ไต่การอยุณิสิบ — โภกียุทลันปี ๗1 แตนิมานรดิถึงปรณิมิตตไต่ ๔๒๐๐๐ โยชน แตมนุสส โลกยถึงปรณิมิตตวสวตติไต่ ๒๕๒๐๐๐ โยชนแล ๗1 จิตตอรหนตอยู่ในปรณิมิตตวสวตติภูมิ ๔๔ คิมหากุริยา ๔ แลมหคคตกุริยา ๙ แลเอตกุริยา ๓ แลมหาวิปาก ๔ แลกุสสลวิปากาเทตูก ๗ แล กุสสลวิปากเทตูก ๔ แลอรทตผล ๑ เปน ๔ แลจิตตอนาคตามี ๔๔ คิมหากุสสล ๔ แลมหคคตกุสสล ๙ มหาวิปาก ๔ แลกุสสล

(๒๑) วิปากาเทตูก ๗ แลกุสสลวิปากาเทตูก ๔ แล แลอวชชน ๓ แลอนาคตามีผล ๑ เปน ๔๔๓ แล ๗1 จิตตสกิทาคามี ๕๐ คิมหากุสสล ๔ แล มหตต(แล)กุสสล ๙ แลมหาวิปาก ๔ แลวิปากาเทตูก ๑๕ แลอวชชน ๒ โลภมูล ๔ โทสมูล ๒ อุททจจ ๑ แลสกิทาคามีผล ๑ แล จิตตโสตาปตติ ๕๐ ผลแลโสตาปตติผลจิตตแล ๗ จิตตทุเทตูก ปุชชน ๕๔ คิกุสสล ๑๗ แลมหาวิปาก ๔ วิปากาเทตูก ๑๕ แลอวชชน ๒ โลภ ๔ โทส ๒ โมห ๒ เปน ๕๔ แล ๗ จิตตทุเทตูปุชชน ๔๑ คิมหากุสสล ๔ มหาวิปาก ปุระจจากปณญา ๔ คีโลมนสส ๒ แลอุเบกขา ๒ วิปากาเทตูก ๑๕ อวชชน ๒ แลกุสสล ๑๒ คีโลภ ๔ โทส ๒ โมห ๒ เปน ๔๑ เทานี้ แล ๗ ๖๔๐๐๐

(๒๒) ๗1 ๗1 ชั้นนี้ซึ่งนิมานนรติภูมิ มีทุเทตูปุชชน ตรีเทตูปุชชน แลโสตาสกิทาคา อนาคตา อรหนต ผูกัณณูปุทธานรัชชาลิจังไต่เกิดเสวยสุขสวสวตติในนิมานนรติวิมานนี้ มีอายุไต่ ๔๐๐๐ ปีทิพพ เมื่อคนณปี ในมนุสสโลกยนี้ไต่โสโรยสามสิบโภกียุทลันปี แตดูสิดาถึงนิมานนรติไต่ ๔ หุมีน ๒๐๐๐ โยชน จิตรแห่งอรหนต ๔๔ จิตรแห่งอนาคตามี ๔๔ จิตร แห่งสกิทาคามี ๕๐ จิตรแห่งโสตาปตติ ๕๐ จิตรแห่ง ตรีเทตูปุชชน ๕๔ จิตรแห่งติเทตูปุชชน ๔๑ ปรตูกจกกลาวในปรณิมิตตวสวตติภูมินั้นแล ๗ เทวดาสูง ๓๒๐๐๐ วา ๗1

(๒๓) ๗1 ๗1 ชั้นนี้ซึ่งอตุลิตาสวค มีอริยบุคคล ๖ จัมภวกผูกทำการกุสสล แลไททานรัชชาลิจังไต่ปริการมม ในอตุลิตตพิมานนี้มีอายุไต่ ๔๐๐๐ ปี ทิพพเมื่อคนณปีในมนุสสโลกยนี้ไต่ ๔๗ โภกียุทลันปี แตยามา ถึงอตุลิตตนี้ไต่ ๔๒๐๐๐ โยชน จิตรอรหนตอยู่ในอตุลิตตภูมิ ๔๔ จิตรอนาคตามี ๔๔ จิตตสกิทาคามี ๕๐ จิตตโสตาปติ ๕๐ จิตรแห่งตรีเทตูปุชชน ๕๔ จิตตทุเทตูปุช ๕๑ ดูจเดยิว ๗1 แตลมพัตไทหน้าชั้น เปนดินเทาถึงมิพระอาทิตย์ พระจันทชิตติยอัสสชยวตตถายี แตมิพระอาทิตย์พระจันทเทาถึงไฟไหม้ กัลปซึ่งจตุตถอัสสชยวตตถายีแล ๗1 ๗1 เทวดาสูง ๖๖๐๐๐ วา ๗1

(๒๔) ๗1 ๗1 ชั้นนี้ซึ่งยามาสวรรคค เปนที่อยู่อริยบุคคล ๖ จัมภวก ผูกิจาคคทานรัชชาลิจังไต่เสวยสุขสวตติ ในยามานี มีอายุไต่ ๒๐๐๐ ปีทิพพ เมื่อคนณปีในมนุสสโลกยนี้ไต่ ๑๔ โภกียุทลันปี แตดาวตติสาถึง ยามานีไต่ ๔๒๐๐๐ โยชน จิตรอรหนต ๔๔ จิตรอนาคตามี ๔๔ จิตตสกิทาคามี ๕๐ จิตตโสตาปติ ๕๐ จิตตทุเทตูปุชชน ๕๔ จิตต ทุเทตูปุชชน ๔๑ อยู่ในยามาสวรรคคนี้ดูจเดยิวกัน — ณ ๗1 ๗1 ๗1 เทวดาสูง ๔๐๐๐ วา อายุสม ๒๐๐๐ ปีทิพพ ๗1 ๗1

(๒๕) ๗1 ๗1 โยชนเทวดาพระเมธาวรรค ๖ ปริมาณพระอินทร์แลพระวิษณุ ๖๖๐๐๐ วา ๗1 ๗1 ๗1 เทวดาสูง ๖๖๐๐๐ วา ๗1 ๗1 ๗1

(๓๓) ปลาช่อนตมิตติมิงค ๑๐๐๐ โยชนะ

ผู้ใดให้บังเกิดเดียดเนื้อโอรนใจ สัตว์ทั้งหลายแลภวเญิดกลมายาโยมใดเกิดในโรรพพนรณนี้ อายุขุสสิต
เทวดา ๔๐๐๐ ปีทิพพคนณาในมนุสส ๕๗ โภฏี ๖ ลานปีจึงเปวันนึ่งคินนึ่งในโรรพพนรณ ๔๐๐๐ ปี
นั้น เปนอายุสัตว์ในโรรพพนรณนี้แล ฯ ผู้ใดลักโขงพุโรโขงสมครฐาอาจารย์โยมใดเกิดในมหาโรรพพนรณนี้
อายุสัตว์ในมหาโรรพพนรณนี้ ๔๐๐๐ ปีนรณ อายุนิมานรติเทวดา ๔๐๐๐ ปีทิพพนบปีในมนุสส ๒๓๐
โภฏี ๔ ลานปีเปวันนึ่งคินนึ่งในมหาโรรพพนรณนี้แล ฯ ผู้ใดเบยีสัตว์ไทดายด้วยไฟโยมใดเกิดในตาพพ
นรณนี้ ๖๖๐๐๐ ปีทิพพในปรณิมิตนันเป ๔๒๐ โภฏี ๖ ลานปีในมนุสสนี้จึงเปวันนึ่ง คินนึ่งในตาปนรณ
อายุสัตว์ในตาปนรณนี้ ๖๖๐๐๐ ปีด้วยปีนึ่งแล ผู้ใดถือจเฉททิจิกุลาวาบุญแลบาปหามีโยมใดเกิด
ในมหาตาปนรณนี้ อายุพหุหมบโรหิตเทวดายินใด ก็อัสชยยกัลลคนณาในมนุสสโดก็อัสชยอน
นตรกัลลนนั้นเปวันนึ่งคินนึ่งในมหาตาปนรณนี้ ก็อัสชย อนตรกัลลด้วยวันแลเคอินแลปีนั้นเปอายุ
สัตว์ในมหาตาปนรณนี้แล ผู้ใดกรธำปิตุมา มาตุมาฏ โลหิตุปาท สัมภทแลภวเญิดกลมายาโยมใดเกิดใน
คณแลกึนเลาชาสัตว์มีใจริสสาแลเป -

- (๕๖) หาสสิมิโยมใดเกิดในมหาอวิจันรณนี้ อายุมหาพหุหม ยินโดอัสชยยกัลลคนณาในมนุสสโดอัสชยอนตร
กัลปจึงเปวันนึ่งคินนึ่งในมหาอวิจันรณ อัสชยอนตรกัลปด้วยวันนั้นเดอินนันปีนั้นเปอายุสัตว์ในมหา
อวิจันรณแล นรณทั้งหลายนี้หามีใดในบุพพิทวิบแลอตุตรกโรแลอมรโคยานี มีแต่ในชมพูทวีปนี้แล ฯ

หน้าปลาย

- (๑) สณชีพพนรณ
(๓) กาลสูต
(๕) สัมมาจุนรณ
(๗) โรรพนรณ
(๙) มหาโรรพ
(๑๑) ตาปนรณ
(๑๓) มหาตาปน
(๑๕) มหาอวิจ
โลหะกุมภี
(๑๖) พุทธพพนโรพพฐา อญสิทพ
ชีสมณญญพพต
เกาะสุรัต
(๑๗) กิริตตยัคคสูงวรวงค ๔๐ โลก คีพพพทกุกกสนน
ไตรทายัคคสูงวรวงค ๓๐ โลก คีพพพทโกนาคน
ทวาวบวรยัคคสูงวรวงค ๔๐ โลก คีพพพทกาสยบ
กลียัคคสูงวรวงค ๑๒ โลก คีพพพทสสิสาภยมนิโคตม

๖

๗ เคาละงกา ๕๐ โยชน ด้วยสิเนรุ

- (๑๔) พาราณสี จสวตถิ เวสาลี มิถิลา ลวิ โกสามพ พชนิ ๗ ตกกลิลา จมปาก สาคล สุลุมารคิริ ราชคห
กบิลตฤ จเชตุดตพาว สงกสส กุลินราชโยปุเร อิมเรตโสฬสนครา ๗ วรมหาโพธิเถิสตตมทาสถาน
๓๐๐ โยชนเดิน ๗ เดอิน แตสตตมทาสถานเถิสโฬสพสมทนคร ๖๐๐ โยชน เดิน ๑๔ เดอิน ๗
(๑๙) เมืองจันตบูล สาครบรี เมืองเพชบุรี ทเลน่าจิต เคาละพราว เคาละคนพี ชุภาว เมืองปฺราน เมือง ๗ รย
เมืองนครสิริมราช ชยยา มตตากร ๗ ชยยคิริ ปทัง เมืองพทฐง เมืองไทรยทน เมือง ๗
มหาสัน ๗ ๗ ๗ เมืองริต เมืองอาแจ โลสง ฐ ๗ นย เมืองอานน เมืองคนธา เมืองทวาย
เมืองลาภา เมืองยามี เมืองย ๗ ๗ ตรา
(๒๐) เมืองไตนนนคร เมืองจาม เมืองยวน เมืองนคอรทลวง เมืองกวางตง เมืองจันจิว เมือง ๗ ๗ ๗
เมืองลานชาง เมืองโซม เปนชางโทองชาต ๑ เมืองเชียงไม เปนหม่อชาต ๑ เมืองนกกิง เมืองเทว
ลงการบุรี พระล้าพาง พระล้ากุน เมืองวิเทหาราช ตนคนธามพริภ เมืองปญจาล เปนคนจนาธตามิต
๔ เปนพอด้า ๑๖ ชาติ เมืองสิทราษ เปนคนเชนใจ ๔ ชาต เปนเสฏฐี ๒๑ ชาต เปนองค ๗ ลิก ๔
ชาติ บ้านชีเสวตกนิก เมืองปาทลีนุตต เมือง ๗ ๗
(๒๑) เมืองเพณินเส ๗ ชิมสิสรติ เปนพราหม ๔ ชาต เมืองอุเชนี เปน ๗ ๗ ๗ โมกข ๑๔ ชาต เมือง

แลรัตนนคร ปาทีพระเจดีย์พระเกษ เป็นปรีทิต ๑๒ ชาต เมืองสาคร พระมหาโพธิ์อยู่กลางตวันสูง
โรยโยชนะลูกตก — — — ดินเป็นโห่ง เมื่อกบิลภตตุเมืองมหาราช บ้านเสฏฐีข้างปัจฉิมมีบ้าน
ชีคลามุม ปานพหุม

(๒๒) เมืองกุสินาราย ๑๖ เมืองโกสามภี ๖ เมืองเชตุดตร ปาวารนคร เมืองสิงคราช ปาลิยยวน เมืองอาลวี
๕ เป็นคนมีปัญญา ๔ ชาต เมืองมิถิลา ๔ ข้างอุดตตร ปจจนันมีภูเขาศีอิริบพุดในบ้านนั้นชิมชฌิม
เมืองราชโคต ๑๒ นางอมภพานีเกิดในคาบในมวง บ้านเสฏฐี _____
เมืองพารานสี ๑ เมืองภยสาสิ ๓ เป็นอหุม — มี

(๒๓) _____ เมืองฉีปนใหญ่ เมืองนาคสาเก เมืองหงษา เป็นชาวมอ ๔ ชาต
เมืองหา เมืองอ้งว เมืองโห่งอุ สรมุจลินธินาคราชอยู่ เมืองสูงสูมาร ๑๑ เมืองกุดพา เมืองลเซียง
เมืองรามราช เมืองนาค บัดคำ เมืองอมชงลีบัดคำ เมืองอครราช ศีรินคร เป็นหม้อชาว ๒ ชาต
เมืองกูรราช สาขลนคร เมืองมลาศรี เมืองอดตบัน เมืองคนธรรราช เมืองปาไลยกาส เป็นบุโห่งชาต ๑
_____ ปตูปา เป็นเตาโห่งชาต ๑ เมืองสร้างพทา เมืองปารี

(๒๔) เป็นนกกทา ๒ ชาต เป็นนกกุมชาต ๑ โกสลราช เป็นชาวเพือก ๔ ชาต โกสามภี เป็นกรบิชาติ ๑
เป็นมหาจิงโจกชาต ๑ อุเชนี เป็นนกออย่าง ๔ ชาต ตกกลีลา เป็นนกกแซกเตา ๙ ชาต สงกต
ปาชีอุดตตรมนธาคนเป็นธมมอยู่จุมปาก

(๒๕) ราชคห เป็นวั ๕ ชาต สูงสูมาศรี เป็นพยาสุนกษชาติ ๑ กฏจราช เป็นพยาสุกรพหุชาต ๑

(๒๖) เป็นชาวดำ สาวตถิ ภยสาสิ โค่งบวงนายพหุณ พารานสี ไมเกด เป็นกตยาชาต ๑ อาลวี เป็นเนื้อโห่ง
๑๓ ชาต มุจลินธ เป็นกิลินชาต ๑ มิถิลา เป็นโก ๒ ชาต อินทปฏ เป็นม้า ๔ ชาต มหาโพธิ
ปาชีชเยคคนเป็นธมมอยู่ กุสินารามีสถูปใหญ่ไ ๑๒ โยชน เป็นพยาหุญเฝือก ๒ ชาต อชชปาล
กบิลภสทุ ปาชีโกรคนเป็นธมมอยู่ _____ เป็นจกวต ๓ ชาต

(๒๗) _____ เป็นนกกยโห่ง นกกรวิกโยมเอา หางปุกหุอยู่ เป็นรสี ๙๖ ชาต

(๒๘) นางเมฆลาปรตบดวยวตถาภรณ์แห่ง
มีมือถี้แกว โอกมาขับอวงเมฆเลน
จิงรามสุรเทนแกวนั้นจโครใดจิง
คว้างดวยชวานยิงดวยปืนมิได้โห่ง
_____ ปีนแลชวานนั้นโห่งกูเขา
ทั้งคริน ๒ คนทั้งหลายสมมุติว่าเลียง
ฟ้าผ่าแล

_____ เป็นนกกพิราบ ๕ ชาต

_____ คนเป็นธมมอยู่ พหุลพพต ๖๐ โยชน
นำแห่งโอกไปในเขา ๖๐ โยชน ๑ ไปไ ๕๔ โยชนะ ชีพพลคงคา
เป็นจเซ ๑๖ ชาต ปามวง ๔๐๐๐ วา เป็นชาวดำ ๓ ชาต
ปาเขาสาสิชาว เป็นลิงเผือก ปาชีกเณคนเป็นธมมอยู่มิปาชนุน
แลปาผลาหารตาง ๒ แล ๔๐๐๐ เป็นปลา ๓ ชาต

(๒๙) จามจุริอยู่มาก เป็นมกร ๒ ชาต อยู่ในตียงค สระ กว้าง ๕๔ โยชน เป็นนกกาน้ำชาต ๑ เป็นลิง ๑๐
ชาต ๑ ปาในมวงไมขวิด ๔๐๐๐ วา ปาซิมหาภิเทคนเป็นธมมอยู่ เขามีรูจทำไรไถนาเขาเกินเตเขาสาสิ
ถ้างาอนเป็น เองมิชชาต สัตว์ครนจามจุริตายเขาจิงไทหามันมามุงเรอีนอยู่ นกใส่ข้าขางสาร ปากุลย
๔๐๐๐ วา ปาออย ๔๐๐๐ วา

(๓๐) กาลาคีรี ๖๐ โยชน ปาถัว ๔๐๐๐ วา ปาแดง เป็นลิง ๑๐ ชาต ปาถัว ๔๐๐๐ วา ปาฟัก ๔๐๐๐ วา
ปากกกล้วย ๔๐๐๐ วา ปาอัย ๔๐๐๐ วา สวณณพพตสูง ๔๖๐๐๐ วา บุนพตาสสูง ๔๖๐๐๐ วา
มีกตวนแกววิฑูรโห่งเทาดั่งอยู่เหนือแผ่นดินโห่ง ฉทพตขนาดตัวยาว ๑๒๐ โสกลสูง ๙๙ _____
๕๗ โสกล ฉทพตสร ๕๔ โยชน

(๓๑) เขาวงกฏ นำไลไปเหนือหลังชีลา ๖๐ โยชนะชีกนคงคา แดงโนตตถสรถึงสีลานี ๓๐๐ โยชน
มนธาลกนิสร ๕๔๐ โยชน ปาม่วง ๔๐๐๐ วา ตุนกุม เป็นกบชาต ๑ เลือเทาจ่าสิล ปาออยลิต้น
ปากุลย ๔๐๐๐ หมี่กับต้นสครู่อุดกัน เป็นนกกครเหว ๒ ชาตอยู่แทบกุทาลส เขาสาสิชาว สาสิแพง

(๓๒) ปาไมมวง ๔๐๐๐ วา เป็นกนิรชาติ ๑

พระวราริย์ ปากสุ่ย ๔๐๐๐ วา พระเจ้าเร้า ปะทุ่นสุกเทีตุ่มจัน ๖๐ หีบ กว้าง ๔๐๐๐ วา
ปาแดงสุกสุกเทาไท ๔๐๐๐ วา กุณาสสร ๕๔ โยชน ปานาเตา ๔๐๐๐ วา ปาเขาสาลีขาว ๔๐๐๐ วา
ปาเขาแดง ๔" ๖ วา ๖ ปาแดงโม ๔๐๐๐ วา ๖

- (๓๒) เขาควาลัญญแถวเขีย กากัญญ เขาสุทฐสสนแลด้วยโทงเบ็น ๓๑ สีส ๒๐๐ ๖ เขาคนธมาทแถวลาย ๒๐๐
โดกไมภากายงบูชาพระอาริย์ โยดเขาทั้งหลาย — กอนิดาสสรบงพระอาทิต เขาเกรลสสแลด้วยเงิน
แถวณาลอันเวียนไป ๓ โรบแลวจิงลงสู่มหาสมุทร เปนทฎจ — อยู่ที่นี่ เขาจิตรัญญแลด้วยแถว ๗
ปรกาน สูง ๒๐๐ โยชน — — — — โนไปคอบอุยตนา
- (๓๓) สุป — — มีท่าโทงราชสีเผือกอยู่โยมกินเนื้อเปนอาหารนราชสีเหลืองกินเนื้อ เวการบพพต
วิบลพพตยักษอยู่ ๔๐๐ ๖ เหาวิบูล ราชสีทำกินอย่า ๖ ๖ เปนนกยูงโทง ๓ ขาดิ วัตถุกาลสุรกวาง
๕๔ โยชน รตนกาฬ — ราชสีแทงกินเขาเปลือกลไปไม ทำวอุทุมกร พรเปนเจ้าพระอิสวร ปาเขา
สาลีแดง ๔๐๐๐ วา ปานาเตา ๔๐๐๐ วา ปาแดงกวา ๔๐๐๐ วา ปาแดงโม ๔๐๐๐ วา ปาเขาสาลีขาว
๔๐๐๐ วา
- (๓๔) งามดังสาว ๑๖ ปี เปนรสี ๙๖ ขาดิ ปาหมากขิต ๔ พันงา โยดเขา ทิมพาน ๔๔๐๐๐ กว้างแลรี ๓๐๐๐
เขาทิมพานสูง ๕๐๐๐ มีแม่น้ำ ๗ อันกวางแสนวา ๖ เปนก ๒ ขาดิอยู่สีหปภาฏสุรกวาง ๕๔ โยชน
สีหปปาดสร ปาเขาสาลี ๔๐๐๐ ๖ ปากลวยลูกเทางาขาว ๔ พันวา ๖ ปาถว ๔๐๐๐ วา ๖ ปาออยเทา
ลำหมากสีพันวา ๖ เปรดวิมาร เปรด ๑๒ จำพวก
- (๓๕) โพธิ์สัตวเปนรุกขเทวดา ๓๒ ขาดิ โพธิ์สัตวเบ็นหุงใดเบ็นพยาแกนก ปามวงลูกเทากลองสูง ๑๐๐ โยชน
ปาชีโกเปปาไมวา ๔๐๐๐ วา กณมทสุร ๕๔ โยชน รุกขเทวดาอยู่ เปนพยาราชสีอยู่ในเขานนทคุหา
๑๐ ขาดิ ปาสหม่อ ๔๐๐๐ วา ปาหมากขามโปม ตนวาสูงโรยโยชน กว้าง ๔๐๐๐ วา ลูกเทากลอง
ลูกใบยางตงโตงดินเปโนโทง ๖ วิวแห่งมูเทรทราคราช
- (๓๖) พระโพธิ์สัตวเปนครุฑราช ๒ ขาดิ พระโพธิ์สัตวเปนสมุทเทวดา
ปลาชิติมิติมิงคัลยาว ๑๐๐๐ โยชน อยู่ห้วงเขากรวิกแลสุทฐสนัน
ปลาชิติมิติมิงคัลยาว ๕๐๐ โยชน อยู่ห้วงสุทฐสนเนมินทรนัน
ปลาชิติมิงคัลยาว ๒๕๐ โยชน อยู่ห้วงเนมินทรแลวินตกนัน
ปลาชิติมิตยาว ๑๒๐ โยชน อยู่ห้วงเขาวินตกแลอสกนัน
คาบพระเมร ๔๐๐๐ โยชน ข้างบุพพทิสชีเวปจิตองนิงชีสุจิติ ตรีญสูงทั้งมูล ๑๖๐๐๐ โยชน
ข้างทกขินชีลลิ่งคณิงชีสพพรอสร — กว้าง ๑๐๐๐๐ โยชน ข้างปัจฉิมชีเวราสุรองคณิง
ชีปริกาสุร ข้างอุตตรชีราหองคณิง ชีพรหมทัต
วระโพธิ์สัตวเปนนคราช ๓ ขาดิ พิภพแห่งอาลจาลนาคราช
- (๓๗) ตนวาลูกเทากลอง มวงทิมพาน
ปลาชิตินิรมหาอานนท ยาว ๑๐๐๐๐ โยชน อยู่ห้วงพระเมรุแล ยุคนธนัน
นาคราชสอนโหลกวิยนา
ปลาชิตานนทยาว ๕๐๐๐ โยชน อยู่ห้วงเขายุคนธอิสรินทรนัน สมุทนีอยู่โนกเขาสัตบิพนธ
อันโลมพระเมรุราชนัน
ปลาชิตอนาโรยาว ๒๕๐๐ โยชน อยู่ห้วงอิสรินทรกรวิกนัน พิภพท้าวภมพลนาคราช นาคเกิดในบก
ไกลปาหมากขิต
- (๓๘) ปาสหม่อ ๔๐๐๐ วา
- (๓๙) ไม่มีคำอธิบาย
- (๔๐) นกอินทรีโยมคาบเอาสบขาวอุตตรกรโรไปควาง เลียในฝั่งสมุท ข้างโพนแล
ไมมวง ๔๐๐๐ วา ๖ ปาสหม่อ ๔๐๐๐ วา สมุทเทวดา ผลชนาคราชเกิดในบก
- (๔๑) ปา — — นุน ๔๐๐๐ วา
- (๔๒) พริกษเทวดา

คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี

ที่ ๒๒๔/๒๕๕๙

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

เนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ นับเป็นมหามงคลสมัยพิเศษยิ่ง สมควรที่รัฐบาลจะได้จัดงานเฉลิมฉลองให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี และสมควรที่จะได้ดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ ที่เป็นการสร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ รวมทั้งเพื่อให้ประชาชนได้แสดงความกตัญญูต่องานที่ น้อมรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ และแสดงความจงรักภักดี ถวายเป็นราชสักการะแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงสร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างอเนกอนันต์

โดยที่ได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งรัฐมนตรี ตามประกาศลงวันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ มีผลให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๔๒/๒๕๕๙ ลงวันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ และคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๖๔/๒๕๕๙ ลงวันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ ล้มเลิก

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๑ (๖) แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

คณะที่ปรึกษา

๑.๑	ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ	ที่ปรึกษา
๑.๒	ประธานรัฐสภา	ที่ปรึกษา
๑.๓	ประธานศาลฎีกา	ที่ปรึกษา
๑.๔	ประธานวุฒิสภา	ที่ปรึกษา
๑.๕	หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี	ที่ปรึกษา
๑.๖	ประธานมูลนิธิโครงการหลวง	
๑.๖	องคมนตรี	ที่ปรึกษา
	(นายอำพล เสนาณรงค์)	
๑.๗	องคมนตรี	ที่ปรึกษา
	(นายสวัสดิ์ วัฒนยากร)	

คณะกรรมการ

๑.๘	นายกรัฐมนตรี	ประธานกรรมการ
๑.๙	รองนายกรัฐมนตรีทุกท่าน	รองประธานกรรมการ
๑.๑๐	รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีทุกท่าน	กรรมการ
๑.๑๑	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๑.๑๒	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา	กรรมการ
๑.๑๓	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑.๑๔	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	กรรมการ

๑.๑๕	สมุหราชองครักษ์	กรรมการ
๑.๑๖	เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๑.๑๗	ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๑.๑๘	เลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๑๙	เลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๒๐	ผู้อำนวยการสำนักงาน	กรรมการ
๑.๒๑	เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงาน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ	กรรมการ
๑.๒๒	ปลัดกระทรวงกลาโหม	กรรมการ
๑.๒๓	ปลัดกระทรวงการคลัง	กรรมการ
๑.๒๔	ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๑.๒๕	ปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา	กรรมการ
๑.๒๖	ปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์	กรรมการ
๑.๒๗	ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑.๒๘	ปลัดกระทรวงคมนาคม	กรรมการ
๑.๒๙	ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	กรรมการ
๑.๓๐	ปลัดกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร	กรรมการ
๑.๓๑	ปลัดกระทรวงพลังงาน	กรรมการ
๑.๓๒	ปลัดกระทรวงพาณิชย์	กรรมการ
๑.๓๓	ปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๑.๓๔	ปลัดกระทรวงยุติธรรม	กรรมการ
๑.๓๕	ปลัดกระทรวงแรงงาน	กรรมการ
๑.๓๖	ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	กรรมการ
๑.๓๗	ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	กรรมการ
๑.๓๘	ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๑.๓๙	ปลัดกระทรวงสาธารณสุข	กรรมการ
๑.๔๐	ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม	กรรมการ
๑.๔๑	รองเลขาธิการพระราชวัง (นายจิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา)	กรรมการ
๑.๔๒	เลขาธิการคณะองคมนตรี	กรรมการ
๑.๔๓	โฆษกประจำสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๔๔	ปลัดกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๑.๔๕	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๔๖	ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	กรรมการ
๑.๔๗	ผู้บัญชาการทหารบก	กรรมการ
๑.๔๘	ผู้บัญชาการทหารเรือ	กรรมการ
๑.๔๙	ผู้บัญชาการทหารอากาศ	กรรมการ
๑.๕๐	ผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๕๑	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑.๕๒	อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๑.๕๓	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๑.๕๔	กรรมการผู้อำนวยการใหญ่ บริษัท อสมท จำกัด (มหาชน)	กรรมการ
๑.๕๕	รองราชเลขาธิการ (นายวุฒิ สุมิตร)	กรรมการ
๑.๕๖	รองราชเลขาธิการ (ท่านผู้หญิงบุตรี วีระไวทยะ)	กรรมการ

๑.๕๗	ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์ ๑๐ สำนักราชเลขาธิการ (นางสาวสมลักษณ์ วงศ์งามขำ)	กรรมการ
๑.๕๘	ที่ปรึกษาเลขาธิการพระราชวัง (นางสายไหม จบกมลศึก)	กรรมการ
๑.๕๙	ที่ปรึกษาล้านกพระราชวังฝ่ายพระราชพิธี (นายเครือ กัณหานนท์)	กรรมการ
๑.๖๐	ที่ปรึกษาฝ่ายกิจกรรมพิเศษ สำนักพระราชวัง (นายรัตนาวุธ วัชรโรทัย)	กรรมการ
๑.๖๑	ผู้ช่วยเลขาธิการพระราชวังฝ่ายพระราชพิธี (นายสรรัชย์ เทียมทวีสิน)	กรรมการ
๑.๖๒	พนักงานพิเศษ สำนักพระราชวัง (นางสาวเพลินพิศ กำราญ)	กรรมการ
๑.๖๓	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและเลขานุการ
๑.๖๔	รองปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (นายจาตุร อภิชาติบุตร)	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๖๕	ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี (นายระพีพันธุ์ สิริวิทย์)	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๖๖	ผู้อำนวยการสำนักแผนงานและกิจการพิเศษ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๖๗	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๖๘	ผู้อำนวยการกองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๖๙	ผู้อำนวยการกองพิธีการ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ กำหนดนโยบายและแนวทางการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี

๒.๒ พิจารณาและให้ความเห็นชอบ แผนงาน โครงการและกิจกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ

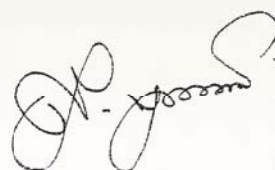
๒.๓ แต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร

๒.๔ ดำเนินการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙

พลเอก



(สุรยุทธ์ จุลานนท์)
นายกรัฐมนตรี

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐
ที่ ๓/๒๕๕๙
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๒๒๔/๒๕๕๙ ลงวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙ เรื่อง แต่งตั้ง
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕
ธันวาคม ๒๕๕๐ และให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ มีอำนาจแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ
และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควรนั้น

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ จึงแต่งตั้ง
คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธานกรรมการ
๑.๒	ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธานกรรมการ
๑.๓	ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธานกรรมการ
๑.๔	เลขาธิการพระราชวัง หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๕	ราชเลขาธิการ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๖	เลขาธิการคณะรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๗	ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๘	เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงาน โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๙	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๐	ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๑	ปลัดกระทรวงมหาดไทย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๒	เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๓	นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา	กรรมการ
๑.๑๔	คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	กรรมการ
๑.๑๕	ที่ปรึกษาเลขาธิการพระราชวัง (นางสายไหม จบกมลศึก)	กรรมการ
๑.๑๖	นายธงทอง จันทรางศุ	กรรมการ
๑.๑๗	อธิบดีกรมการปกครอง หรือผู้แทน	กรรมการ

๑.๑๘	เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๙	ผู้อำนวยการสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๐	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๑	ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๒	ผู้อำนวยการศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๓	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการและเลขานุการ
๑.๒๔	รองอธิบดีกรมศิลปากร (ที่ได้รับมอบหมาย)	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๕	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๖	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๗	ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

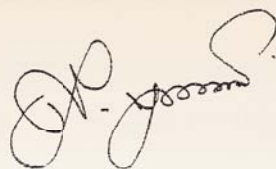
๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ
- ๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก
- ๒.๓ พิจารณากลับกรองหนังสือที่ระลึกของหน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชนที่เสนอขอเข้าร่วมจัดพิมพ์
- ๒.๔ แต่งตั้งคณะกรรมการหรือคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร
- ๒.๕ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบ
- ๒.๖ ดำเนินการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องและที่คณะกรรมการอำนวยการฯ มอบหมาย

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

ลง ณ วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙

พลเอก



(สุรยุทธ์ จุลานนท์)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะอำนวยการจัดงาน
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมหามงคลสมัยที่
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร
สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ไตรภูมิ.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย. -- กรุงเทพฯ : กรม, 2552.

250 หน้า

1. ไตรภูมิ. I กรมศิลปากร. หอสมุดแห่งชาติ. II. ชื่อเรื่อง.

294.3123

ISBN 978-974-417-970-8

ที่ปรึกษา

อธิบดีกรมศิลปากร (นายเกรียงไกร ลัมปชชิต)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายเชมชาติ เทพไชย)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายปรารพ เหล่าวานิช)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายไพบูลย์ ผลมาก)

ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านภาษาโบราณ (นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์)

ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาตะวันออก (นายเทิม มีเต็ม)

ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณ (นายเกษียร มะปะโม)

ประธานคณะทำงาน

ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ (นางวิลาวัณย์ ทรัพย์พันธุ์)

คณะทำงาน

นางสาวจตุพร ศิริสัมพันธ์

นางสาวเอมอร เชาว์สวน

นายจุฑา ดิประโคน

นางสาวยุวเรศ วุทธิพร

นายสันติ วงศ์จรรณลักษณ์

นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวั่งเจริญ

นายสมภพ มีสบาย

นางสาวคิวนพร อาชนนารี

นางสาววรพร อังกรชัยชัย

นางลำอานต์ ชุนศรี

ผู้ถ่ายภาพ นางจันทร์ฉาย ประพันธ์พจน์

นางสาวคนธรส โชติช่วงสถาพร

ศิลปกรรม นายภัทรพล ภู่อารีย์

พิมพ์ที่

บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๖๕/๖ ถนนชัยพฤกษ์ เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทร. ๐-๒๔๒๒-๙๐๐๐, ๐-๒๔๔๒-๑๐๑๐ โทรสาร ๐-๒๔๓๓-๒๗๔๒, ๐-๒๔๓๔-๑๓๔๕

E-Mail : info@amarin.co.th **Homepage** : <http://www.amarin.com>